

sociologický časopis

6

ROČNÍK 25

1989

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Socialistické vlastnictví : ekonomický, technologický a sociologický zřetel • K sociálnímu rozvoji mládeže • K sociologickému vymezení generčních skupin • Diskuse • Výuka matematic-

kých a statistických předmětů v oboru sociologie • K otázkám sociologického přístupu při zkoumání národnostních javů • Recenze • Zprávy a informace

Sociologický časopis **Социологический журнал** **Sociological Review** **Sociologische Zeitschrift** **Revue de Sociologie**

Vedoucí redaktor:
člen korespondent Karel Rychtařík
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bárťová, CSc.

Redakční rada:
prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
doc. ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. ing. Dalibor Holda, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
dr. Jan Keller, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kuita, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
dr. Petr Sak, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, DrSc.
Adresa: Praha 1, Jilská 1:
tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 6/1989

STATI

Růžička R.: Socialistické vlastnictví: ekonomický, technologický a sociologický zřetel	561
Holda D.: K sociálnímu rozvoji mládeže	578
Kabátek A.: K sociologickému vymezení generačních skupin	588

DISKUSE

Dvořák J.: Společenské vztahy v procesu přestavby	608
Herzmann J.: Vytvořit oborovou sociologii veřejného mínění	611

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Řehák J.: Výuka matematických a statistických předmětů v oboru sociologie	614
Mišovič J. – Paukovič V.: K otázkám sociologického přístupu při zkoumání národnostných javov	632

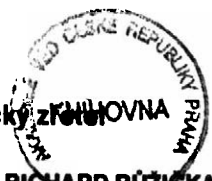
RECENZE

Urbánek E.: R. Wiggershaus, Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung	646
Mansfeldová Z. – Vajdová Z.: 20. ročník časopisu Sociologia	651
Nakonečný M.: M. Argyle – M. Henderson, Die Anatomie menschlicher Beziehungen.	656

ZPRÁVY A INFORMACE

Illner M.: Meziuniverzitní středisko v Dubrovniku a jeho sociologický program	659
Brožová D.: Mezinárodní seminář „Sociální interpretace techniky“ v mezinárodním centru postgraduálních studií v Dubrovniku	659
Bárťová I.: Výzkumný seminář – statistická analýza dat v sociálních vědách	662
Mišovič J.: Seminář o zmenách v názoroch československej populácie	665
Navarová H.: Informace o semináři „Rodina – stabilizující či dynamizující faktor rozvoje osobnosti mladého člověka“	667
Lužný D.: Mezinárodní seminář o inteligenci	668
Zahájení prvního běhu postgraduálního studia na katedře sociologie filozofické fakulty UK	669

Socialistické vlastnictví: ekonomický, technologický a sociologický zřetel

RICHARD BŮŽICKA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Odpovědi na to, jaké jsou vlastnické vztahy současného socialismu a jak jejich povaha či stupeň rozvinutosti souvisí s možnostmi dalšího společenského rozvoje, zatím příliš uspokojovat nemohou. Teoretické představy, a zvláště ty z nich, které bezprostředněji působí na praxi, ve své většině obsahují značná zjednodušení dialektiky společenského pohybu. A to má nepochybně své pragmatické i teoreticko-metodologické příčiny. (1)

Chceme touto statí na některá, pro současnost závažná zjednodušení obrazu vlastnických procesů upozornit. K tomu je ovšem třeba alespoň stručně charakterizovat ty výsledky předchozího studia, které jsou základem rozboru anebo jsou jím dále konkretizovány.

Vlastnictví rozhodně nemůžeme pochopit jako stav, nýbrž jen jako proces. Nestačí také pochopit je jako záležitost produkčního procesu. Je obsaženo nejen ve způsobu výroby, ale současně i spotřeby, rozdělování i směny – tedy je dáno logikou celého společenského reprodukčního procesu.

Struktura vlastnictví – vlastnické vztahy – tvoří základní obsah sociální struktury, tj. soustavy relativně trvalých vztahů především mezi rozhodujícími skupinami společnosti. Vlastnictví není izolovaný stav toho kterého subjektu, jeho možnost přístupu k podmínkám výroby či jeho přímá vlastnost. Vlastnictví jsou vztahy existující mezi subjekty stejného nebo i různého řádu (mezi různými třídami, ale také mezi společnostmi a rodinou, pracovním kolektivem a individuem atd.).

Marxiistický koncept vlastnictví je ovšem zřetelný především v pojetí společenské třídy: třída je určována svými vztahy k jiným subjektům i jednotlivými momenty těchto vztahů jako momenty procesu – momenty, jimiž jsou charakterizovány konkrétně historické, kvalitativní difference tříd [Marx 1974 : 84–130; Marx 1956 : 425–433, aj.]. Tyto vztahy a jejich jednotlivé momenty však nepředstavují jakoby zčásti realitu vlastnictví a zčásti realitu jinou, třebaže takto mechanicky lze interpretovat i klasické Leninovo vymezení tříd [Lenin 1950 : 468]. Právě toto vymezení je naopak – což nebývá povšimnuto – *teprve jako celek* důsledným vyjádřením vlastnické skutečnosti jako procesu.

Poměr k výrobním prostředkům je zde sice zvýrazněným, ale ne jediným vlastnickým určením tříd. Obdobně jako u Marxe [Marx 1954 : 372] je jím vyčleňována nadstavbová – především právní – dimenze výrobních vztahů. Vlastnickou charakteristikou tříd je však stejně tak „úloha ve společenské organizaci práce“ těchto „velkých skupin lidí“, v níž jde o „disponování společenským bohatstvím“. Další nedílnou charakteristikou je i „způsob

(1) Specifickou příčinou a komplikací je ovšem i to, že samo vědecké poznání v jistém ohledu patří k projevům existujících vlastnických vztahů. Nikoli jen v přímém smyslu apologetiky těchto vztahů a jejich kritiky. Jako součást společenského reprodukčního procesu je také určitým disponováním existujícího bohatství, a tedy i určitým typem vztahů mezi realizací zvláštních zájmů lidí a realizací jejich zájmů obecných, celospolečenských. Jde-li pak o vědecké poznávání vlastnických procesů, je situace analýzy a interpretace různých přístupů a celé problematiky snad ještě složitější.

nabývání“ tohoto bohatství (a z něho odvozená velikost bohatství, jež je přisvojováno). Způsob nabývání společenského bohatství však není finálním aktem vlastnictví, nýbrž pandánem způsobu užití tohoto bohatství. Zprostředkovává jej, stejně jako způsob užití bohatství zajišťuje obnovu či změnu forem, jimiž je bohatství ve společnosti přisvojováno.

Tím toto vymezení de facto zasahuje nejen „systém společenské výroby“, ale je vázáno k celku společenského reprodukčního procesu, i když samozřejmě formy rozdělování (a mohli bychom dodat, že také směny a spotřeby) jsou zde primárně reflektovány jako výrobní procesy a vztahy. Ve všech uvedených stránkách lidské společenské existence se nejen promítá, ale také uskutečňuje – tj. obnovuje a transformuje – totalita vztahu lidí k výrobním prostředkům. Obnovuje se zde a kvalitativně mění jejich „místo v historicky určeném systému společenské výroby“, jež není jen vyjádřením úzce chápané „výrobní topografie“, ale především charakteristikou vlastnické subjektivity.

To, že je vlastnictví záležitostí procesů a vztahů ustavujících totalitu společenské reality však neznamená, že jeho kvalita není obsažena v dílčích složkách společenské reality. Není jen atributem součinnosti hlavních společenských skupin tvořících osu společenského reprodukčního a vývojového procesu, nýbrž se promítá i ve vztazích tvořících jednotlivé společenské skupiny a také ve vztazích mezi činnostmi každého individua, tzn. ve způsobu jeho života. I když je vlastnictví především systémem vztahů mezi subjekty, lze je identifikovat i charakteristikami jednání těchto subjektů. Projev vlastnické subjektivity spočívá bezprostředně v konkrétních formách jednání i jejich myšlení; jeho podstata je ovšem v zákonitém dění vlastnické struktury jako celku.

Přestože je vlastnictví společenským vztahem, jeví se bezprostředně především jako věcný vztah: jako poměr k přirozeným a společensky (historicky) vytvořeným podmínkám života, zejména pak k podmínkám výroby. Tyto podmínky jsou bezprostředně nebo zprostředkovaně spojeny s činností lidí jako produkční činností – s prací. Už v tomto ohledu se problém vztahu k podmínkám výroby rozpadá na dva momenty: na možnost uskutečnit práci a možnost disponovat touto prací a jejími výsledky. První z nich vyjadřuje pozici *pracovníka*, druhá pak pozici *vlastníka*.

Vztah těchto pozic je ústředním bodem, v němž může být odkrývána kvalitativní určitost vývojových etap socialistické společnosti i vývoje světové společenské skutečnosti. Tyto dvě stránky vývoje společenského subjektu (můžeme také říci subjektivního činitele) tvoří určitou jednotu, ale nemohou být neodlišeny, zaměňovány, petrifikovány apod. Tím spíše, že – jak se zdá – další historický pohyb, další proces zespočtenštění lidské existence vztah těchto stránek nezjednodušuje.

1. K základní redukci v pojetí socialistického vlastnictví

Je až pozoruhodné, jak se i v současnosti stále hledá smysl socialistického společenského vlastnictví (popřípadě jeho difference od vlastnictví kapitalistického typu) nikoli v logice jeho procesu, nýbrž převážně v charakteristikách jeho jevových forem. Chceme to dokumentovat na patrně nejčerstvější práci věnované otázkám vlastnictví v kontextu ekonomických změn.

„Podstata socialistického vlastnictví“ – říká se v této práci – „spočívá v tom, že všichni členové společnosti jsou ve stejném postavení z hlediska vztahu k výrobním prostředkům a ke společenskému produktu, vytvořenému s jejich pomocí“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 133]. Tento – dlužno říci stále převládající názor – je však mylný hned v několika ohledech.

V prvé řadě podstata určité reality je v jejím zákonitém dění, v logice jejího pohybu (jak jsme již konstatovali). Lze ovšem teoreticky připustit, že zmíněná shodná vlastnická situace všech skutečně může nastat jako stálý, obnovující se výsledek společenských procesů. Pak

ovšem předpokládáme, že každý člen společnosti plně a shodně jedná jako společenský vlastník, čímž nejen zaměňujeme nižší vývojovou fázi komunistické formace za vyšší, ale zjevně navíc nerozlišujeme rozdíl mezi sociálním významem rovných objektivních možností a stejné skutečnosti.

Ani tím však logické rozpory uvedeného stanoviska nekončí. Je-li pro socialistické společenské vlastnictví příznačné stejné vlastnické postavení všech, pak by mělo být bezdůvodné rozlišovat – jak se děje – třeba jeho státní a družstevní formu [viz tamtéž]. Anebo musíme připustit, že se v těchto jevových formách manifestují odlišnosti zákonitostí vlastnických procesů (fekněme podstaty druhého řádu) při určitých kvalitativně shodných souvislostech veškeré vlastnické reality (podstatě prvního řádu). Pak to ovšem znamená, že nelze při výčtu forem společenského vlastnictví zůstat jen u dvou uvedených.

Nejen třeba vlastnictví společenských organizací, ale i osobní vlastnictví může být chápáno jak jako socialistická forma, tak i jako výslovně společenská forma [srovnej například Hába 1975 : 107–108, 127]. Ne ovšem každá socialistická forma musí být automaticky také bezprostředně společenskou vlastnickou formou.

Posuzovaná charakteristika podstaty socialistického vlastnictví ovšem nadto ještě bývá spojena s určitou představou – k níž se později ještě vrátíme – o procesu zdokonalování forem, v nichž se společenské vlastnictví ekonomicky realizuje. Otazníky u této představy přirozeně nevyvolává fakt, že se vlastnické vztahy uskutečňují až v celku procesu společenské reprodukce, přičemž ekonomie tohoto procesu se může a za určitých předpokladů dokonce musí vylepšovat. A to, že vývoj jednotlivých forem musí souviset s určitými změnami podstaty vlastnictví, již v zásadě řečeno bylo.

Problém spočívá v představě o průběhu tohoto vývojového procesu, popřípadě i o způsobu jeho založení. „Spojení výrobce s výrobními prostředky v úrovni společnosti vyjadřuje vztahy všelidového vlastnictví. Ale to neznamená, že proces výroby začal.... Být vlastníkem a být výrobcem – to jsou vzájemně spjaté, nicméně však rozdílné funkce. Jako vlastník může jednotlivec i nepřijít do továrny, nevstoupit do výrobního procesu. Je spojen s výrobními prostředky jako vlastník, ale je pro něj potřebné spojit se s nimi ještě i jako výrobce. Zde se již rýsuje hranice dělicí vlastníka a výrobce. Pracovní kolektiv působí jako zprostředkující článek ve spojení výrobce se společenskými výrobními prostředky. Proto spojení výrobce s výrobními prostředky nelze chápat pouze jako bezprostřední, neboť v tomto procesu existují i zprostředkovací články, a především kolektiv podniku“ [Kolesov-Ščerbin 1988 : 135].

Především si můžeme povšimnout, že obraz vlastnické reality tu má jakousi obrácenou optiku. Je zakládán v abstraktní „úrovni společnosti“, v níž se spojení výrobce s výrobními prostředky jeví autorům jako bezprostřední skutečnost všelidového vlastníka. Takto pojat je vlastník v jádru nezávislý na výrobním procesu, na tom, zda probíhá. O to, že by snad jako vlastník měl být člověk organizujícím prvkem výroby (či lépe vlastnické vztahy sociálním zdrojem výrobního procesu), už vůbec není řeč.

Autoři ovšem cítí, že tohle by asi k výkladu nestačilo. Proto vedle metafyzické „bezprostřednosti“ vlastníka přicházejí se stejně metafyzickou potřebou vlastníka spojit se s výrobními prostředky i jako výrobce. Teprve tento akt je podle nich zprostředkovaný (pracovním kolektivem).

Přesto dané závěry nejsou nahodilé. Jde sice o převrácený obraz reality, ale nikoli o obraz bezdůvodný. Už empirie na první pohled vypovídá mnohé o pracovníku, ale téměř nic o vlastníku. A zejména ne o jeho roli v procesu společenské reprodukce. Nadto v empirii i v teorii je – jak ještě uvidíme – tato role ztotožňována de facto jen s fakty a procesy přivlastňování, což především vede k redukci obrazu vlastníka.

Iluzorní není ovšem ani sama představa vlastníka nezávislého na vlastním pracovním výkonu. Taková nezávislost je už výsledkem určitého zespolečenštění společenské reproduk-

ce. V kapitalistické společnosti se v plné míře týká parazitních složek společnosti, kvantitativně okrajových. Částečně však tato skutečnost nezávislosti přivlastňování vytvořených statků na vlastním pracovním výkonu jde i za hranice nominálního vlastnictví výrobních prostředků.

V situaci socialismu možnost takové nezávislosti samozřejmě také existuje, jen se odvíjí v jiné logice. Na počátku socialismu stojí změněné nadstavbové vztahové předpoklady ekonomických procesů a setrvačnost pracovních návyků, nikoli však hotový systém společenského vlastnictví. Určitý stupeň zespolečnění tu však je a dovoluje – v zájmu i proti zájmu společnosti – případné uvolnění vazeb na pracovní výkon vlastníka.

V principu zde platí, že „společenské vlastnictví je taková soustava vztahů mezi lidmi, v níž jen vynaložení vlastní práce dává nárok na získání životních prostředků a v níž platí princip všeobecnosti práce ...“ [Hába 1975 : 77]. Není ovšem možné ztotožňovat vývojová východiška daného vlastnictví s jeho rozvinutou podobou a její charakteristikou. Připomeňme však při této příležitosti, že také nelze ztotožňovat jeho zralou podobu s vlastnostmi, které může mít vlastnický systém při přechodu do vyšší fáze komunistické společenskoekonomické formace.

Už princip všeobecnosti práce totiž nelze chápat mechanicky. Pokud je jistota existence člověka postavena – právě díky polaritě společnosti na vlastníka a nevlastníka – na *jistotách pracovníka* (na práci jako základní jistotě, na zaměstnanosti), má princip všeobecnosti práce, resp. plné zaměstnanosti zásadní význam. Tato jistota pracovníka je však kromě právní garance (práva na práci) a hlavně sociálně mocenské garance (politicko-institucionální) podmíněna, jak známo také *technologickou* možností plné zaměstnanosti.

Tato možnost je limitem jistot pracovníka potud, pokud nejsou spojeny s *jistotami vlastníka*. Jistota vlastníka je pak přímo spojena s garancemi, jež poskytuje společenská ekonomie, ekonomie společenského reprodukčního procesu. A tato jistota nemůže stát jen na aktu přivlastňování.

V tom je právě chyba již citované i dalších prací. V socialismu se podle uvedené práce „vytváří složitý systém ekonomických vztahů, zahrnující nejen vztahy vlastnictví, ale i využívání výrobních prostředků a disponování s nimi v procesu výroby, rozdělování, směny a spotřeby“. Ztotožnění vlastnictví jen s procesy přivlastňování – pokud není přivlastňování chápáno jako proces současně probíhající jak na pólu individua (skupiny) tak i společnosti – je hlubokým nepochopením podstaty problému. Užití bohatství, resp. disponování jím se pak přesouvá mechanicky jen na pól pracovníka. Také všechno ostatní se pak musí vysvětlit mechanicky a na tomto pólu.

Predevším sama společenskost vlastnictví: „Všelidové vlastnictví je nedělitelné. Vydělená část všelidového majetku není ve vlastnictví, ale v držbě pracovního kolektivu“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 136, 138]. Tak vedle abstraktního společenského vlastníka stojí konkrétní držitel. Konkrétní kvalitou je zase jen pracovník.

Jaké jsou však jistoty držitele části majetku společnosti? Za určité kvalitativní úrovně společenské produkce a reprodukce se může tato část bohatství zmenšit, nebo naopak může dojít k takové její změně, která (u výrobních prostředků) přinese výrazné zvýšení produktivní schopnosti. Přesto obojí přináší omezení jistoty pracovníka (jeho zaměstnanosti) – stejný výsledek při hluboce rozdílných úrovních efektivnosti společenské výroby. Zbývá jak se zdá, jen hypotéza jistoty vlastníka.

Jistoty pracovníka se přirozeně budou dále vyvíjet a obsahově měnit. Mohou však být trvale reprodukovány, zajišťovány (třeba jen jako podmínky uspokojení mimoekonomické, subjektivní potřeby práce) jen potud, pokud budou postaveny na systémových jistotách vlastnictví, struktury vlastníka. Tzn. v celistvosti vlastnické struktury socialismu, jež je podstatně složitějším a subtilnějším procesem, než se v prvních etapách vývoje nového společenského systému (tj. v prvních krocích prosté negace kapitalismu) mohlo zdát.

Současnou etapu vývoje socialismu je patrně možné charakterizovat právě přechodem od jistot pracovníka k jistotám vlastníka nového typu. Ovšem s tím, že již první jistotu (tzn. práci) si pracující člověk „udělil“ jako spoluvlastník. Už v tom je však patrné, že ji může – v jejím prvním sociálním významu existenční jistoty především – zase garantovat jen vlastnickou dimenzí svého postavení a jednání. Nikoli primárně jako pracovník, i když i jako pracovník.

Podstatou společenského bohatství je efektivita výrobního a vůbec celého reprodukčního procesu; a stále více i efektivita vstupu konkrétní společnosti do celosvětového procesu reprodukce. *Vlastnictví je proto způsobem přivlastnění i nakládání s přivlastněným bohatstvím.* Má tedy jednak význam zdroje bohatství, jednak význam způsobu přeměny tohoto bohatství ve společenský nebo ne-společenský zdroj (podmínku) lidské obnovy a vývoje.

Společenské vlastnictví ve smyslu zdroje bohatství tkví v zabezpečení *nadpráce*, eventuálně ve vyloučení *podpráce* – tj. práce vykonávané nad úrovní nutnou k uspokojení společensky, konkrétně historicky daných potřeb reprodukce pracovní síly anebo pod touto úrovní. (Což se zjevně dá vztáhnout i k širokému pojetí efektivnosti nakládání s bohatstvím společnosti, životním prostředím počínaje.) Podpráce je přitom zpravidla možná tehdy, lze-li čerpat z již existujících zdrojů (z dříve akumulovaného společenského bohatství) a současně tehdy, umožňují-li to ostatní existující sociální formy reprodukce života, navazující na výrobu (rozdělování atd.). Proto pak nejen ne-práci ale i podpráci lze uvést i jako projev faktické nezávislosti vlastníka na vlastním pracovním výkonu.

Zabezpečení nadpráce je *celospolečenský zájem* – zájem vzájemné závislosti lidí v procesu výroby a reprodukce života. Aniž je ovšem automaticky i zájem určitých individuí a skupin. Je předpokladem vzniku společenského bohatství jako podmínky pro další budoucí bohatství společnosti i člověka a předpokladem stability jejich reprodukce. (2) Naopak nezabezpečení nadpráce, resp. výskyt podpráce znamená, že celospolečenský zájem (v daném historicky konkrétním významu) není realizován.

V obou případech jde o určitý vztah zvláštních zájmů a zájmu obecného, příznačný pro odlišné kvality vlastnických procesů. V té míře, v jaké se existující nadpráce objektivně stává bohatstvím společnosti – nakolik obecně zlepšuje a zvýhodňuje životní situaci lidí, byť v závislosti na tom, že současně ještě zvýhodňuje některá individua či skupiny – v té míře je příznakem vývoje vlastnického systému jako společenského vlastnictví.

Zde nejde o jednoduchý poměr mezi zespolčenštěnou výrobou a nespolečenským způsobem přivlastňování. Jde o složitost a variantnost, o vývoj vztahu mezi celospolečenským a zvláštním zájmem, resp. o souvislosti společenského a individuálního reprodukčního procesu.

Variantnost tohoto vztahu se projeví například v tom, že určitý historický typ ekonomického procesu způsobuje, že sociálně týž člověk – jako činitel takového procesu – může být chudý jako individuum (v relaci k jiným individuí) a současně bohatý jako společnost (v relaci k jiným společnostem), což není nepodstatný atribut jeho existence. To je teoreticky a především empiricky zjevná skutečnost, obzvláště se v úrovni produktivity společenské práce a hrající závažnou roli zvláště v souvislosti s rozvojem světového trhu a celosvětových vztahů vůbec. A je to skutečnost nesporně vývojově perspektivnější, než jaká je charakterizována obrácenou relací, v níž člověk bohatne jako individuum a chudne jako společnost. Ani jedna z těchto možností však není fatální.

V případě socialismu k dosažení vysoké míry vztahového a věcného bohatství přirozeně nepostačí jen změna „klidové“ pozice vlastnického vztahu – tj. zmíněná deklarovaná rovnost všech členů společnosti ve vztahu k výrobním prostředkům. Ve výchozím vývojovém bodě

(2) Problematice nadpráce a zájmů v daném ohledu jsme se blíže věnovali na jiném místě [Růžicka 1987].

nového společenského systému tato rovnost nemůže mít totiž jinou podobu než podobu *nivelizace* vztahu k výrobním prostředkům. Čili, řečeno s Marxem, může být zatím jen jevovou formou zrušení soukromého vlastnictví, která se ale snadno může projevit jako „podlost soukromého vlastnictví“, i když „tu chce být uplatněna jako *pozitivní pospolitost*“ [Marx 1967 : 94].

Existence společenského vlastnictví předpokládá existenci celospolečenského zájmu – struktury vzájemné závislosti zvláštních zájmů. Celospolečenský zájem však nevzniká naráz (a už vůbec to není pouhý zájem, jenž je příznačný pro všechny – takový zájem je jen všeobecným zvláštním zájmem), ale rodí se z reality procesu produkce a reprodukce společnosti. A to opět znamená nejen z reality přístupu k výrobním prostředkům a ostatnímu bohatství (tj. ve smyslu přivlastnění), ale také způsobu jeho užití.

Bohatství může být nevyužito, zneužito, nemusí být reprodukováno a rozvíjeno – a to jak z hlediska společnosti, tak z hlediska individua. Teprve *způsob užití bohatství* (včetně jeho nevyužití) rozhoduje o tom, zda nominální vlastník podmínek výroby jedná jako reálný hospodář a tudíž zda (či nakolik) jeho jednání má *soukromovlastnickou* anebo *společenskovlastnickou* povahu. Kvalita přivlastnění se završuje v povaze užití přivlastněného statku (věci, činnosti atd.) – může totiž bohatství dát nebo navrátit společenský charakter.

Tak je totiž možno posoudit i jedince ve věcném vztahu osobního vlastnictví, skupinu jako nominálního vlastníka družstevního typu či společnost co by nominálního vlastníka státního typu, ale také třeba jedince či skupinu jako subjekty státního vlastnictví apod. Socialismus není náhlým a hotovým projevem kvalitativního skoku v dějinách ani společností s automatickým rozvojem kvalit, založených na jeho počátku. Jako cílevědomé negaci lidsky záporných stránek reprodukce a vývoje kapitalismu mu nezbyvá nic jiného, než aby byl také stejně cílevědomým navázáním na jeho stránky pozitivní.

Socialismu nepomůže, když se taková představa ani teoreticky nepřipouští. „Jestliže v kapitalismu dochází k odcizení ve prospěch jednotlivé osoby a na úkor druhých osob, a především pracujících, pak v socialismu probíhá odcizení ve prospěch celé společnosti, avšak jejím prostřednictvím i v zájmu jednotlivé osobnosti či kolektivu“ [Kolesov-Ščerbina 1988 : 134]. Autoři zde ve standardní dikci předkládají zjednodušený obraz : u kapitalismu se nepředpokládá odcizení (a tedy i přivlastnění) ve prospěch společnosti, v socialismu se zase nepředpokládá odcizení v neprospěch společnosti (a tedy přes společenský zájem nezprostředkované dosahování zvláštního zájmu individua či skupiny). Přestože obojí je empiricky evidovanou realitou.

Společenskost užití bohatství v kapitalismu – stejně jako v jisté míře i v předchozích formacích – ani není vyloučena pouhým faktem nerovnosti lidí ve vztahu k výrobním prostředkům, ani není zaručena pouhou existencí státu či dokonce přáním vlastníka. Je dána strukturou vztahů, na níž je závislá existence daného typu vlastníka, tj. realizace jeho zvláštních zájmů – a to je už i ve smyslu třídy apod. objektivní danost.

Objektivní danost socialistického vlastníka existuje také. Můstkem k ní je patrně *všeobecnost práce* (ať již jako právo nebo povinnost) : alespoň můžeme vyslovit hypotézu v tom smyslu, že je nejen jistotou pracovníka, ale *kompensuje zatím také systémovou nejistotou vlastníka*, jeho nerozvinutost. A potud je i dána její ekonomická nutnost – společenská i individuální.

Přesněji je to všeobecnost společenské dělby práce, jež alespoň na určitou dobu může převzít roli můstku k novému společenskému systému (a stát se také indikátorem míry jeho nezralosti a nezbytnosti vývoje). Všeobecnost práce je zpočátku sama stejně jako vlastnictví v podstatě chápána jako všeobecnost výskytu práce. Jenže ona je ve skutečnosti rozvinuta jako společenská skutečnost. I když jen jako skutečnost práce, jako vysoký stupeň vzájemné

závislosti prací, ovšem s tím omezením, že trvá a rozvíjí se za podmínky určité úrovně vlastní ekonomie.

Také odtud pramení oprávněné důrazy na samofinancování, samosprávu atd. pracovních kolektivů v současné etapě vývoje socialistické společnosti. Přesto však i za vysokého stupně rozvinutosti společenské dělby práce může jednotlivec, mnohdy navzdory svému přání, v socialismu objektivně disponovat bohatstvím mimo společenský prospěch prostě proto, že z hlediska realizace jeho zvláštního zájmu efektivnější cesta neexistuje, že nemá prostor, aby efektivně „vstoupil“ jako subjekt do společenské reprodukce. Těchto variant je samozřejmě více – ale v každém případě to znamená, že pro ten který případ objektivně dosud chybí, nerozvinula se (v základně i nadstavbě) vlastnická struktura jako struktura zájmů reprezentující celospolečenský zájem. Přestože typ žádoucích zvláštních zájmů může být i předem jasný.

Socialistické vlastnictví není kvalitativní monolit. Jako společenský vztah se odkrývá stále ještě v rozdílnostech i rozporech mezi těmi, kteří mohou a chtějí výrobu organizovat (určitým způsobem disponovat vytvořeným společenským bohatstvím), a těmi, jejichž úloha subjektu ve společenské výrobě a reprodukci jako celku je – z objektivních či subjektivních příčin – minimální nebo jen částečná, současně však v té či oné míře závislá na způsobech vlastnického jednání organizujících subjektů. Nadto se odkrývá i v souvislostech rozdílných i rozporných způsobů, jimiž organizující subjekty postupují a jež se promítají v diferenciaci jevových forem socialistického vlastnictví.

2. K souvislosti zespolečenštění a vlastnictví

Jádrem obsahových proměn vlastnictví není sama o sobě změna zvláštních zájmů. Jejich konkrétně historický obsah se samozřejmě mění, rozhodující je však jejich vzájemná souvislost. Samy o sobě zvláštní zájmy lidí zpravidla svou povahou směřují k otevřeným či skrytým formám jak materiálního, tak také ideologického panství. To je přirozené, neboť jsou projevem diferencovanosti sociálního postavení lidí (tj. i ve smyslu pracovním atd.), polarity existujících protikladů společenské reality i polarity konceptů jak rozpory reality řešit.

Avšak panství samo je až atributem, resp. výrazem vnitřní logiky společenského reprodukčního procesu. Panství se může jevit jako určitý způsob ovládnutí společenského reprodukčního procesu zvláštními zájmy, resp. zvláštními subjekty jako nositeli těchto zájmů. Tzn. především se může jevit jako relativně nízký stupeň zespolečenštění života lidí. I tak jsou však zmíněné subjekty vždy personifikací určitého typu především ekonomické součinnosti lidí, určitého způsobu jejich vzájemné existenční závislosti.

Dějinný pokrok můžeme v tomto zorném úhlu vymezit jako *proces uvolňování prostoru pro určité zvláštní zájmy ve prospěch zájmu celospolečenského*. Vlastně na každém historickém stupni můžeme postřehnout, že ani panství v nejbezprostřednějším smyslu není jen vykořisťování, či že přivlastňování vůbec nemusí znamenat zneužití společensky vytvořeného bohatství či jeho společensky neefektivní spotřebování.

I pro pochopení vlastnických poměrů socialismu je užitečné poznat, jak se zespolečenštění projevuje na proměnách panství, a tedy na „pozici“ zvláštních zájmů vůči zájmu celospolečenskému. (3) Rozhodující teoretický rozklad v tomto směru však vlastně podal již Marx. Charakterizoval de facto první základní vývojovou změnu vlastnictví, s níž se prvotní pospolitost přetváří ve společnost (jako první velkou epochu individualizace a zespolečenště-

(3) Celospolečenský zájem samozřejmě nemá jedinou dimenzi. Spolu s ekonomickým zájmem ve smyslu výrobním je tu i ekonomický zájem ve smyslu reprodukce všech existenčních podmínek (jež má i dimenzi reprodukce životního prostředí, reprodukce míru apod.).

ni), právě poměrem panství: vztahem přímé osobní závislosti [Marx 1971 : 114]. Ale to už není přirozený osobní vztah.

Společensky využitelné bohatství (půda, suroviny) a společensky vytvořené bohatství (zejména výrobní nástroje) se tu ocitají nejen ve věcném vztahu lidí, jako věc jejich majetku, ale už i jako určitá osamostatnělá podoba společenskosti, jako osamostatnělé bohatství nejen vůči nevlastníkovi, ale i v jisté míře vůči vlastníkovi. Není to jen věc k dispozici určitým lidem, ale něco víc: bohatství je tu už společenský vztah, i když ještě bezprostřední vztah. Současně se však svou logikou zájmů hluboce liší od dalšího, následujícího vývojového stupně.

„Proti bezprostřední nucené práci nestojí bohatství jako kapitál, nýbrž jako *poměr panství*; proto se také ve své základně reprodukuje jen jako poměr panství, pro nějž má bohatství samo hodnotu jen jako požitek, ne jako bohatství samé, a který proto také nemůže nikdy vyvolat *všeobecnou podnikavost*“ [Marx 1971 : 289].

Další vývojový stupeň vlastnictví (a tedy i stupeň jednoty zespolečnění a individualizace, stupeň vývoje společnosti) je charakterizován výraznou změnou v obsahu panství, resp. změnou situace panství. Marx jej označil jako „osobní nezávislost založenou na věcné závislosti“, ale to k vysvětlení nestačí. Ona věcná závislost je něčím víc než jen diferencovanou vázaností pracujícího i nepracujícího člověka (jejich existence) na výrobní prostředky.

Jde také o to, že se *zvláštní zájem* dostává *podstatně více „do vleku“ celospolečenského zájmu*, že se poměr panství kvalitativně proměnil v tom, že se „osamostatnělé bohatství“ výrazně osamostatňuje i vůči subjektu, jenž je personifikuje, takže tento subjekt je také mnohem variabilnější a jako vlastnická struktura diferencovanější a zprostředkovanější.

Ostatně Marx to říká jasně: zatímco v prvním stupni stojí proti bezprostředním výrobcům bohatství jako poměr panství, „na základně kapitalistické výroby vystupuje proti mase bezprostředních výrobců společenský charakter jejich výroby ve formě přísné řídicí moci a společenského mechanismu pracovního procesu, uspořádaného jako hotová hierarchie – přičemž však tuto moc mají její nositelé jen jako zosobnění pracovních podmínek proti práci, a ne jako političtí nebo teokratičtí vládcí, jak tomu bylo v dřívějších formách výroby“ [Marx 1956 : 429].

Moc je v tomto případě podstatně více společenskou funkcí, „instrumentem“ celospolečenského zájmu, tj. vzájemné existenční závislosti lidí zejména v procesu výroby; je atributem kvalitativního skoku v existenci lidstva, a nikoli jen dílčí vývojové změny. (4) Chce se říci, že tu jde o objektivní „kopernikánský obrát“ ve vztahu panství.

Také Marxova hypotéza třetího vývojového stupně vlastnictví, resp. společnosti, je vyjádřena změnou nebo spíše mizením fenoménu panství. Proti výrobcí definovanému „svobodnou individualitou“ a ta zase univerzalitou možností projevu a rozvoje, stojí bohatství jako vztah společenské produktivity individuí. Jde o vztah jediného podřízení individuí – podřízení „jejich společné, společenské produktivity jako jejich společné potenci“ [Marx 1971 : 114].

Jen zjednodušená interpretace může tuto představu prezentovat jako utopii. Zde nejde o žádný pomyslný vztah, jenž vystřídá kapitál, ani o něco, co si lze plést s pokračováním kapitalismu. Jde tu ovšem o to, co je vývojově kontinuální stránkou kapitálu – o to, co je v reprodukci a rozvoji lidské existence oním *capitalis*, tím hlavním, co tvoří společnost společností a pokrok pokrokem. A tím je dominance celospolečenského zájmu, jež však se s dalším vývojem lidských (produktivních) sil sama už stává závislá na tom, nakolik nemusí klást a neklade meze zvláštním zájmům, že spočívá v neustálém překonávání mezi univerzálního rozvoje individuí.

(4) Srovnej též další kontext citované Marxovy pasáže.

Bohatství jako věcný vztah se totiž v tomto případě patrně všeobecně přesouvá především na „pól“ výrobce (což ještě jistě musíme formulovat jako hypotézu). Určující masou bohatství společnosti je uplatnitelná a uplatňovaná *schopnost* individua – jeho univerzalita nejen jako individuální, ale jako společenský atribut. „Univerzalita individua není univerzalitou myšlenou nebo vymyšlenou, nýbrž univerzalitou jeho reálných a ideálních vztahů“ [Marx 1974 : 160 aj.].

3. K představám o socialistickém vlastnictví v kontextu technologických, sociálních a ekonomických inovací

Naděje upírající se k technologickým procesům společenského rozvoje nebyly v Československu, SSSR a dalších socialistických zemích v posledních desetiletích nijak zvlášť vázány na pohyb a studium vlastnických vztahů (zde neuvažujeme o výzkumu vlastnictví obecně, bez výslovného vztahu k technologii; samozřejmě v takovém případě lze vzpomenout zejména příkladu Jugoslávie, jejíž zkušenosti – zvláště spojené s neúspěchy praktické prověrky ji vlastních teoretických konceptů vlastnictví – by měly být pečlivě studovány).

Pro marxovský přístup ke způsobu výroby a společenskému reprodukčnímu procesu je však vztah vlastnických a technologických procesů meritorní otázkou – už tím, že obecně jde o problém dialektiky výrobních (a vůbec společenských) sil a vztahů. Kromě tohoto základního podnětu by měly působit i teoretické podněty zevnějšku, neboť některé nemarxistické koncepty vztah vlastnictví a technologie akcentují. Dokonce ani to, že tyto koncepty přinášejí závěr, dle něhož se vlastnictví formou i obsahem má měnit tak, že přestává být společensky významnou skutečností, nevyburcovalo argumentovanější nesouhlas s výjimkou snad jen standardní (byť oprávněné, ale banální) poznámky, že snižování úlohy vlastnictví výrobních prostředků v buržoazní teorii není ničím novým. (5)

Patrně si zde vyšly vstříc spíše dvě sociální pohnutky, mající svým způsobem protikladný teoretický výraz. První z nich lze prezentovat názorem (již v mnohém výše diskutovaným), že nejpodstatnější problémy socialistické společenské změny se staly hned zpočátku, že byly již v prvních krocích socialistického vývoje vyřešeny. K těmto změnám rozhodně měla patřit změna vlastnických vztahů jako základ ostatních změn společenské reality.

Panující představou, že se vlastnické vztahy v socialismu mohou vyvíjet již jen nepodstatně (a odtud plynoucí i jistou tabuizací tématu), byla zakotvena výrazná redukce dokonce i u jinak velkorysého rozpracování sociálních souvislostí vývoje vědy a techniky, provedeného u nás týmem soustředěným kolem R. Richty.

Toto pojetí vědeckotechnické revoluce bylo postaveno na ideji civilizačního – protože sociálního – předstihu socialismu. Byl zde projev dostatečný cit pro dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů především v tom smyslu, že nové společenské formy byly pochopeny jako síly společenskosti, vstupující do výrobního procesu. Odlišnost socialismu od samého počátku byla spatřována v tom, že „zapojuje novou výrobní sílu svého celospolečenského sjednocení (rozporné jednoty zájmů pracujících), která je potenciálním základem nového, mnohem širšího a podstatnějšího pronikání vědy jako »všeobecné« společenské práce, jako kolektivního rozumu společnosti, společenské výrobní síly povýtce, do výrobního procesu“ [Richta a kol. 1969 : 53]. Zde je zcela evidentní postižení technologického významu společenských vztahů i společenského významu kvalitativních proměn technologických procesů.

Přesto i zde jsou společenské formy (vztahy) spíše ještě pasivním předpokladem: síla společenského sjednocení je více danost, umožňující dynamiku výrobních sil (s prioritou

(5) Viz například [Filatovová 1987 : 116].

vědy), než reprodukující se a vyvíjející rozpornost zvláštních zájmů v jejich vzájemné závislosti. Základní společenský pohyb je tak víceméně převeden na pohyb výrobních sil.

I tak je to však výjimka. Většina prací dotýkajících se vědeckotechnologických procesů v podmínkách socialismu se jádra problematiky vlastnictví prakticky nedotýká. Verbálně samozřejmě ano, avšak problematika je redukována na otázku existence forem vlastnictví, bráných jako determinující danost. (6)

Typickým příkladem je práce V. G. Afanasjeva, který problematiku vědeckotechnického pokroku spojoval s otázkami řízení, a tudíž stál tematicky nejbližší k analýze vlastnických vztahů. V jeho knize z počátku sedmdesátých let jsou jen „nejnezbytnější“ zmínky o vlastnictví: ekonomická, sociálně politická a další struktury „jsou určovány především formami vlastnictví“ – pokus o to, říci jak, však již udělán nebyl.

Závažná, nicméně ojedinelá autorova otázka: „na jaké potřeby se vynakládá nadbytečná pracovní doba, v jaké míře se jí využívá pro rozvoj společnosti a osobnosti pracujícího člověka a v jaké míře si ji přivlastňuje vlastník výrobních prostředků“, zůstává také bez odpovědi. Nadto je vlastník zjevně chápán jen jako subjekt nevýrobní spotřeby (k níž směřuje akt přivlastňování), přičemž de facto není zvažován případ pracujícího člověka jako vlastníka. Postupná „přeměna státního socialistického zřízení v komunistickou veřejnou samosprávu“ v tomto podání nepředpokládá uplatnění člověka v tom, čím je aktuálně schopen být „subjektivním činitelem“ a tím sám sobě ekonomickou podmínkou rozvoje společnosti, nýbrž jeho uplatnění v tom, čím jednou bude.

Ekonomické podmínky „zapojení všech členů společnosti do řízení“ nejsou hledány v současné realitě lidských interesů, ale v automatismu budoucích výsledků společenského vývoje (resp. v automatismu jejich působení). Aby tyto „ekonomické podmínky zapojení“ nastaly, je třeba „dosáhnout vysoké úrovně blahobytu každého člena společnosti a naprosté ekonomické rovnosti lidí, uskutečnit komunistický princip rozdělování podle potřeb a tím poskytnout každému možnost všestranného rozvoje schopností a podmínky pro jejich nejlepší uplatnění ve prospěch společnosti i ve svůj vlastní prospěch“ [Afanasjev 1976 : 11, 42, 183].

I takto se dostává věda nenápadně na půdu utopie, resp. marxistické pojetí společnosti a jejího rozvoje k vulgarizacím, jež lze pak pochopitelně snadno generalizovat a s chutí kritizovat. Faktem je, že i v této souvislosti vidíme, jak má takový postup blíže než k dialektice k mechanistické představě hotových – takže i neměnných – sociálních forem, postupně ovšem jakoby „naplňovaných“ jim odpovídajícím obsahem.

Jenomže jako vlastník se člověk nechová až tehdy, kdy je to „společensky připraveno“, až když „dozrál“ do role společenského vlastníka. Ani z hlediska vývoje a vlivu vědy jej nelze redukovat pouze na subjekt výkonu práce, na producenta vědy a její aplikace. Afanasjev implicitně tuto redukci dělá: „Věda je generátor poznatků. Technika je jejich materiálová, hmotná realizace. Výroba je prostor, kde se rozvíjí technika, kde lidé uplatňují vědeckotechnické poznatky k získání hmotných statků, jež potřebují ... Vedoucí úlohu systému »věda – technika – výroba« má věda, která se vyvíjí stále větším tempem“ [tamtéž : 26]. Jenže to platí

(6) Dnes samozřejmě už není zvláštní zásluhou, poukáže-li se na tato zjednodušení. Konstatujeme však, že od nich není daleko ke ztrátě dialektikomaterialistického obrazu reality a k evidentním logickým nesrovnalostem. „Nové výrobní poměry, založené na soudružské spolupráci a vzájemné pomoci pracovníků osvobozených od vykořisťování, produkují i novou kooperaci práce. Za socialismu je práce jednotlivce bezprostředně společenskou“ [Člověk 1973 : 155–156]. V takovém závěru je objektivní determinace popsána jako na výsost subjektivní a „nová kooperace“ a vývoj společnosti se prezentuje pouze v duchu přímého kolektivismu.

jen podmíněně a bezprostředně jen pro technologickou stránku výroby, pro *technologický* výrobní způsob [Růžicka 1989 : 28 an.].

Teze o vedoucí úloze vědy může platit, je-li věda posuzována úžeji jako výrobní síla v souhrnu všech výrobních sil. Jenže ona je i určitým typem technologického vztahu (mj. charakterizovaným pojmem „všeobecné práce“ [Marx 1955 : 117 aj.]) a formou reprodukce určitých subjektů (nejen produkce poznatků jako svébytného druhu statků). Je silou společenské výroby hlavně tím, že je takovou formou, a do té míry, nakolik je komplementární (jako způsob reprodukce určitých subjektů) způsobu, jakým se aktuálně reprodukuje společnost jako celek.

Na uvedeném příkladu je však zřejmé, že se *mlčky předpokládá, že výroba – technologicky a sociálně – neklade vědě odpor, že je otevřena změnám pod vlivem proměn vědy. V lepším případě se připouští výrobně technologické limity nároků na vědu, popřípadě technologická omezení vědy samé při uspokojování nároků výroby, avšak jsou zúženy na svou „věcnou“ složku – na stav techniky jako zprostředkujícího článku ve vztahu vědy a výroby.*

Ve skutečnosti však výroba – konečkonců jako sociální proces – podmiňuje nejen možnosti uplatnění a rozvoje vědy, ale i podobu, rozvoj a vliv technologických procesů. Pokud jde o vědu i o výrobu, jsou to subprocessy společenské reprodukce, které mají svou stránku technologickou (stručně řečeno: produkci věcí) a sociální (produkci lidí jako sociálních subjektů), a rovněž i svou individuální a společenskou ekonomii.

Na výrobu i na vědu se vztahuje stejná otázka: kdo, za jakých podmínek a v jakých vztazích se stává reálným disponentem společenských procesů? Respektive jakým způsobem své reprodukce se člověk stává garantem a organizátorem určitého způsobu společenské reprodukce? To je ve skutečnosti otázka po vlastnických vztazích, po struktuře vlastníků. A samozřejmě po tom, jak tato struktura vzniká, jak působí a jakou má perspektivu, založenou v technologii (a jejím ekonomickém obsahu) disponování bohatstvím, jež má společnost i jedinec k dispozici.

Jsmo ovšem ještě dlužni charakteristiku druhé sociální pohnutky mající vliv na neřešenost vztahu technologických a vlastnických procesů. Tato pohnutka, alespoň jak usuzujeme, je spojena s představou civilizačního zpoždění socialismu za vyspělým kapitalismem.

Jakkoli o ní musíme uvažovat v poloze hypotézy (neboť v té či oné míře zůstává nevyjádřena), lze ji vymezit asi úvahou tohoto typu: pokud jsme nedospěli k technologickým realitám, jež jsou připsány tzv. postindustriálním společnostem jako řádově nové kvalitě výroby a života [viz například Bell 1987 : 1–31], nemáme vlastní materii poznání a jsme podstatně více závislí na cizích poznatcích o cizí realitě. Souvislosti průmyslové revoluce a vlastnických poměrů známe (především díky Marxovi), avšak nové rozhodující determinanty zásadních společenských změn jsou v realitě pro nás jen věci perspektivy.

Jakoby to byl i důvod pro minimální dialog, třebaže právě rozsáhlý dialog je zapotřebí. Takže se zatím zdá, že o vlastnictví a technologii mluví jen druhá strana. Bohužel i my zde nemůžeme víc, než jen stručně reagovat na to, co předkládá patrně dnes nejreprezentativnější stanovisko, s nímž přichází Toffler : „Soustředění pozornosti na vlastnictví je ve skutečnosti nesprávným vytyčením problému. Tato otázka je důležitá pro společnost »první« nebo »druhé vlny« [tj. historické etapy naturálního hospodářství založeného na vlastnictví půdy nebo etapy industriální ekonomiky založené na vlastnictví výrobních prostředků – pozn. R. R.]. Každá »levicová« analýza, vycházející z marxistického pojetí vlastnictví, která měla smysl před sto lety, se v současné době postupně stává méně vhodnou“ [Toffler 1987 : 127].

V „třetí vlně“ přicházející „info-property“ má být propastně novým typem vlastnictví, které – jakousi svou difúzností – podstatně mění svůj sociální obsah a význam, i když to zatím nemá platit pro socialismus. Obecný argument však zní: vlastnictví už „není tím, čím bylo,

když Karel Marx a první socialisté budovali na tomto pojmu své teorie“. Jenže právě v tomto argumentu je obsažena rozhodující historicko-logická chyba.

Teoreticko-metodologický fundament marxistické vědy je zbudován na zcela opačném postupu, než je generalizace té které společenské konkrétně historické formy, za níž sám vzniká. Vlastnictví pro Marxe bylo kategorií zobecňující dialektickou souvislost mnoha historických forem a dovádějící ji k hypotézám forem budoucích. Nutně tedy bylo i charakteristikou „vlastnictví vůbec“, tj. tou abstrakcí, jež pro různé dějinné fáze, včetně budoucích, šetří opakování společného, nejpodstatnějšího, tj. zachycuje je.

Argument konkrétně historické omezenosti marxistického konceptu vlastnictví – a s ním i argument ztráty významu vlastnictví – neobstojí. Jestliže vlastnictví specificky skutečně „není tím, čím bylo“, neznamená to ještě, že obecně přestává být tím, čím bylo a je. Jako základní společenský vztah může měnit své formy a projevovat se jako diferencovaná struktura nového typu, aniž tím přestává ještě být základem společenské reprodukce a společenského vývoje.

A. Toffler ovšem argumentuje pokles významu vlastnictví (nutno podtrhnout, že v jeho věcném smyslu majetku, možná disponování) i na procesech společenského vědomí. Při rozlišování „hospodářství se dvěma sektory: jednom, v němž vyrábíme zboží pro směnu a druhém, v němž vyrábíme věci pro sebe“ zdůrazňuje, že první sektor, sektor trhu či výroby, akcentuje etiku přivlastňování, vlastnictví, kdežto druhý sektor, sektor tzv. prozumenta – jako svým způsobem hospodářství, jež bude profilovat budoucnost – zdůrazňuje hodnotu činnosti, rozmanitosti, celkového rozvoje, vyváženého životního stylu. Rozdíl obou etik je možné nalézt v tom, že je přisvojována nebo užívána věc v protikladu k přisvojení či užítí času, vztahu apod. Především však v protikladu přisvojení a užítí. Jejich souvislost jsme však již diskutovali: obojí je složkou vlastnického procesu. A pokud jde o předmět přisvojení i užítí, ten se může měnit a s ním i způsoby, nikoli však sama existence přisvojení a užítí, sám fakt vlastnictví [Toffler 1985 : 592 an., 408 an.].

Alespoň v tomto případě se technologický předstih nezdá být spojen s teoretickým předstihem. Hlavně však nepřesvědčuje o tom, že technologicky založené sociální proměny budoucnosti minimalizují význam vlastnictví. Stejně jako to neučinily sociální proměny na počátku socialistického vývoje.

Stejně důležité je však položit otázku, o čem z hlediska vlastnictví vypovídá současnost společenského vědomí a hlavně současnost nadstavbových (sociálně politických) vztahů socialismu. Sociologické reflexe těchto stránek reality nejenže až doposud neakcentují problematiku vlastnictví jako výzkumnou orientaci, ale ani ji nepostihují výrazněji jako „samovolný“ výsledek výzkumných zjištění – a to dokonce ani tam, kde jsou zkoumány vypjaté společenské situace. (7) I proto zde použijeme příklad spíše z oblasti polské sociologické analýzy.

(7) Rozsah teoretického i empirického poznání vlastnických procesů v podmínkách Československa je dosud velmi malý, zvláště pak v oblasti sociologie. Poznatky existují téměř výlučně jen pro oblast nevýrobní spotřeby, ve zlomcích také pro oblast nezespolečenštělé výroby (převážně ve sféře zemědělství, kde jde o vlastnictví prostředků malovýroby pro trh – ve vinařství, zelinářství apod.). Na stav vlastnického jednání a vlastnických hodnotových orientací lze soudit jen velmi zprostředkovaně přes některé charakteristiky řízení, politické veřejné činnosti či přes hodnocení cílů národního hospodářství (rozvoje techniky, vědy, bytové situace, kvalifikace a celé úrovně pracovních sil atd.) nebo přes hodnocení úrovně a významu sociálních jistot, vyjadřované respondenty sociologických výzkumů. Tyto poznatky dovolují jen formulaci hypotéz, a to v míře dosti omezené. Znalosti o příslušnosti pracujících k jednotlivým sektorům (a formám) socialistického vlastnictví (státnímu, družstevnímu atd.) bez dalších poznatků

Když W. Morawski pro polské podmínky provádí rozbor tzv. optimistických, fatalistických a pesimistických interpretací politických postojů lidu a na ně navazujících „scénářů“ dalšího možného vývoje, dává tím nepřímou možnost nahlédnout i do toho, nakolik je problematika rozvoje vlastnických vztahů chápána jako základ řešení existujících problémů a rozporů.

Optimistické postoje a scénáře do značné míry spojené s centrem, zdánlivě paradoxně akcentují sjednocující a dynamizující úlohu tradice, náboženství a vlastenectví, tedy nikoli vlastnosti, které je možné připsat vlastnickým poměrům. V tzv. fatalistických přístupech je již vyjádření vlastnických poměrů poněkud jiné. Jejich sociální pozadí vytvářejí dvě výrazně odlišné skupiny obyvatelstva: nejmocnější reprezentanti těžebního a těžkého průmyslu a sociálně slabé skupiny, soustředěné na bread-and-butter problémy. Jedněm v charakteristice Morawského dosavadní direktivní systém „dovoluje udržet status quo na zadní scéně tahanic o výhody“, druhí „se bojí vrtochů tržního systému s nekontrolovatelnými cenami a nezaměstnaností“, takže obojí „zdůrazňují ctnost benevolentního paternalistického státu“. Ve spojení těchto zájmů se promítá bezprostředně také technologická stránka možných změn – technologická ohroženost sociálních jistot těchto skupin. Tady jsou již vlastnické momenty obsaženy alespoň zprostředkovaně. Nejbezprostředněji jsou však manifestovány v pesimistických postojích, v nichž pochybnosti o možnosti reformu v mnohém prameni z bilance předchozích neúspěchů reformu a také z bilance stálých změn ve „vlastnické politice“. I když jde především o politiku vůči soukromému zemědělství, řemeslnictvu apod., tak či onak se jedná o součásti vlastnického systému jako celku; přitom se zdá nepochybné, že právě stabilizovanost tohoto systému je jedním ze základních předpokladů jeho fungování [srovnej Morawski 1988 : 95–96].

Význam vlastnických vztahů, resp. jejich rozvoje, vystupuje do popředí spíše jako důsledek sebereflexe společnosti, jako objevování základu, jenž byl sice deklarován, ale současně hluboce neprojeven v jednání i vědomí velké části lidí.

„Společnost byla přesvědčena, že ačkoli systém sám nebyl podle lidu, byl alespoň pro lid“ – tak jsou charakterizována první desetiletí socialistického vývoje v Polsku. To není sebestačností vlastnického subjektu (subjekt historicky nevyhnutelný) i mnohé další složky politického systému jsou ve vědomí pracujících akcentovány ve své filantropické roli, doplňující postavení pracovníka. Jsou pochopeny jako instrumenty realizace určitých zvláštních zájmů, aniž jsou přijímány jako instrumenty systému těchto zájmů.

Stát a celý politický systém zpočátku ani nemůže absorbovat většinu zájmů v jejich reálné specifice a potenciální systémovosti, respektive být jejich projevem, neboť mnohé z nich jsou příliš odstředivé a hrozí zvratem systému. Centralizace procesů rozhodování a správy vůbec ale přináší s parciální přebujelostí hodnot paternalismu nutně i oslabení hodnoty společenského systému jako pole vlastnického jednání pracujícího člověka. Člověk reálně se cítí

mnoho neznamenají. Nicméně je zřejmé, že výskyt kapitalistických vzorců vlastnického jednání je dnes už silně omezen; problémem ovšem je, že se příliš nereprodukuje ani historicky nezbytné kontinuitní prvky efektivního hospodářství (rozvinuté kapitalismem). Tzn. především podnikavost pro podmínky socialistického hospodářství. Např. šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v r. 1984 dovoluje pro sféru výroby formulovat hypotézu o celkově nízké úrovni vlastnických (hodnotových) orientací jakéhokoli typu při stále solidní úrovni pozitivních pracovních orientací lidí. Pro ilustraci uveďme, že hodnota samostatně podnikat patří k nejméně frekventovaným položkám hodnotového žebříčku a je dokonce méně častá než orientace vlastnický parazitního typu („mít nějaký majetek a nebýt moc závislý na příjmu ze zaměstnání“) [Archív TSS 1984]. Ale takové poznatky jsou de facto maximem analytické hloubky poznání vzorců vlastnického jednání.

v postavení pracovníka za mzdu nemusí tolik cítit odpovědnost za tvorbu podmínek svého života. A tzv. kultivace vztahu k práci ve smyslu výchovném tuto skutečnost nestačí kompenzovat, zvláště jde-li v převaze o nepříliš atraktivní a nepříliš se měnící obsah pracovní činnosti.

Ostatně oddělení výkonu tvorby bohatství od výkonu jeho správy (tj. odpovědnosti za jeho reprodukci) není pro lidi tak subjektivně nepříznivou skutečností, jak se zpravidla předpokládá. Rozdělení těchto výkonů mezi různé subjekty může být víceméně všeobecně akceptováno – avšak jen dotud, dokud je systém ekonomicky efektivní. Jakmile tato efektivnost klesá, nastává kolize existujícího stupně rozvinutosti vlastnických vztahů.

I ta se však zprvu jeví spíš jako „technologický“ problém – především jako nedostatečnost byrokraticko-direktivního zvládnání ekonomických a jiných problémů – a jako jádro řešení pak zpravidla decentralizace rozhodování. Zůstaneme-li u polských podmínek, výzkumy provedené v polovině osmdesátých let naznačují, že většina dotázaných (ve varšavských průmyslových podnicích) odmítá jak převahu soukromého vlastnictví, tak také centrálně řízeného státního vlastnictví a dává přednost „státnímu vlastnictví svěřenému sebeřízeným jednotkám“.

Myšlenka samosprávné společnosti s jádrem v podobě samosprávného podniku a také samosprávných územních jednotek je ostatně převládající představou, s níž se samozřejmě nesetkáváme jen v daném případě. Praktické kroky decentralizace vlastnických subjektů jsou zjevně nutným, i když „si zdaleka ne postačujícím momentem v dalším vývoji vlastnických vztahů socialismu. Reagují však na fakt systémové nemožnosti centrálně respektovat a pro společenskou reprodukci a vývoj využít rozmanitost společenských potřeb a zájmů.

Na tomto základě také Morawski usuzuje na nedílnost politické a ekonomické reformy. Politická reforma mu evidentně plní zmíněnou roli technologie, s jejíž pomocí se dají prolomit masové návyky dané „letitou zkušeností s direktivní ekonomikou, centralizovanými strukturami rozhodování a byrokratickými zvyky, v nichž konformní jednání je často oceněno, kdežto inovační jednání se vystavuje trestu“ [Morawski 1988 : 93, 100, 97].

Nicméně taková změna nemůže být sama o sobě přeceňována. Stručně řečeno, prohlubuje politický systém jako systém „více společný“, aniž to však ještě znamená, že jej jako proces formování souvislostí politické vůle a společenského rozhodování automaticky zespočenešťuje, že jej nutně tvoří „více společenským“. O tom rozhodují koneckonců změny v ekonomickém obsahu vlastnictví.

Na obzoru ekonomické teorie socialistického vlastnictví se však zatím neobjevuje nic podstatně nového, což jsme již ostatně konstatovali. Jen mírnou inovací staré představy o tomto vlastnictví představuje přístup L. I. Abalkina, jenž možnosti vývoje v podstatě vidí mimo vlastnictví jako společenskou stránku výrobního procesu.

Abalkin vychází z toho, že společenské vlastnictví výrobních prostředků je danou, avšak nepostačující podmínkou efektivnosti hospodářství a dodává, že „socialistické vlastnictví odhalí své potenciální možnosti pouze tehdy, když se ekonomicky realizuje“ [Abalkin 1988 : 47–48].

Tady však nejde o opakování myšlenky klasiků marxismu, že vlastnictví je nejen věcí předpokladů, ale především procesuality jejich uplatnění. Autor zde soudí, že je „nutné doplnit nastolení společenského vlastnictví výrobních prostředků efektivním mechanismem jeho ekonomické realizace“. Fakticky tím také on prezentuje společenské vlastnické vztahy jako nehybnou formu, která potřebuje v podstatě vnější nebo dodatečný zdroj pohybu.

Tuto skutečnost nelze překrýt konstatováním, že zmíněný mechanismus je součástí „celého souhrnu vlastnických vztahů“ (například spolu se subjektivním, resp. psychologickým vztahem pracujících k výrobním prostředkům „jako ke svým vlastním“). Tvrzení o „zvláštní »dostavbě« nového typu přivlastňování rozvětveným systémem ekonomických vlastnických

vztahů“ je poněkud bezradným, mechanistickým řešením, které si evidentně protiřečí i s mnoha dalšími soudy v textu.

Především je v přímém rozporu se závěrem, v němž – s odvoláním na Marxovy práce – Abalkin hovoří o jednotě dvou poměrně samostatných subsystémů výrobních vztahů. „Jeden, představovaný *vlastnickými vztahy* neboli přivlastňováním, charakterizuje směr rozvoje společenské výroby, její cíl a sociálně třídní strukturu společnosti. *Druhý*, představovaný *hospodářskými vztahy* (jejichž prostřednictvím se daný typ vlastnictví realizuje), charakterizuje způsob organizace společenské výroby a mechanismus jejího fungování“ [Abalkin 1988 : 49, 56]. Funkce abstrakce těchto vztahů je ovšem prvním z odporujících si závěrů vysvětlitelná: je třeba odlišit to, co už dávno existuje, od toho, co je třeba „dostavět“. Nicméně si lze například povšimnout, že vlastnické vztahy (v redukovaném pojetí vztahů přivlastňování) jsou de facto prezentovány jako jakási teleologická realie.

Limity daného přístupu se však projevují i jinak. Autor se jako mnozí další vrací k výborné Andropovově stati [Andropov 1983 : 263], obsahující také formulaci, že „přeměna »mého«, soukromovlastnického, v »naše«, společné, není jednoduchou záležitostí“. Tato formulace konvenuje běžnému vědomí kolektivismu a svádí k jednoduché interpretaci této nejednoduché záležitosti. Jenomže společné není totéž co společenské: proces zespolečnění jde objektivně – a musí jít i subjektivně – za hranice prostého kolektivismu.

S Abalkinem lze souhlasit v tom, že formování společenského vlastnického vztahu je složitějším procesem než formování soukromovlastnického vztahu. Už jevově není socialistické vlastnictví monolit, jenž by byl definovatelný – pro pracujícího člověka – prostou opozicí „mé“ nebo „naše“. Jestliže však obecný zájem neexistuje mimo reálnou strukturu zvláštních zájmů, neexistuje ani kategorie „naše“ mimo strukturu kategorií „mé“. Spoluvlastnictví nemůže znamenat – a pokud ano, pak nebude stejně účinné či účinněji fungovat – že společenskovlastnický vztah subjektu k výrobním prostředkům atd. bude méně „těsný“ a „méně hmatatelný“ (řčeno s Albakinem) než vztah soukromovlastnický.

Jak bude stejně „hmatatelný“ – je zatím obtížné předpovědět. Je nepochybné, že se to nemůže obejít bez mnohých forem tzv. společenské intervence, bez cílevědomých zásahů reálně existujících a fungujících společenských subjektů. Zdá se nám však ošidné znovu a znovu nabízet představu v tom duchu, že „socialismus musí zavést své specifické mechanismy formování vlastnických vztahů, zapojit člověka do těchto vztahů a vytvořit kolektivní chování a vědomí“ [Abalkin 1988 : 49–50]. Nejde ani tak o to, že se taková představa nepříliš snáší s obecně přijímanou ideou o objektivním růstu úlohy „subjektivního činitele“. Avšak představa, v níž socialismus jako abstraktní, blíže neurčený subjekt zavádí jisté mechanismy, jimiž teprve formuje vlastnické vztahy, popřípadě také vytváří příslušné chování a vědomí člověka, aby byl zapojitelný do těchto vztahů, to je vlastně jen nová odrůda sociotechnismu. V něm pak hlavní slovo nemají objektivní zákony společenského pohybu, nýbrž projekt a instrumenty blíže neurčeného subjektu. Takže se společenská realita a její pohyb zdá být spíše společenskou stavebnicí a hrou, k níž stačí předem stanovit pravidla, rozdat „karty“ – a dovést ji k předpokládanému cíli.

To neznamená, že i to není třeba. Společenská realita není jen živelný proces. Ale není to také jen – jak je tomu v dané interpretaci vlastnictví – pevný, předem daný rámeček, jenž jen zbývá naplnit „reálným obsahem“, námi zkonstruovaným. Jenže tak to do určité míry Abalkin říká: Je nutné „naplnit vlastnické vztahy reálným obsahem, vytvořit pružné formy jejich pohybu a ekonomické realizace, efektivně navzájem propojit zájmy společnosti, pracovního kolektivu a každého pracovníka. Dokázat to znamená postavit člověka před nutnost *cítit* se jako *skutečný hospodář*“ [tamtéž : 78].

Tím se mlčky předpokládá, že ona „dostavba vlastnických vztahů“ nemusí počítat s poměrně rozvinutou – *živelně* rozvinutou a dále se rozvíjející – ekonomikou daných (fakticky

nových) vlastnických vztahů. Tj. se strukturou, která se v závislosti na společenském rozvrstvení bohatství utváří v rovině životního způsobu jednotlivců, rodin, pracovních kolektivů, územních společenství apod. právě už jako systém forem, specifickým způsobem ekonomizujících procesů reprodukce života těchto konkrétních subjektů.

V tomto smyslu už socialistické vlastnictví dávno je reálný proces, ovšem proces, jenž fakticky téměř neznáme. Nemůžeme úspěšně vytvářet podmínky pro to, čím být může a má, jestliže nebereme v úvahu tuto skutečnost – třeba jen proto, že až dosud jsme si takto vlastnictví nevymezili.

Vlastnictví je reálným procesem na všech úrovních socialistického společenského systému, nicméně procesem do značné míry kvalitativně otevřeným. Jeho cílevědomé zvládnání je nezbytné; je však současně nemožné bez otevřené diskuse všech přístupů, z nichž mohou být všechny následující praktické kroky odvozovány. Ani ty nejlepší úmysly – ať již vyjádřené společenským programem či postoji jednotlivce – nestačí samy o sobě k tomu, aby byla vyloučena reprodukce starých, vývoji již neadekvátních vzorců uvažování o daném předmětu a pak i vzorců praktického jednání. Zvlášť důležitá je proto diskuse, namířená do vlastních řad.

V tomto ohledu jsme mohli spíše jen identifikovat některé klíčové problémy teoretické reflexe socialistického vlastnictví a jejich charakteristikou vstoupit do zmíněné diskuse – a snad i více prokázat společenskou nevyhnutelnost, povahu a tak i naléhavost komplexního zkoumání samopohybu vlastnických vztahů.

Literatura

- Abalkin, L. I.: *Nový typ ekonomického myšlení*. Praha, Svoboda 1988.
- Afanasjev, V. G.: *Vědeckotechnická revoluce, řízení a vzdělání*. Praha, SNP 1976.
- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 24. 2. 1983.
- Archiv Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1984. Praha, ÚFS ČSAV 1984.
- Bell, D.: *The World and the United States in 2013*. Daedalus, Summer 1987, vol. 116, No 3.
- Člověk – věda – technika. Praha-Moskva, Svoboda-Politizdat 1973.
- Filatovová, I. P.: *Futurologičeskaja koncepcija Olvina Tofflera*. Sociologičeskije issledovanija 1987, No 5.
- Hába, Z.: *Socialistické společenské vlastnictví*. Praha, SNP 1975.
- Kolesov, N. D. – Ščerbina, V. F.: *Razrešeniej ekonomičeskich protivorečij socializma*. Moskva, Ekonomika 1988.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. In: *Vybrané spisy II*. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K.: *Kapitál III-1*. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K.: *Kapitál III-2*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K.: *Německá ideologie*. In: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967.
- Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*. In: *Marx-Engels: Vybrané spisy I*. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
- Morawski, W.: *A Sociologist Looks at Public Opinion, Politics and Reform*. In: *Creditworthiness and Reform in Poland* (Marer, P. – Siwiński, W. – eds.). Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press 1988.
- Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1969.
- Růžička, R.: *Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy*. Sociologický časopis 1987, č. 6.
- Růžička, R.: *Vědomí, vlastnictví, technologie*. Praha, ÚFS ČSAV 1989.

Toffler, A.: *Previews and Premises*. New York, W. Morrow and Co. 1983 (Toffler, O.: Prognozy i predposylki. Sociologičeskije issledovanija 1987, No 5.).
Toffler, A.: *Tretia vlna*. Bratislava, ÚML ÚV KSS 1985.

Резюме

Ружичка, Р.: Социалистическая собственность: Экономическая, технологическая и социологическая точки зрения

Статья представляет понимание собственности в смысле процесса присвоения и использования богатства в совокупности общественного процесса воспроизводства и на всех уровнях общественной структуры. Автор дает анализ некоторых работ, типичных для современного состояния представлений о социалистической собственности – о ее сущности и логике ее дальнейшего развития. Он рассматривает ограничения в понимании, формулируемые в контексте технологического развития, в связи с преобразованиями социально-политического характера и в представлениях об экономических инновациях производственных и воспроизводственных процессов. Автор, в первую очередь, отрицает статическое представление о собственности как прочных рамках, которые можно в социотехническом духе «заполнить реальным содержанием». Он аргументирует динамику общественной собственности изменениями в содержании частных интересов и интересов всего общества. Он приходит к заключению, что наряду с целенаправленными вмешательствами необходимо предусматривать реальную (стихийно развивающуюся) структуру общественных отношений при социализме, отношений реально функционирующих, о закономерностях которых, в особенности на низших системных уровнях общественной жизни, мы пока почти ничего не знаем.

Summary

R. Růžička: Socialist Ownership: The Economic, Technological and Sociological Aspect

The present paper enlarges upon the conception of ownership in the sense of the process of appropriation and utilization of wealth in the entire social-reproduction process and on all levels of the social structure. Several studies typical of the present state of conceptions of socialist ownership, of its substance and the logic of its further development are subjected to analysis. Account is taken of reductions in the conception which are formulated in the context of technological development, in relation to the transformations of a sociopolitical nature, and in conceptions of economic innovations of production and reproduction processes. In the first place, the static conception of ownership as a solid framework which can be „filled with real content“ in the sociotechnical spirit is rejected. The development of social ownership is argued in terms of the changing relation between special interests and all-social interests. The conclusion is arrived at that, besides goal-directed interventions, it is necessary to take into account the real (spontaneously developing) structure of ownership relations in socialism, of actually functioning relations whose inherent laws – particularly at the lower system levels of social life – are, at the time being, practically unknown to us.

Úvod

Jedním z velmi diskutovaných aspektů společenskovední produkce jsou otázky využití sociologického poznání ve společenské praxi. Jsem přesvědčen, že nezbytnou podmínkou efektivního uplatnění poznatků jednotlivých oborových sociologických disciplín je otevřená diskuse umožňující konfrontaci přístupů k analýze společenských jevů a procesů. I když takováto výměna názorů na stránkách odborného tisku může vyvolat dojem neúměrné subjektivity, utilitárních argumentů či dokonce „mimognozeologické“ motivace, rozhodl jsem se propojit vlastní úvahy o možných směrech analýzy mládeže s hodnocením některých přístupů k utváření její sociologické teorie v osmdesátých letech. Je možné v této souvislosti formulovat otázku, proč abstrahuji od sedmdesátých let, v nichž nesporně došlo k výraznému rozvoji sociologie mládeže. Toto období však již bylo, i když z různých pozic, reflektováno v jiných pracích [Sak-Kabátek-Jeřábek 1988; Holda 1988; Holda-Matějovský 1988]. Tím ovšem nepopírám užitečnost případného souhrnného postižení vývoje sociologie mládeže, který je v Československu bezprostředně spojen s vývojem sociologie jako takové.

Sociologická analýza mládeže představuje jedno z nejfrekventovanějších témat, která se objevují na stránkách Sociologického časopisu. Bylo by tedy možné usoudit, že sociologie mládeže v osmdesátých letech je oborovou disciplínou disponující postačujícím teoreticko-metodologickým zázemím i odpovídající datovou bází pro koncipování uceleného sociologického pojetí mládeže.

Podrobnější rozbor existující produkce však tento předpoklad plně nepotvrzuje. Současnou situaci lze spíše charakterizovat některými odlišnostmi v přístupech k pojetí mládeže, promítajícími se pochopitelně i ve výpovědích o československé mládeži, a v metodologických, metodických a meritorních aspektech sociologického výzkumu mládeže. Odrážejí se i v hodnocení úlohy marxistické sociologie mládeže při analýze zákonitostí socialistického vývoje naší společnosti a jejich vliv lze identifikovat i při koncipování a formulaci doporučení pro společenskou praxi. Nechci se zde zabývat zdroji daného stavu. Považuji za nutné pouze zdůraznit, že toto konstatování nelze chápat ve smyslu pozitivního či negativního hodnocení.

Nalezli bychom společná teoretická stanoviska, která však při konkrétní analýze nejsou mnohdy důsledně uplatňována. Je možné například uvést tezi, že mládež nemá vlastní ontologický status a její problémy tedy nejsou vysvětlitelné z mládeže samotné. To znamená, že konkrétní charakteristiky mládeže nelze vysvětlovat jen na základě biologického, psychologického či sociálního mládí, ale především prostřednictvím ekonomických, sociálních, politických a ideologických vztahů určité etapy společenského vývoje, které určují jak její sociální prostor, tak její samotnou sociální existenci.

Takovéto pojetí obsahuje diferencovaný přístup k mládeži, identifikující rozdíly v sociálně ekonomickém postavení, objektivních podmínkách života a práce, charakteristikách vědomí a aktivitách jednotlivých skupin mládeže.

Bylo by patrně velmi obtížné nalézt badatele z řad výzkumníků mládeže, který by v obecné poloze odmítal analyzovat problematiku mládeže v kontextu existujících tendencí společenského vývoje. Poněkud jiný obraz však získáme při podrobnějším pohledu na sociologickou produkci v oblasti sociologie mládeže. Někdy prezentované závěry, zejména v rovině teoretických zobecnění, působí dojmem, že byly formulovány bez návaznosti na společenskou realitu a zároveň i bez ohledu na možnosti operacionalizace používaných kategorií a jejich následovné empirické postižení. Příkladem může být koncepce společenského zrání mládeže autorů A. Kabátka a P. Saka [Kabátek-Sak 1989]. Za základní strukturu tohoto procesu považují biologické, mentální a sociální zrání. Lze jistě ocenit snahu po interdisciplinárním přístupu. Jsem však přesvědčen, že uplatnění tohoto modelu bude v praxi sociologického poznání značně limitováno. Totéž potom platí i v případě kategorie generace. Nechci nijak „fetišizovat“ význam empirického poznání. Domnívám se ovšem, že dané pojetí potenciálně otevírá prostor pro nerespektování reálných faktů o tendencích společenského vývoje. Tento názor mimo jiné vyplývá z přístupu obou autorů k otázkám vztahu kontinuálních a diskontinuálních prvků v myšlení a jednání mládeže, kteří v této souvislosti konstatují: „Naopak ti, kteří význam mládeže jako subjektu společenské změny zpochybňovali a podceňovali diskontinuitní prvky v myšlení a jednání mladých lidí, často vycházeli z faktu, že srovnání po sobě jdoucích generací vypovídá o naprosté převaze kontinuálních prvků nad prvky diskontinuitními. Odvolávali se na výzkumy rodiny, které zjišťují velmi podobné obecné hodnoty rodičů a dětí, na výzkumy sociálně třídní struktury, které poukazují na slabou mezigenerační mobilitu apod. Jejich omyl spočíval v tom, že nechápali, že kvantitativní relace nejsou vždy podstatné. Zjištění jakékoli kvantitativní marginality diskontinuitních prvků v chování mládeže nebo jejich rolí subjektů nemůže vést k závěru o jejich nevýznamnosti“ [Kabátek-Sak 1989 : 24]. Takováto argumentace věcně nic neřeší a může dokonce vyvolat dojem spekulativnosti.

Metodologicky a meritorně cennější a inspirativnější poznatky často přinášejí studie, v nichž je problematika mládeže sice jen „okrajovou“ záležitostí, avšak poskytují širší pohled na vývoj společnosti a umožňují zároveň identifikovat řadu závažných problémů ve vztahu jedince a společnosti [Matějovský a kol. 1985, 1987]. Analýza dosaženého stavu sociálního rozvoje, identifikace sociálních problémů současného vývoje i snaha koncipovat principy sociálního programu zaměřeného na aktivizaci subjektivních sil rozvoje československé společnosti představuje podle mého názoru relevantní poznatkovou bázi i pro výklad otázek mládeže. Komplexně pojaté otázky sociálního rozvoje navíc umožňují i mnohem objektivnější identifikaci specifických problémů jednotlivých skupin mladých lidí. Toto hodnocení není zpochybněním výzkumů monotematicky zaměřených na mládež. Je třeba chápat je jako přesvědčení o nutnosti výraznějšího, a nikoli jen proklamovaného propojení konkrétní analýzy mládeže a poznatky šířeji koncipovaných studií.

Domnívám se, že proces poznání mládeže musí být především specifikací obecných problémů společenského vývoje. Teprve na základě důsledné aplikace tohoto principu lze například řešit otázky bezprostředně spojené se subkulturou mládeže.

Při výkladu otázek o postavení a úloze dnešní mládeže je třeba si uvědomit, že současná etapa představuje období, k němuž lze s těžší hledat v historii odpovídající přirovnání. Zejména druhá polovina dvacátého století přinesla řadu kvalitativně i kvantitativně nových jevů, trendů a vnitřně složitých a rozporných procesů. Charakterem mezinárodních vztahů, převratných vědeckých objevů, nebyvalým rozvojem výrobních sil, ekologickými a dalšími problémy překonává veškeré dosavadní dimenze ekonomického, sociálního, politického a kulturního vývoje světa.

Tuto etapu lze charakterizovat i existencí řady problémů dotýkajících se v mnoha souvislostech podmínek života současné mládeže. Můžeme se setkat i s koncepcemi, které mládež, její existenci a rozvoj považují za jeden z globálních problémů světa. Takovéto

přístupy mohou ve svých důsledcích posilovat orientaci výzkumníků na postižení především takových rysů mládeže, které vyplývají z charakteru určitého životního období, a to bez ohledu na konkrétní společenské podmínky.

Je nesporné, že nejen společenské systémy, ale i jednotlivé země se prostřednictvím globálních problémů k sobě jistým způsobem „přibližují“. Zároveň je však třeba mít neustále na zřeteli, že přístupy k řešení těchto problémů jsou dány především povahou a možnostmi jednotlivých systémů současného světa, což se zákonitě promítá do odlišného postavení mládeže v podmínkách socialismu, kapitalismu a v podmínkách rozvojových zemí. Nelze ovšem opomíjet ani fakt, že zmíněná globalizace je doprovázena diverzifikací podmínek sociálního rozvoje mládeže. Efekty tohoto diverzifikačního procesu jsou prioritně spojeny s předcházejícím a současným společenským vývojem každé země a v mnoha ohledech překračují hranice jednotlivých společenských systémů. Současný vývoj světa je spojen nejen s lidským pokrokem, ale i s reakcemi či konzervativními tendencemi. Zároveň obsahuje řadu prvků definovatelných jako dosud málo známá či obtížně lokalizovatelná úskalí a nebezpečí.

Prolínání tendencí ke globalizaci diverzifikace staví před sociologii mládeže kvantitativně nový úkol. Nezbytně bude nutné se snažit o pochopení zákonitostí sociálního rozvoje mládeže ve stále širších kontextech mezinárodních komparací, ovšem za předpokladu systematické analýzy konkrétně historických souvislostí sociálně ekonomických, politických a kulturních tendencí vývoje současných společností. Umožní to snížit riziko přijetí zjednodušujících „nadnárodních“ analogií při objasňování typu životních orientací, aspirací a životního způsobu mládeže.

Současně se otevře i prostor pro účinnější identifikaci těch problémů sociálního rozvoje mládeže, které díky odlišnostem společenského vývoje mají dosud spíše „národní“ či „regionální“ povahu, ale nelze u nich v budoucnu vyloučit proces postupné globalizace.

Mládež a společnost

Výklad otázek vztahu mládeže a společnosti byl v Československu podáván mnohdy velmi zjednodušeně – možno říci pomocí „černobílé“ optiky. Například ještě na počátku osmdesátých let bylo za dostačující mnohdy považováno poměrně obecné vymezení základních charakteristik mládeže a její integrace ve společnosti, vycházející mimo jiné z důsledků procesu sbližování tříd a sociálních skupin. Byl zdůrazňován fakt společensky garantovaného sociálního uplatnění v práci i v osobním životě, trvalého růstu vzdělanostních příležitostí a vzdělanostní úrovně, růstu pravomoci organizace mládeže a zvyšování podílu mladých lidí v politických strukturách. Tezi o tendenci k černobílé optice lze dokumentovat řadou příkladů. Je například možné uvést tezi A. Matějovského, který postavení mládeže v socialismu charakterizoval následujícím způsobem: „Odlišnost postavení a úlohy mládeže v podmínkách kapitalismu, v podmínkách rozvojových zemí a v podmínkách socialismu opravňuje vyjádřit míru integrace mládeže v socialismu pojmem socialistická mládež“ [Matějovský 1982 : 129], nebo tezi „V průběhu socialistického rozvoje se v kontextu sbližování tříd a sociálních skupin stává dominantním rysem mladých lidí jejich sociální integrace“ [Holda 1985 : 468].

V oblasti společenského vědomí mládeže můžeme důraz kladený na integrační aspekty identifikovat u D. Holdy a Z. Čermákové, kteří mimo jiné uvedli – „Vzhledem k integračním procesům vyrovnávacím dosud existující rozdíly v sociálně třídní struktuře, se snižují i difference v reálném společenském vědomí jednotlivých tříd a sociálních skupin a vytváří se kvalitativně nový obsah společenského vědomí, vycházející z identifikace se zajmy a potřeba-

mi socialistické společnosti a z aktivního podílu na jejím dalším rozvoji“ [Holda-Čermáková 1982 : 159].

Obdobně postupovali i P. Sak, A. Kabátek a H. Jeřábek, kteří například konstatovali: „S tím, jak se zvyšuje akcelerace společenského vývoje, stává se mládež stále významnějším faktorem společenské reprodukce. V socialistických společnostech je to především důsledek historických okolností a charakteru nastolených společenských vztahů, které implikují předpoklady dialekticky chápaného procesu třídní integrace (sbližování tříd a vrstev mj. i v důsledku zvětšování rozptylu znaků třídní identifikace, resp. v důsledku vnitrotřídní diferenciaci, a zvyšují význam mládeže jako faktoru sociálních přeměn“ [Sak-Kabátek-Jeřábek 1988 : 104].

V první polovině osmdesátých let se však objevily poměrně kritické výhrady vůči chování některých skupin mladých lidí. Bylo by možné je nalézt v denním tisku, ve stanoviscích některých státních orgánů i v hodnocení společenských organizací. Byly to především výhrady k neochotě skupin absolventů vysokých škol nastoupit do práce tam, kde existuje největší potřeba vysokoškolsky kvalifikovaných pracovníků, týkaly se i „zneužívání“ některých nedůsledností při realizaci nové školské soustavy. Mládeži byla vyčítána nezodpovědnost v partnerských vztazích, častá rozvodovost apod. Těžko lze hledat jednoznačně určený, společný jmenovatel těchto výhrad vůči mládeži. Existují sice některé pokusy o obecnější teoretickou reflexi těchto problémů, ovšem zatím bez systematictějšího výkladového konceptu jejich zdrojů. Tuto skutečnost považují za jeden z „dluhů“ sociologie mládeže.

Zároveň jsme se však setkávali i s jistou kritikou existujícího sociálního prostoru pro uplatnění mládeže. Byly to názory, které poukazovaly na nutnost většího zapojení mladých lidí s odpovídající kvalifikací do řídicích funkcí apod. Tyto názory často vyústily do pojetí mládeže zjednodušeně zdůrazňujícího její roli aktivního subjektu společenského pokroku, přičemž problémy jejího uplatnění jsou objasňovány v návaznosti na rozpor generací.

V souvislosti s analýzou postavení a úlohy mládeže ve společnosti formuluje P. Sak a A. Kabátek následující tezi: „V tomto procesu (přechodu společnosti na cestu intenzivního rozvoje – pozn. D. Holda) má nezastupitelné a specifické místo mladá generace, která se jako nejmladší vrstva sociálních tříd a skupin stává subjektem tohoto procesu. Je předurčena k úloze význačného společenského subjektu intenzifikačních procesů jednak tím, že je vzdělanostně nejlépe připravena na práci s moderní technikou a technologiemi, jednak svou relativní nezatížeností překonanými formami ekonomického a společenského života. Tuto svou úlohu může mládež splnit tehdy, jestliže si osvojí prakticko-politické zkušenosti a dovednosti“ [Sak-Kabátek 1985 : 487]. Jsem si vědom, že autoři uvažují i o předpokladech splnění role mládeže jako společenského subjektu intenzifikačních procesů. Objasnění povahy těchto předpokladů je však spojeno s vágním výkladem, který vyúsťuje do konstatování: „Mládež, jak ukazuje naše analýza, se ve značné míře podílí i na řízení společenských procesů. Z hlediska současných, ale především budoucích společenských úkolů se domníváme, že tento podíl je ještě nedostatečný a úkolem společenské praxe bude v nejbližším období hledat formy k urychlení procesu politického a sociálního zrání mládeže a vytvoření mechanismů, které zvýší dynamiku přechodu z role objektu společenské péče do role aktivního činitele rozvoje společnosti“ [Sak-Kabátek 1985 : 487].

Rozpor generací je součástí výkladu generací jako výsledku společenského zrání. Je prezentován jako důležitá složka či nástroj společenského pokroku [Sak-Kabátek-Jeřábek 1988]. Nemohu se v této souvislosti ubránit dojmu, že autoři ve snaze zdůvodnit oprávněnost kategorie generace či generační kultury substituují projevy určité fáze ontogeneze psychiky mladého člověka do mnohem širších sociálních souvislostí.

V souvislosti s počínající přestavbou bývá často konstatováno, že daný proces vytváří kvalitativně novou situaci pro sociální rozvoj mládeže. Tato změna je mimo jiné spojována

s potlačováním projevů formalismu, překonáním nekritického a schematického pohledu na dosavadní sociálně ekonomický rozvoj naší společnosti. Zmíněné skutečnosti spolu s právní základnou procesů společenské přestavby jsou potom ve svém souhrnu mnohdy považovány za rozhodující podmínku aktivizace mladé generace a zvýšení jejího podílu na aktuálních a perspektivních společenských přeměnách.

Nechci tím pochopitelně popírat významný vliv všech těchto skutečností na sociální rozvoj mládeže, na utváření jejich osobnostních charakteristik potřebných pro řešení úkolů společenské přestavby. Tyto otázky je však třeba posuzovat v širších kontextech. Sociální rozvoj mládeže představuje specifický projev obecnějších tendencí vývoje celé naší společnosti. Jinými slovy, je třeba mnohdy jen proklamovanou dialektiku vztahu mládež-společnost důsledně prosadit do sociologického myšlení na všech jeho úrovních.

Je třeba respektovat, že „vztah jedince a společnosti je mnohonásobně zprostředkován jeho začleněním do struktury sociálních vztahů, skupin, institucí a organizací, jejichž prostřednictvím uspokojuje své potřeby i realizuje svůj aktivní vliv na společenské procesy“ [Matějovský 1987 : 97]. Při analýze vztahu mladých lidí a společnosti musíme proto prioritně vycházet z jejich začlenění ve strukturu sociálně třídní, vzdělanostní, kvalifikační, profesní, demografické, ve strukturách rodinných, ve formálních i neformálních zájmových strukturách apod. Postavení mladých lidí v těchto strukturách totiž vytváří nejen diferencované podmínky pro jejich sociální rozvoj, ale prostřednictvím reflexe tohoto postavení jsou přijímány a hodnoceny podněty vyplývající z aktuálních tendencí společenského vývoje, zejména v jeho ekonomické, vědeckotechnické a sociální dimenzi. I když se hovoří o potřebě sjednocovat a vzájemně „harmonizovat“ vývoj tří zmíněných dimenzí ve smyslu vzájemného doplňování a násobení dosažených efektů, nelze abstrahovat od řady rozporů promítajících se do postavení dnešní mládeže ve společnosti. Jde především o rozpory imanentní dosavadnímu vývoji v Československu, spojené s charakterem společenských přeměn v posledních čtyřiceti letech.

Analýza úlohy a perspektiv mládeže proto musí vycházet z hlavních problémů a rozporů společenského vývoje a současně ze strategie jejich řešení v dostatečně blízkém časovém horizontu. I nesporné úspěchy tohoto vývoje jsou spojeny se vzájemným působením a prolínáním protikladných stránek společenských jevů a procesů. Takovýto přístup je podle mého názoru nutnou, i když pochopitelně nikoli postačující podmínkou zcela reálných výpovědí o mládeži, umožňující i úvahy prognostického charakteru.

Chtěl bych však v této souvislosti upozornit na určitá úskalí, kdy teoretické úvahy i praktická řešení budou vycházet z možností odstranění pouze jedné z protikladných stránek existujících rozporů. V teoretické rovině může takové řešení vést přinejmenším ke zjednodušujícím závěrům, v rovině společenské praxe potom k prohloubení stávajícího rozporu, k jeho reprodukci na jiném základě, popřípadě i k následném vzniku jiných rozporů. Mohu uvést příklad sice z jiného společenského systému, ale přesto dosti názorný. Jedná se o levicové hnutí na amerických vysokých školách z konce šedesátých let. Jejich cílem bylo „otevřené školství“ spojené mimo jiné s odstraněním „autoritativních“ vztahů mezi učiteli a studenty, se spoluúčastí studentů na řízení vysokých škol apod. Pragmatická řešení, nerespektující širší sociální souvislosti vedla k určité krizi školství, která je podle řady amerických autorů (a to různého politického smýšlení) pocíťována dodnes [Ravitch 1986]. Mimo jiné totiž vedla ke snížení náročnosti a k nepřilíš smysluplným úpravám osnov.

Jednu z úvodních tezí o sociálním rozvoji mládeže jako specifickém projevu obecnějších vývojových tendencí, lze tedy formulovat i jako potřebu analýzy a řešení rozporů sociálního rozvoje mládeže v kontextu existujících rozporuplných stránek vývoje celé společnosti. Hovoříme-li proto o mládeži v podmínkách přestavby, je třeba se oprostít od jakýchkoli náznaků schematismu, které by podle mého názoru zákonitě vedly k neoprávněným

globálním soudům optimistické či naopak pesimistické povahy. Důsledné prosazení zmíněné teze do konkrétní analýzy by potom ve svých důsledcích mělo eliminovat i „flexibilitu“ sociologických závěrů formulovaných po sobě v poměrně krátkém časovém údobí. Domnívám se, že pro čtenáře z řad vědeckovýzkumné fronty i společenské praxe by bylo poměrně obtížné se orientovat ve dvou následujících tezích – „Značná část mládeže si uvědomuje význam přestavby společnosti pro svůj sociální rozvoj a na rozdíl od starších generací, mezi nimiž je poměrně rozšířený rezervovaný postoj k přestavbě, vyplývající z jejich osobních zájmů, mládež hledá cesty jak se podílet na přestavbě společnosti a na urychlení sociálně ekonomického rozvoje. Vedle komunistické strany a dělnické třídy bude v budoucnu patřit k nejvýznamnějším subjektům procesu přestavby [Sak-Čermáková-Hudeček-Navarová-Mansfeldová-Gatner 1988 : 127] a – „Na základě výzkumů se ukazuje, že značná část současné mládeže je pragmatická a sociálně adaptabilní. To mohu doložit. Když jsme se mladých lidí ptali na jejich životní cíle, pouze 0,8 procenta prohlásila, že chce realizovat své ideály. To je ten pragmatismus, řídit se nikoli ideály, ale okamžitou potřebou. A mnoha dnešním mladým lidem také nedělá problém rychle se přizpůsobit, adaptovat se na proměny situace. To jsou ti, kteří v podstatě příliš nevěří, že společnost vyřeší jejich problémy“ [Českoslovenští 1989], a dále – „Výsledky analýzy vybraných problémů mládeže u nás vedou k názoru, že nejsou příliš optimistické předpoklady o bezvýhradném a spontánním zapojení mládeže do započatých procesů společenské přestavby. Relativní nezátíženost mládeže minulým společenským vývojem (včetně překonaných prvků) se projevuje nejen pozitivně (například v inovačních předpokladech mladých lidí), ale má i negativní tendenci. Mládež se totiž také rychleji a snadněji než starší generace adaptuje na vzniklou společenskou situaci, nalézají pro sebe za pomoci starších, rodičů apod. společensky nežádoucí způsoby kompenzace nedostatků a »překonávání« problémů, se kterými se každodenně setkává. Tato skutečnost vážně limituje zájem části mladých lidí o nápravu existujících chyb a nedostatků, o zdokonalení socialistického společenského systému“ [Sak-Kabátek 1988 : 28].

Porovnáme-li tři uvedená stanoviska, nabízí se pochopitelně vysvětlení, že autorům se podařilo postihnout velice dynamické změny v životních postojích mládeže, koncentrované navíc do velmi krátkého časového období. Takovému vysvětlení však odporují poznatky jiných pracovišť zaměřených na problematiku mládeže, Ústav marxismu-leninismu UK nevyjímaje.

Jsem přesvědčen, že vztah k přestavbě, reprezentující dnes jeden z klíčových aspektů vztahu jedince a společnosti, nelze odvíjet z pouhé generační příslušnosti. Tento vztah je sociálně podmíněn a odráží se v něm nejen sociální minulost a přítomnost jedince, ale očekávání budoucího. Názorně je to například dokumentováno v typologii T. Zaslavské, která prostřednictvím osmi kategorií analyzuje vztah sociálních vrstev a skupin k přestavbě [Zaslavská 1988].

Nechci se zde dopouštět některých zjednodušujících analogií, ale domnívám se, že i v československé populaci by bylo možné identifikovat nejen diferencované postoje k přestavbě, ale i rozmanité představy o jejím obsahu a cílech, které překračují pouhý rámec „generační“ příslušnosti.

Toto stanovisko vyplývá i z faktu zprostředkovaného charakteru mechanismů reflexe, poznání a hodnocení světa a společnosti mládeží, zejména v počátečních životních etapách. Můžeme tak hovořit o řadě sociálních „filtrů“, které u jednotlivých skupin mladých lidí spoluvytvářejí diferencované představy o vlastním uplatnění a perspektivách ve společnosti. Velice často jsou tyto „filtry“ spojeny se začleněním například do struktur rodinných, pracovních, vrstevnických a dalších, spíše neformální povahy. Jsou i zdrojem některých jevů svou povahou přispívajících k dosavadní statičnosti společenského vývoje a představují tak jisté bariéry pro začínající přestavbu. Otázky diskontinuity či kontinuity nelze proto řešit

pouze na základě často prezentované inovační aktivity mladé generace [Sak-Kabátek-Jeřábek 1988]. Zaměřím se v této souvislosti na úlohu rodiny, resp. na některé skutečnosti, které jsou spojeny s vývojem jejich společenských funkcí.

Mládež a rodina

V současné době se často hovoří o oslabování výchovné funkce rodiny. Bylo by však velmi zjednodušující interpretovat toto tvrzení ve smyslu oslabování vlivu rodinného prostředí. Dochází pouze ke změně povahy komunikace rodičů s dětmi, která se stává spíše funkčně zprostředkovanou (základní péče o děti, doprovod na cestě do mateřské školy a nazpátek, kontrola školních úkolů, sledování televize apod.) a mnohdy postrádá prvky bezprostředního zapojování do volného času mládeže. Novou situaci by bylo třeba objasňovat v kontextu takových skutečností, jako je přechod od širší rodiny k rodině malé, vysoká zaměstnanost žen a z toho vyplývající zvýrazněné institucionalizované linie životní dráhy dítěte, včetně zájmových činností, a konečně i samotné změny ve struktuře volného času rodiny. Těmto otázkám se však nechci nyní věnovat. Považuji za nutné jen upozornit na fakt, že v mnoha ohledech ztrácí rodinná výchova svůj dřívější charakter. Stává se funkčním a zároveň koncentrovaným působením rodičů, zaměřeným na předávání vlastních zkušeností a názorů a na „plánování“ životní dráhy dětí a mládeže. Mnohé poznatky potvrzují sílu tohoto formativního vlivu rodiny v dětství a dospívání, který výrazně modifikuje i účinnost působení školy i dalších společenských činitelů.

Současně se hovoří o posilování funkce ekonomické, resp. materiálně zabezpečovací, což odráží změny ve způsobu života, v životních orientacích, aspiracích a hodnotách i nedostatky v objektivních společenských podmínkách.

Tato tendence se pochopitelně projevuje i v rozvoji základních osobnostních rysů dětí a mládeže a reprodukuje se v generační změně.

Zvyšování relativní váhy ekonomické funkce rodiny představuje rozporný efekt růstu společensko-hmotné životní úrovně v podmínkách, kdy jsou ohraničeny možnosti pro jeho zabezpečení zvýšením úsilí ve společenské práci a zároveň se otevírá prostor v individuální sféře, a současně vyplývá i z konzumní orientace, fetišizace majetku a prestiže demonstrativního pojetí spotřeby [Matějovský 1987].

V generačním srovnání je potom možné konstatovat, že u mnoha mladých lidí vlivem rodinné výchovy dochází k prohlubování tendencí nastolených rodičovskou generací. Byli bychom však zároveň k současné mladé generaci nespravedliví, kdybychom v souvislosti s posilováním materiálně zabezpečovací funkce rodiny abstrahovali například od obtížného postavení mladé rodiny, která je nucena řešit celý komplex závažných sociálních a ekonomických problémů (bydlení, zajištění existenčního standardu, péče o dítě, přerušení zaměstnání ženy apod.), což u části mladých rodin může pochopitelně přispívat k prioritizaci zajišťování hmotných podmínek jejich života.

Obdobné problémy musely řešit i předcházející generace. Specifika dnešních mladých lidí budou patrně vyplývat nejen z existujícího prostoru pro možnost uspokojování reprodukčních a rozvojových potřeb, ale i z faktu snížení věku mladých lidí vstupujících do manželství a zakládajících rodinu. Často potom dochází k časovému souběhu s nástupem do ekonomické aktivity, což samo o sobě klade zvýšené nároky na mladé rodiny, a v mnoha případech i na jejich rodiče.

Strategickou orientaci sociologické teorie musí být podrobnější a systematictější výpověď o postavení, úloze a budoucnosti mládeže v naší společnosti. Tato výpověď musí být založena na kvalifikované analýze v současnosti, prováděné s cílem identifikovat konkrétní podmínky sociálního rozvoje mladé generace v osmdesátých letech.

Nelze přitom abstrahovat od vlivu řady stabilizujících tendencí spojených s dosavadním vývojem společnosti, které výrazně přispívají k zachování existujících diferencí v podmínkách sociálního rozvoje jednotlivých skupin mladých lidí, kdy současná rodina představuje stabilizační činitel v řadě oblastí přispívajících k autoreprodukci dosavadních mechanismů sociálního rozvoje.

Naznačená stabilita se promítá i do procesu směny generací, který má podle mého názoru spíše kontinuitní charakter. Nepodceňuji význam generačních rozdílů například v hudebních zájmech, oblečení či v dalších charakteristikách bezprostředně spojených s konkrétní životní fází každé generace. Domnívám se však, že tyto skutečnosti představují pouze dočasnou a neustále se opakující diskontinuitu, která v následujících obdobích života mladé generace, zejména v období po založení vlastní rodiny, bude postupně ztrácet svoji relevanci.

Kontinuitu či diskontinuitu generační návaznosti lze v současnosti podle mého názoru postihnout především analýzou dlouhodobých tendencí sociálního rozvoje překračující hranice mládeže. Mám na mysli životní etapu pocínající věkem 14 let, kdy dochází k prvnímu zásadnímu rozhodování o životní dráze mladého člověka, až po období, v němž se tento jedinec ve středním věku podílí na volbě životní dráhy svého vlastního dítěte či dětí. (1) Takovéto porovnání považuji za rozhodující kritérium, neboť respektuje zásadní úlohu současné rodiny, její sociálně třídní struktury i jejího sociokulturního klimatu při utváření celoživotních perspektiv jednotlivých skupin mládeže. (2)

Literatura

- Českoslovenští sociologové o jevu zvaném „mládež“. Rozhovor MF s P. Sakem a A. Kabátkem. Mladá fronta 7. 1. 1989.
- Holda, D.: *Čtyřicet let společenského rozvoje mládeže*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Holda, D.: *Hodnoty a perspektivy mládeže*. Praha, Mladá fronta 1988.
- Holda, D. – Cermáková, Z.: *Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza*, Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Holda, D. – Matějovský, A.: *Ontologické či marxistické pojetí mládeže?* Impuls 1988, č. 3.
- Kabátek, A. – Sak, P.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací*. Sociologický časopis 1989, č. 1.
- Matějovský, A.: *Socialismus a mládež*. Sociologický časopis 1982, č. 2.
- Matějovský, A. a kol.: *Prognóza vývoje sociálně třídní struktury z hlediska vývoje socialistických společenských vztahů*. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
-

(1) K objasnění těchto otázek by podle mého názoru mohl přispět výzkum realizovaný odborem marxisticko-leninské sociologie ÚFS ČSAV.

(2) Jsem si vědom, že podíl studentů na současných společenských procesech může vyvolat řadu protiargumentů k prezentovanému výkladu sociálního rozvoje mládeže. Domnívám se však, že oprávněnost některých tezí obecnější povahy nelze posuzovat jen v návaznosti na vystoupení určité části mladých lidí. Rozhodujícím kritériem bude reakce na dopad tržní ekonomiky, prosazování výkonového principu, restrukturalizace a modernizace hospodářství apod.

- Matějovský, A. a kol.: *Prognóza sociálního rozvoje československé společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1987.
- Ravitch, D.: *The Troubled Crusade: American Education, 1945–1980*. New York 1986.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Místo a úloha mládeže ve společenské reprodukci*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Sak, P. – Kabátek, A.: *Mládež v současném vývoji společnosti; problémy a východiska řešení*. Impuls 1988, č. 4.
- Sak, P. – Kabátek, A. – Jeřábek, H.: *K teoreticko-metodologickým otázkám výzkumu mládeže*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Sak, P. – Čermáková, M. – Hudeček, J. – Navarová, H. – Mansfeldová, Z. – Gatner, L.: *K perspektívám sociálního rozvoje mládeže*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.
- Zaslavskaja, T.: *O strategiji socialnogo upravlenija perestrojky*. In: Inogo ne dano. Moskva, Progress 1988.

Резюме

Д. Гольда: К социальному развитию молодежи

Статья посвящена выбранным теоретико-методологическим вопросам толкования положения и роли молодежи в обществе. В этой связи принимается и воздействие глобальных проблем, которые, однако, могут в разных общественных системах и в отдельных странах проявляться дифференцированно.

Подчеркивается необходимость исходить из включения молодых людей в структуры социально-классовую, образовательную и квалификационную, профессиональную, демографическую, в структуры семейные, в формальные и неформальные структуры по интересам и т. п.

Социальное развитие молодежи в этой связи рассматривается как специфическое проявление более общих эволюционных тенденций, когда анализ и решение противоречий социального развития молодежи возможны лишь в контексте существующих противоречивых сторон развития всего общества.

Вопросы предвистости и преемственности смены поколений решаются в увязке с некоторыми изменениями в функциях семьи. В этой связи обсуждаются воспитательная и экономическая функции. На основе представленных фактов семья характеризуется как стабилизирующий, содействующий автовоспроизводству механизмов социального развития.

В заключение отмечается, что преемственность или прерывистость поколений можно в наши дни, согласно мнению автора, отразить, в первую очередь, в анализе долгосрочных тенденций социального развития, выходящих за рамки молодежи. Автор имеет в виду жизненный этап, начинающийся с четырнадцатилетнего возраста, когда имеет место первое принципиальное принятие решений о жизненном пути молодого человека, вплоть до периода, в котором этот индивид в среднем возрасте принимает участие в выборе жизненного пути своего собственного ребенка или детей.

Summary

D. Holda: On the Social Development of Youth

The present paper devotes attention to selected theoretico-methodological questions of the interpretation of the position and role of youth in society. In this connection also the impact of global problems is accepted; these, however, can manifest themselves differently in different social systems, and even in individual countries.

Emphasis is laid upon the necessity to proceed from the incorporation of young people in the

social-class structure, in the education and qualification, professional and demographic structure, in family structures, in formal and informal interest structures, etc.

In this connection, the social development of youth is conceived as a specific manifestation of more general developmental trends; the analysis and the solution of contradictions in the social development of youth are possible only within the context of the existing contradictory aspects of the development of the whole society.

Issues of the discontinuity and continuity of the generation shift are solved in relation to certain changes in the functions of the family. In this connection, the educational function and the economic function are discussed. On the basis of the given facts, the family is characterized as a stabilizing factor contributing to the autoreproduction of social-development mechanisms.

In conclusion the opinion is brought forward that, at present, the continuity or discontinuity of links between generations can be ascertained primarily with the help of an analysis of long-term tendencies of social development overpassing the boundaries of youth. Here we have in mind the stage of life beginning with the age of 14 years when the first crucial decisions concerning the young man's/woman's path of life are made, up to the time when the middle-aged individual in question participates in choosing the career of his/her own child or children.

ALEŠ KABÁTEK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Problematika generací jako sociálních objektů a subjektů společenské kontinuity a diskontinuity je v naší současné situaci akcentována třemi různě obecnými skutečnostmi: celosvětovými procesy vývojové akcelerace, nezbytnými změnami rozvojových trajektorií v socialistických zemích a historicky vytvořenou, dlouho nedostatečně reflektovanou a tím umocňovanou potřebou generační proměny decizních struktur naší společnosti. Tímto konstatováním nechceme vyvolat dojem, že jádro současných problémů naší společnosti leží v generační otázce a že klíčem k jejich řešení je generační obměna. Generace nejsou rozhodujícím subjektem společenského pohybu, a proto generační poruchy mohou „pouze“ brzdit společenský vývoj, a naopak jejich odstranění může být katalyzátorem nastoupených změn. Nicméně různá vývojová období společnosti (revoluční, stagnační, regresivní) úzce souvisejí s charakterem vztahů mezi generacemi, zvláště s prostorem, který je vytvářen pro sebevyjádření a uplatnění mladé generace.

Dosud nedokážeme přesně určit nakolik stagnační vývoj v posledních desetiletích, způsobený deformacemi a zatlačováním mnoha hodnot, norem a mechanismů, jež společensky efektivním způsobem aktivizují produktivní síly člověka, vytvořil z nastupující generace subjekt kontinuity překonaných „oficiálních“ sociálně ekonomických, morálně politických a jiných paradigmat a neoficiálních způsobů, jimiž se lidé „naučili“ kompenzovat důsledky deformací a nedostatků socialistické skutečnosti.

Je otázkou, zda a v jaké míře mladá generace chápe formální a utilitární společensko-politickou angažovanost, orientaci na tzv. druhou ekonomiku, fenomén průměrnosti ve vzdělávání i pracovní sféře, privatizaci v rodině, konzumně konformní přístup ke kulturním hodnotám, závist, intoleranci, defétismus a další, stále markantnější společenské jevy, jako zcela normální hodnoty a projevy způsobu života v socialistické společnosti. Otázka má pochopitelně i svou inverzní podobu: do jaké míry nesporné pozitivní, ale i všechny uvedené a další negativní stránky předchozího vývoje vedly k rezistenci nové generace vůči překonanému, nakolik ji podnítily (v souladu nebo i v rozporu s novými prvky společenské skutečnosti) k tomu, aby formovala nebo se alespoň podílela na formování rozvojetvorných alternativ společenského života.

Stále více je zřejmé, že k zodpovězení těchto otázek nestačí poznat jen hodnoty současné mládeže a komparovat je s proklamovanými potřebami sociálního rozvoje. Důležité je umět predikovat proměny těchto hodnot za hranicemi mládí generace v konkrétně historicky

a sociálně určených situacích. Předpokladem k tomu je longitudinální výzkum generací. Zájmem o longitudinální výzkum generační struktury vstupuje sociologie mládeže výrazněji než dosud do komplexu výzkumu sociální struktury společnosti i do výzkumu ontogenetických a sociogenetických fází, který je předmětem řady věd o člověku a společnosti. Z toho však také pro sociologii mládeže vyplývá úkol: alespoň parciálně (z hlediska svého hlavního zájmu – mládeže) přispět k rozpracování kategoriálního aparátu a konceptuálních rámců výzkumu hraničních a interdisciplinárních oblastí, mezi něž bezesporu patří i problematika generační struktury a generačních proměn. K tomuto úkolu se hlásí stále více našich i zahraničních sociologů mládeže. (1)

Vymezení a struktura generačních skupin

Generačními skupinami rozumíme sociální skupiny, které spojuje dobově ovlivněné (i když primárně sociálně třídně diferencované) myšlení a jednání [Kon 1971]. Specifické rysy generačních skupin jsou určeny konkrétně historickými podmínkami, neopakovatelnými ekonomickými, společensko-politickými a kulturními poměry, na jejichž základě a v interakci s nimi se uskutečňuje sociální vývoj těchto skupin a jsou identifikovány, vyjadřovány a uspokojovány jejich sociálně diferencované potřeby a zájmy. Z toho, co bylo řečeno vyplývá, že generační analýza zpravidla nevysvětluje podstatné a rozhodující procesy v sociální struktuře a dynamice společnosti, ale významně doplňuje sociálně třídní analýzu a umožňuje lépe pochopit sociálně historické souvislosti určujících společenských procesů. V rámci sociálně třídních analýz mimo jiné vede k permanentnímu prověřování a potřebné inovaci jejich konceptuálních schémat. (2)

Hovoříme-li o generačních skupinách rozlišujeme tři základní úrovně. Nejobecnějším typem generačních skupin jsou *konkrétně historické generace*, velké, sociálně diverzifikované skupiny, které jsou nositeli relativně specifických generačních kultur, jež jsou způsobem akceptace kulturního dědictví i prostředkem kulturního sebepoznání, sebeurčení a sebevyjádření v daných konkrétně historických podmínkách. (3) Konkrétně historické generace jsou

(1) Z našich autorů se v poslední době k otázkám sociálně třídních proměn generací a generačních proměn sociálně třídní struktury vyjádřil D. Holda [Holda 1988], P. Sak [Sak a kol. 1988], L. Macháček [Macháček 1988] a další. Z autorů ostatních socialistických zemí připomeňme v této souvislosti práce I. V. Bestuževa-Lady [Bestužev-Lada 1988], I. Iljinského [Iljinskij 1988], ze západních sociologů M. A. Matthijssena [Matthijssen 1988] a J. Hood-Williamse [Hood-Williams 1984].

(2) Např. výzkumy mládeže již několik let ukazují, že významným faktorem, jenž mění sociálně ekonomické podmínky a vědomí lidí, a tudíž i jejich sociálně třídní pozici, je vztah k tzv. druhé ekonomice. Participaci na druhé ekonomice lze identifikovat ve všech tradičně uvažovaných sociálně třídních skupinách. Obligátní třídy a vrstvy socialismu však tato participace výrazně rozděluje na skupiny, které jsou v různé míře a v různých formách subjekty druhé ekonomiky a na ty, kterých se existence druhé ekonomiky nedotýká, resp. jsou jejími objekty. Podobně existují i další faktory (např. vazba na systém privilegií spojený s určitými skupinami ve sféře decize, se skupinami, které pracují v zahraničí apod.), jež intervnují do strukturace socialistické společnosti, ale které tradiční kritéria zařazení jedince či skupiny do sociálně třídního celku nepostihují. Vůči těmto relativně novým faktorům sociálně třídní diferenciace je zpravidla „nejotevřenější“ nová generace a lze je proto na základě generačních analýz včas identifikovat.

(3) V minulém století získal pojem generace (např. generace 90. let) určité obrysy jediné tehdy, pokud se vymezil teritoriálně (alespoň se určil stát) a sociálně třídně. V období po 2. světové válce se setkáváme se stále větším počtem kulturních prvků, které jsou příznačné pro většinu mládeže v hospodářsky vyspělých zemích. „Teritoriální“ upřesnění generace poněkud ztrácí na významu, stále častěji se např. obecně hovoří o mládeži na Západě nebo o mladé generaci v socialistických zemích. Zvlášť pokud jde

vnitřně diferencovány jednak sociálně, především v závislosti na (výchozích, aktuálních a cílových) sociálně třídách statusech jednotlivců a skupin a jednak – zvláště pokud jde o mladou generaci – specifickými kulturními styly, které nemusí mít zjevný sociálně třídní charakter, neboť v soudobých vyspělých společnostech jsou generační kulturní styly mnoha svými fenomény „otevřeny“ – i když s určitými sociálně třídami, etnickými a dalšími omezeními – většinou mladých lidí a jsou také často výsledkem aktivity mládeže z různých tříd a vrstev. (4)

Kolem těchto generačních kulturních stylů (například kolem kultury hippies, punkové kultury, kultury, která se váže na rozvoj osobních počítačů a videa, na ekologické hnutí apod.) se formují agregáty skupin – *generačně kulturní seskupení*. Tato seskupení lze poměrně snadno identifikovat a specifikovat pomocí dominantních zjevných znaků (oblečení, účes, ozdobné prvky, slang, hudební orientace, převažující aktivity volného času, manifestované hodnoty a cíle atd.). Obtížnější a problematičtější je jejich určení na základě znaků, které obrazy často skryté významy a funkce určitého chování a vztahů uvnitř seskupení i mimo ně. (5) Poznání generačně kulturních seskupení je komplikováno nekonzistentností a značnou proměnlivostí většiny generačně kulturních stylů v závislosti na sociálních, historických, teritoriálních, etnických a jiných podmínkách. (6)

Konkrétnímu sociologickému poznání jsou nejpřístupnější malé *generačně zájmové skupiny*, utvářené bezprostředními a neformálními vztahy a integrované určitými ontogeneticky a především dobově specifickými potřebami a zájmy, jež nacházejí své kulturní vyjádření v konkrétním obsahu a způsobu činnosti těchto skupin a v jejich výsledcích. Přístupnost této

o mládež v socialismu, dochází v důsledku sblížování sociálně tříd skupin společnosti k ústupu tradičních kulturních rozdílů daných sociálně třídami příslušností mladého člověka. Toto tvrzení nepopírá vznik a prohlubování nových diferenciálních procesů a s nimi spjatých skupin mládeže – veksláci, tzv. zlatá mládež apod. – které se výrazně odlišují. V příštích desetiletích, kdy se pravděpodobně existující společenské systémy budou všestranně ovlivňovat prostřednictvím široké výměny informací, zboží a lidí, budou zvýrazněny všeobecné kulturní generační rysy, dojde k internacionalizaci generací. Neznamená to však, že zaniknou specifické etnické, sociálně třídní, vzdělanostně profesní a jiné generačně nesené kultury. Mimo jiné v těchto kulturních specifikách budou všeobecné prvky evropské či celosvětové kultury nacházet významný zdroj svého pohybu.

(4) Příslušnost mladého člověka k určitým kulturním seskupením – stylům – je ve vyspělých společnostech stále méně ovlivňována sociálně třídami, jak tomu bylo v minulosti a jak tomu dosud je v méně rozvinutých zemích. Osvojení určitých stylů je pro stále větší počet mladých lidí věcí alternativní, je výsledkem volby. Nelze však z toho vyvozovat, že „volba“ stylů není závislá na sociálně třídách, vzdělanostně profesních a dalších znacích. Vztah mezi těmito znaky a osvojením si určitých stylů není předeterminován, nicméně korelace sociálně ekonomických a kulturních znaků je dosud významná v kapitalistických i socialistických zemích.

(5) Např. styl „punk“ prošel ve svých třech základních vývojových etapách značnými změnami. Významné jsou i odlišnosti v podobách punku v USA, Velké Británii a ostatní západní Evropě a v socialistických zemích [Svítek 1987].

(6) Ve výzkumu [Vybrané 1989], o jehož předběžné výsledky se na některých místech této práce opíráme, byly k postižení identifikace mladých lidí s určitými kulturními generačními styly a ke specifikaci těchto stylů v našich současných podmínkách použity dvě komplementární baterie otázek. První z nich pomocí škály postihuje vztah respondenta k určitým víceméně ustáleným pojmenováním stylů (např. punkové, rokeři, fotbaloví fanoušci-vlajkonosi, ekologové-ochránci přírody atp.) počínaje přihlášením se k členství až po antipatii. Tato subjektivní dimenze vztahu k určitému stylu je doplněna objektivními indikátory, baterií otázek, které zjišťují reálné činnosti mladých lidí ve volném čase, způsob úpravy, oblékání, hudební orientaci atp. Komparace dat obou baterií umožňuje jak přesnější závěry o participaci mladých lidí v jednotlivých kulturních stylech, tak i pro interpretaci nezbytnou míru poznání reálného obsahu těchto stylů.

nejnižší úrovně generačních skupin sociologickému a sociálně psychologickému zkoumání se odráží v orientaci výzkumů, které se na Západě problematikou generačních skupin zabývají: většina zkoumá elementární generačně zájmové skupiny [Halinan 1980; Cusick 1973; Horrock 1976 aj.] a jen výjimečně rozšiřují svou optiku na generační seskupení [The Social 1975]. Sociologická analýza generačně kulturních seskupení je často nahrazována „etnografickými“ studiemi generačně kulturních stylů [Resistance 1976]. Existují práce, které se zabývají i nejvyšší úrovni generačních skupin – konkrétně historickými generacemi a jejich poslušností [Matthijssen 1989], ale nutno poznamenat, že mají převážně obecně teoretickou povahu a jejich vztah k empirickým výzkumům je složitě zprostředkovaný. V socialistických zemích je výzkum generačních skupin a generační kultury v počátcích. Ve srovnání s výzkumem procesů, jež jsou pro utváření kvality nové generace bezesporu meritorní (vzdělání, profesionální adaptace apod.), ale v nichž se nastupující generace jako sociální subjekt spíše formuje, než výrazně projevuje, byly v minulosti poněkud opomíjeny oblasti, které objektivně poskytují největší prostor pro vyjádření generačních specifík (zájmové sdružování, kulturně tvůrčí činnosti, módní chování, vědeckotechnická tvořivost, apod.). O to významnější jsou předběžné teoreticko-sociologické analýzy, které reagují na bouřlivý rozvoj především tzv. „neformálních“ generačně zájmových skupin, což platí především o situaci v SSSR a některých dalších socialistických zemích [Iljinskij 1987; Kon 1987; Bestuzev-Lada 1988 aj.].

Analýza místa a úlohy generačních skupin ve společenské struktuře a reprodukci vyžaduje sledovat všechny jejich naznačené úrovně: konkrétně historické generace, generačně kulturní seskupení i elementární generačně zájmové skupiny. Bez analýzy malých, bezprostředně sociálně třídně určených generačně zájmových skupin a zprostředkovaně sociálně třídně ovlivněných generačně kulturních seskupení nelze vytvořit seriózní obraz konkrétně historické generace, zachycující její strukturu a vysvětlující její vnitřní rozpory a rozpory ve vztahu ke společenskému celku, resp. ve vztahu k jiným generacím. Naopak zúžení analýzy jen na malé generačně zájmové skupiny a absence zobecnění vyššího řádu (na úrovni generačně kulturních seskupení a konkrétně historických generací) do značné míry znemožňuje postihnout specificky generační prvky, které vypovídají o předpokladech, možnostech i omezeních vstupu nových generací do procesů společenské reprodukce. Takto redukovaný výzkum generačních skupin má sociálně psychologickou, ale méně sociologickou relevanci, neboť reflektuje převážně jen vztahy jedince a generační skupiny a stranou pozornosti zpravidla nechává vztahy generační skupiny a společnosti. Logicky pak mnohé z výzkumů tohoto typu vedou k nedostatečné percepci historické a sociálně třídní podmíněnosti sledovaných jevů v generačně zájmových skupinách [Biddle-Bank-Merlin 1980; Sebal-White 1980 aj.].

Naznačený široký přístup ke generačním skupinám vyžaduje uvažovat o jejich významu ve společnosti ze dvou základních hledisek: jednak jako o skupinách, které se historicky utvořily a vstoupily do procesů společenské reprodukce a dnes představují významný faktor dynamiky těchto procesů, a jednak jako o skupinách, které sehrávají nezastupitelnou roli v utváření osobnosti člověka (zvláště v mládí). Obě uvedená hlediska jsou dialekticky spjata a ani jedno nelze při analýze generačních skupin opomenout.

K oběma uvedeným aspektům se blíže vyjádříme na základě poznatků, které se vztahují k mladé generaci. Toto zúžení předmětu není koncepčním záměrem. Rozhodně se nedomníváme, že problematika generačních skupin končí mládím. V jistém slova smyslu je tomu spíše naopak. Vycházíme-li z koncepce generace jako výsledku společenského zrání mládeže v historicky neopakovatelných podmínkách [Kabátek-Sak 1989], je zřejmé, že generační skupiny mladých lidí jsou z hlediska svého sociálního (i generačního) profilování více či méně „nehotové“. Z generace v biologicko-demografickém významu se teprve stává generace v sociologicko-historickém smyslu. Nicméně právě tyto nehotové a značně proměnlivé

generační skupiny (mládeže) jsou sociologicky patrně nejzajímavější. Je to dáno řadou okolností: v mládí se utvářejí mnohé podstatné sociokulturní znaky, které s sebou generace nese (někdy zjevně, jindy skrytě) do dalších etap své existence (7). I když ve středním věku a ve stáří se tyto znaky dále vyvíjejí a proměňují, relevance a frekvence těchto proměn je ve srovnání s procesy, jež probíhají v mládí, nesrovnatelně nižší. V mládí jsou generační sociokulturní znaky zjevné a často manifestované, a to přesto anebo právě proto, že nesou známky nehotovosti, nezralosti.

Generační skupiny se nejzřetelněji a ve všech svých dimenzích (tj. jako konkrétně historické generace, generačně kulturní seskupení i generačně zájmové skupiny) projevují v mládí. Postupně člověk opouští generačně zájmové skupiny [Vybrané 1989] a orientuje se na jiné, převážně generačně heterogenní skupiny (rodina, pracovní skupina apod.). Kontakt se svou generací udržuje prostřednictvím internalizovaných vztahů ke generační kultuře, kterou prostřednictvím svých pozic a rolí v širších a významnějších strukturách vnáší do kultury své třídy, etnické skupiny a celé společnosti. Mimo jiné v důsledku toho se rozplývají kontury specifické generační kultury, jež jsou zjevné v mládí. Dochází k metamorfóze vztahů a specifických kulturních znaků vytvořených v generačních skupinách. To, co bylo funkční pouze v procesu emancipace mladého jedince a generace postupně odpadá a zůstávají jen ty generačně specifické prvky, které čas prověřil a společnost (třída, etnická skupina apod.) akceptovala jako účelnou inovaci své kultury.

Pro předěl mezi mládím a středním věkem a pro celý střední věk je typický ústup generačních znaků, jejich vytěšňování znaky sociálně třídními, profesními a jinými. Ve stáří opět poněkud vystupují generační znaky na povrch (i když s mnohem menší intenzitou a s jiným obsahem než v mládí) jako reminiscence společně prožitého a především v důsledku sociálně homogennější situace starých lidí, jejich objektivně zúžených potřeb, zájmů a obdobných problémů.

„Renesance“ generačního seskupování a generační kultury ve stáří, stejně jako ztráta vztahů ke generačně zájmovým skupinám a generačně kulturním seskupením ve středním věku, i celá řada dalších otázek, jež souvisejí s proměnami generací v historickém pásmu jejich existence, bezesporu patří do výkladového rámce prezentovaného pojetí generačních skupin, ale jejich zodpovězení značně přesahuje možnosti jedné stati i našeho poznání. Základním limitujícím faktorem je skutečnost, že se zatím nemůžeme opřít o poznatky longitudinálního výzkumu generací. I když poznání mladé generace považujeme za základní článek výzkumu generací, přece jen jím nemůže generační analýza končit, ale musí jím začínat.

* K otázce geneze generačních skupin

Generační skupiny v sociologickém slova smyslu se v celé sociálně třídní struktuře společnosti prosazují v historicky nedávném období. Předpokladem vzniku generačních skupin je takový stupeň akcelerace společenského vývoje (tj. růstu výrobních sil a proměn společenských vztahů), jenž nastoluje situaci, kdy ve společnosti současně žijí velké skupiny lidí, které se utvářely v interakci s vývojově odlišnými přírodními a kulturními podmínkami. Takové situaci předcházelo prodloužení střední délky života, které umožnilo současnou existenci více (biologicky chápaných) generací. Základní sociálně ekonomické podmínky pro vznik generačních skupin v celé sociálně třídní struktuře společnosti vznikají však až tehdy, kdy

(7) Nic na tom nemění fakt, že řada jevových generačních specifíků, jež jsou úzce vázány na ontogeneticky a sociálně ekonomicky výlučnou situaci mládeže, se „ztrácí“ v souvislosti se založením rodiny, začátkem ekonomické aktivity a dalšími faktory.

v historickém období jednoho lidského života se viditelně mění výrobní síly a společenské vztahy, kdy vznikají nové vztahy a technologie, jejichž plné využití a postupně i překonání vyžaduje nové kvality pracovních sil s odlišnými sociálními, kulturními, profesionálními a jinými znaky.

Zhruba od poloviny minulého století se v hospodářsky vyspělých zemích setkáváme s generačními skupinami, které si v různé míře uvědomují svou generační sounáležitost a manifestují ji především v rámci konfrontace svých hodnot a schopností s hodnotami a schopnostmi jiných generací. (8) Přesto, že nové generace nutně navazují na to, co vytvořily generace předcházející, nemohou se s nimi zcela ztotožnit. Ztotožnění hodnot a norem není možné ani z hlediska starších generací, přestože v nové generaci mají jediný reálný způsob jak zajistit kontinuitu kultury, na níž se svou celoživotní aktivitou podílely.

Distance každé nové generace od generací minulých je fenoménem společenského vývoje [Mannheim 1952]. Vztah k této distanci, resp. generační diskontinuitě, zpravidla odráží pokrokovost různých sociálních subjektů.

Sociální subjekty, jejichž orientace je v daném historickém okamžiku pokroková, posuzují generační skupiny a jejich specifické projevy zpravidla velkoryseji a tolerantněji ve snaze využít historicky odlišné situace nové generace v zájmu prosazení zájmů či urychlení procesů, jež sledují. Z toho však nelze odvodit, že konzervativní sociální subjekty generační skupiny pouze kritizují nebo přehlížejí. Na generační skupiny (mládež) se orientuje zájem všech rozhodujících společenských subjektů. Získat novou generaci znamená získat pro sebe budoucnost. Generační skupiny, které v sociálně konzistentní a z hlediska společenského vývoje relevantní podobě vystupují především jako mladé generace a jejich generačně kulturní seskupení a generačně zájmové skupiny, jsou prostředkem prosazování třídních, národních, teritoriálních a jiných skupinových zájmů, jsou objektem, na nějž jsou tyto zájmy přenášeny a v něm historicky prolongovány. Jsou však také nutně subjektem, který tyto zájmy generačně pozměňuje a novými způsoby v nových podmínkách naplňuje. Význam generačních skupin (především mládeže) tak v souvislosti s urychlováním procesů společenské změny zákonitě roste.

K identifikaci generačních skupin ve společenské praxi

Existuje nespočet důkazů, že v naší společenské realitě jsou generační skupiny (zvláště generačně kulturní seskupení a generačně zájmové skupiny mládeže) mnohdy nesprávně identifikovány, rozporně hodnoceny a nedostatečně využívány jako reálný či potenciální subjekt intenzifikace sociálně ekonomického a kulturně politického vývoje. Hovoří-li se obecně o mladé generaci, je mládež synonymem naší budoucnosti. Oficiální dokumenty, které se zabývají mládeží, zdůrazňují význam mladé generace, nezbytnost všestranné péče o její vývoj atp. Jestliže však této poněkud imaginární „mladé generaci“ je přiznávána role důležitého společenského subjektu, vytvářejí se jí „podmínky“ a je jí verbálně otevírán

(8) G. Pearson se snažil vystopovat počátky těchto konfrontací, jež vzbuzují odpor strážců „tradičních“ hodnot a norem. Na základě analýzy dobových materiálů postupoval od současnosti (osmdesátá léta) do minulosti, aby poznal rozsah a charakter výhrad starších vůči mladé generaci. V padesátých letech nebyly tyto kritické poznámky na adresu mladé generace příliš odlišné od současnosti, ale v zásadě se nelišily ani v letech třicátých a na začátku století. Teprve v polovině minulého století výhrad vůči mládeži v tisku a jiných dokumentech významně ubývá. Příčina je evidentní: mládež se v té době v celé sociálně třídní struktuře kapitalistické společnosti teprve formovala, ještě se příliš nesdružovala a více se identifikovala s hodnotami, které jí předkládali dospělí [Pearson 1983].

„prostor“, pak zpravidla méně pochopení, porozumění a pomoci se dostává konkrétním, reálným generačně kulturním seskupením a zájmově generačním skupinám. Zde je ze strany společenské praxe (výchovných pracovníků, kulturních institucí, společensko-politických orgánů apod.) příliš častým jevem nezáměr, apriorní negativní hodnocení, snaha o reglementaci, nebo dokonce restriktci.

V rovině obecných analýz a hodnocení mladé generace nebyly dosud generačně kulturní seskupení a neformální zájmově generační skupiny příliš reflektovány. Často byly dokonce „vyloučeny“ z mladé generace, jako by netvořily integrální součást její sociální základny. Příčina jednostranné orientace na „mladou generaci“ a přehlížení či odmítání reálných seskupení a skupin je prostá: globální mladé generaci lze přisoudit čtěné vlastnosti, neboť je empiricky jako celek obtížně uchopitelná a prostor pro utilitární manipulaci při jejím hodnocení je značný. Nechtěné vlastnosti z ní lze vyabstrahovat a přenést na marginální skupiny, které podlehly „špatnému příkladu dospělých“ a „vlivu kapitalistického světa“ [Dokumenty 1986 : 24].

O neformálních a spontánně vznikajících generačně zájmových skupinách se zpravidla mluvilo jen v souvislosti s negativními jevy (výtržnictvím, narkománií, násilnictvím, opilstvím atd.). Příčiny těchto společensky závažných a nebezpečných jevů byly často hledány nikoli v širších společenských kontextech, ale v samotné existenci skupin, v tom, že se mladí lidé spontánně sdružují. Party či jiné typy zájmově generačních skupin byly a priori označovány jako „závadové“ a jejich existence považována za spíše nežádoucí.

V případě generačně kulturních seskupení a zvláště pak konkrétních zájmově generačních skupin byly pozorovatelné a hodnotitelné mnohem více vystavení realitě, s níž zpravidla nekonvenovaly ideologické představy (i autoritativní tvrzení) o tom, jaká mladá generace je nebo by měla být. Tento „rozpor“ byl často řešen nerespektováním těchto reálných seskupení a skupin a schematickými úvahami v abstraktní rovině o žádoucích vlastnostech mladé generace, v konkrétní rovině pak buď o nežádoucích delikventních partách, anebo bezproblémových skupinách v mládežnické organizaci. Podstatná část naší mládeže však nepatřila a nepatří ani mezi delikventy, ale ani mezi ty, kteří nacházejí seberealizaci v mládežnické organizaci. Aniž bychom snižovali faktický a především potenciální význam mládežnické organizace pro utváření generačních skupin a jejich kultury, je nutno konstatovat, že těžiště generačních vztahů mladých lidí a těžiště generační kultury leží spíše v generačně kulturních seskupeních a generačně zájmových skupinách mimo mládežnickou organizaci. (9)

K ontogenetické a sociálně demografické relativitě významu generačních skupin

V období po druhé světové válce bylo na Západě významu a roli generačních skupin věnováno nesčetné množství studií a výzkumů [Eisenstadt 1956; Ellemers 1965; Elklin-Westley 1955; Friedeburg 1965; Biddle-Bank-Merlin 1980; Youniss-Smollar 1985; Brake 1987 aj.]. V souvislosti s nynějším společensko-politickým pohybem v socialistických zemích se otázka generačních skupin jako faktoru vývoje mladého člověka dostává i do popředí zájmu marxistické sociologie mládeže [Iljinskij 1988; Kon 1971; Svítek 1987].

Posun v posledních třiceti až čtyřiceti letech spočívá v tom, že se již prakticky neobjevují krajně extrémní názory, které buď význam generačních skupin zcela popíraly, resp. hrubě

(9) Podle dat výzkumu [Šubrt-Buriánek 1987] většina mladých lidí (60 %), z toho 51 % členů SSM a 70 % nečlenů SSM, dává ve volném čase přednost činnosti mimo zájmové organizace a pouze 7 % mladých lidí preferuje možnost trávit volný čas nějakou zajímavou činností v SSM.

redukovaly (z hlediska času, směru a rozsahu vlivu na osobnost), anebo jej naopak zveličovaly a přeceňovaly predeterminační charakter jejich vlivu na další vývoj osobnosti mladého člověka a celé sociální skupiny mládeže. V nemarxistické i marxistické odborné literatuře se prosadil názor, že generační skupiny jsou v současné kulturně rozvinuté společnosti nezbytné pro zdravý sociální i psychický vývoj mladého člověka, neboť plní specifické socializační funkce, které nemůže poskytnout ani rodina, ani škola, ani jiné instituce a skupiny. Rodina, generační skupina, škola, pracovní kolektiv a nejrůznější instituce a organizace utvářejí specifické stránky osobnosti soudobého člověka, vzájemně se svými možnostmi, prostředky, obsahy i formami interakce s mladým člověkem doplňují (což neznamená, že mezi nimi nemohou nastat rozpory a konflikty), přičemž v průběhu ontogeneze mladého člověka se postupně pro něj mění pořadí i charakter významu těchto skupin a institucí. Význam generačních skupin pro mládež v soudobých rozvinutých společnostech kulminuje ve věku okolo 17 a 18 let. Podle starších dat [Duquesne 1963] i dat, která přinesl nedávno realizovaný výzkum [Vybrané 1989], preferují trávení volného času v generační skupině přibližně tři čtvrtiny 16–18letých. Ve věku 19–21 let již jen méně než dvě třetiny mladých lidí a ve věku, kdy již velká část mládeže se spíše orientuje na monogamní vztahy (22–24 let), je preference generačních skupin příznačná již jen pro třetinu až polovinu mládeže.

Existují zde však určité difference dané teritoriálně (město – venkov) a především pohlavím. Není nám znám výzkum z poválečného období, který by jak v kapitalistických, tak i socialistických zemích nepotvrdil větší význam generačních skupin pro chlapce než pro dívky.

Dívky se více orientují na vztahy uvnitř své orientační rodiny a především na vztahy k zpravidla jedné dominantní kamarádce a později na vztahy k sexuálnímu partnerovi [Vybrané 1989]. Domníváme se, že tato skutečnost poměrně přesně indikuje převažující prvky tradičních rolí muže i ženy v rodině a společnosti. Emancipační procesy, přestože mají značně specifické podoby v kapitalistických a socialistických zemích, se však v obou systémech obdobně promítají do růstu významu generačních skupin pro dospívající dívky. Proměny mužských a ženských rolí v rodině se staly faktorem růstu významu generačních skupin pro dívky, a naopak vyšší účast dívek v generačních skupinách se stala jedním z faktorů emancipace a proměn mužských a ženských rolí v nově zakládáných rodinách [Vybrané 1989]. Nepřímo se tak prokázalo, že relevance generačních skupin pro mladého člověka je přímo úměrná jeho společensky determinovanému úsilí o sebeurčení a sebevyjádření.

V posledních zhruba deseti letech je v průmyslově vyspělých zemích reflektován růst významu generačních skupin pro socializaci jedince v souvislosti s pozitivně i negativně působícími změnami ve vědeckotechnické a ekonomické oblasti. (10) Vrstevnické skupiny v důsledku vývojové akcelerace v této sféře vytvářejí často lepší komunikační prostor než rodina. (11) Konkrétně například děti a mladí lidé z dělnických rodin mohou své poznatky a zkušenosti, jež se týkají počítačů, programování apod. spíše sdělovat (kromě učitelům

(10) Máme na mysli rozvoj a užití tzv. „high technologies“ (elektronizace, biotechnologie, aplikace supravodivosti atp.), ale i vznik nových podob odcizení ve sféře práce (např. v plně automatizovaných provozech), vysoký stupeň nezaměstnanosti mládeže a její sociální důsledky.

(11) V západní sociální psychologii a sociologii mládeže není ojedinělý názor, že „vztah dospívajícího k jeho vrstevníkům a jeho účast na činnosti vrstevnické skupiny je jednou z nejdůležitějších věcí v jeho životě“ [Horrock 1976 : 512]. Argumentována je tím, že zkušenost získaná ve vrstevnické skupině je univerzální složkou vývoje dospívajícího a bez této zkušenosti není možný normální vývoj člověka [Hartup 1976]. Někteří autoři považují vrstevnické skupiny v době dospívání jedince za hlavní socializační činitel [Savin-Williams 1980 ; Le François 1976]. Tyto názory jsou tradovány od dob Stanley Halla [Hall 1905], který si patrně jako první povšíml významu adolescence ve vývoji člověka a toto období a biologicko-psychologické procesy s ním spojené poněkud „přeexponoval“. Nejsme toho názoru, že

informatiky, vedoucím kroužků elektroniky apod., což jsou často jim značně generačně blízcí lidé) sobě navzájem než rodičům, z nichž většina je v tomto směru nekomunikabilní. (12)

Jestliže dříve byla v generačních skupinách výrazná citová pojítka, umožňující jinou dimenzi emocí než tu, kterou poskytuje mladému člověku rodina (kamarádské vztahy, vztahy k druhému pohlaví), pak dnes značně roste význam mentálních pojítek vznikajících v souvislosti s rozvojem generačně specifických zájmů, dovedností a schopností v oblastech, které předchozími generacemi (včetně rodičovské generace) nemohly být v době jejich mládí poznávány a osvojovány. I když značná část starší generace pochopitelně také absorbuje nové poznatky, technologie, zájmy apod., je zpravidla její vztah k těmto dodatečně osvojeným hodnotám jiný než vztah generace, která vyrostla „společně“ s novými generacemi technologií, poznatků, kulturních a jiných potřeb a zájmů. Zde pochopitelně odhlížíme od toho, že nové vysoce progresivní technologie nevymýšlejí a nezavádějí mládí lidé, ale spíše lidé středního, a dokonce i staršího věku. Není však podstatné, ke které generaci náleží tvůrci progresivních technologií, ale to, která generace je objektivně schopna tyto technologie akceptovat a široce aplikovat. Zpravidla to není generace, k níž avantgardní tvůrci náleží rokem narození, ale až generace následující.

V čem vlastně tkví specifická funkce generačních skupin, čím se generační skupiny vtiskují do sociálního profilu mladého člověka? Jestliže v dětství, v rámci rodiny, předškolních a školních zařízení se formují podstatné charakteristiky člověka jako individua a jeho předpoklady k zařazení do sociálně třídní struktury, v mládí, především v rámci generačních skupin a vztahů se utvářejí charakteristiky mladých lidí jako relativně koherentní sociální skupiny – generace, i když současně se stává zjevnou sociálně třídní diferenciací založená v orientační rodině a korigovaná vzdělávací, profesionální a společensko-politickou dráhou i novými příbuzenskými vztahy mladého člověka. V mládí – a dále se pokusíme upřesnit nakolik právě zásluhou generačních skupin – dochází ke krystalizaci sociálních rysů člověka, a to jak rysů sociálně třídních, tak rysů generačních, přičemž sociálně třídní a generační rysy se vzájemně prostupují a vytvářejí sociálně třídní specifiky generací a současně také i generační specifiky sociálně třídních struktur daných společností.

Děti a vrstevnické skupiny

Je zřejmé, že účast ve vrstevnických skupinách má význam již v dětském věku. Záměrně na tomto místě nemluvíme o generačních, ale o vrstevnických skupinách, protože se domníváme, že pojem generační skupina je nutno rezervovat pro skupiny, které již v určité míře mají a vyjadřují své generační znaky. Generační skupiny vznikají až v sociálním věku mládeže. Interakce s vrstevníky, kterou v rámci rodiny představuje kontakt se sourozenci a mimo rodinu kontakt se stejně starými jedinci v dětských kolektivech (jesle, školky, dětská hřiště apod.) plní psychologicky relevantní funkce, o čemž například svědčí častá frustrace jedináč-

Ize jednoznačně určit, která instituce či skupina je v dané etapě společenského zrání mladého člověka tou nejdůležitější, neboť záleží na individuálních dispozicích, sociálně třídní pozici, kulturní tradici, etnické skupině, historických okolnostech a dalších faktorech, nicméně souhlasíme s uvedenými názory v tom smyslu, že v současných vyspělých kapitalistických (i socialistických) společnostech je sociální zkušenost získaná v generačních skupinách (respektive jejich prostřednictvím) nezbytnou podmínkou identifikace mladého člověka s nově se utvářející generací a společenskou realitou.

(12) Na uvedeném mnoho nemění ani skutečnost, že v části rodin se naopak v důsledku společného osvojování si určité progresivní technologie či techniky (např. počítače, videotechniky) kontakty mezi dětmi a rodiči spíše rozšiřují a upevňují.

ků, jimž je znemožňován kontakt se sobě rovnými. I když vrstevnické skupiny nemají pro předškolní dítě rozhodující význam, bezesporu již v tomto životním období umožňuje členství v těchto skupinách ověřování a upevňování získaného elementárního stupně lidské subjektivity.

Nicméně v dětství je člověk především objektem působení rodičů, vychovatelů, učitelů a dalších dospělých, neboť schopnost projevovat se jako cílevědomý a uvědomělý subjekt mu není dána biologicky, ale rozvíjí se v procesu jeho psychologického a sociálního vývoje. Pro děti má základní význam jejich sociální interakce v generačně heterogenních skupinách, jakou představuje především rodinný okruh. Determinujícím „informačním milieu“ jsou pro dítě vztahy k příslušníkům „starší“ generace, v první řadě k rodičům. (13)

Teprve ve vrstevnických skupinách si děti zvykají na rovnoprávné vztahy. Dítě, které je v rodině zpravidla středem pozornosti, má výlučnou, proměnlivou, ale v každém období vývoje poměrně přesně vymezenou (pochopitelně zcela závislou a převážně podřízenou) roli, které je soustavně vedeno, usměrňováno a kontrolováno dospělými, se ve skupině vrstevníků začíná učit nové roli, v níž jedná samostatně s jedinci, jejichž postavení a kompetence jsou shodné nebo obdobné. Činí rozhodnutí, jejichž důsledky nejsou – tak jako v rodině – korigovány, tolerovány, chváleny či trestány na základě relativně jednoznačných a konzistentních hodnot a norem. Normy ve skupině dětí jsou jak volnější a mnohoznačnější než ty, které platí v konkrétních rodinách členů skupiny (neboť zde se projevuje sociální a kulturní diferenciací rodin i dostatečná neosvojenost řady norem), tak ale i rigidnější, s tvrdšími sankcemi při neakceptování těch norem, které tvoří konsensus, jenž se stává základem kooperace v dětské skupině.

Do jisté míry mohou naznačené funkce dětské vrstevnické skupiny plnit i sourozenecké vztahy, zvláště pokud sourozenci nejsou od sebe příliš vzdáleni věkem. Proto také poněkud větší význam mají vrstevnické skupiny pro děti jedináčky nebo první děti, jejichž sourozenci se narodili s větším odstupem času. (14) Nezkušenost s vrstevnickými, resp. sourozeneckými vztahy z rodiny, vysvětluje zdánlivě paradoxní situaci, k níž u některých jedináčků zpočátku dochází: více než jiné děti touží po vrstevnících, ale jsou pak nejednou ze vztahů v dětské skupině zklamáni.

Děti se ve vrstevnických skupinách často poprvé dostávají do složitých rozporuplných sociálních situací (například záměrné zablokování cesty k dosažení cíle, který je ve shodě s osvojenou hodnotou či normou), jež se musí dítě naučit chápat a řešit. Proces učení se překonávat různé překážky, které se ve vztazích k vrstevníkům často objevují, formuje, ale někdy i deformuje (například v důsledku častých frustrací) důležité prvky osobnosti dítěte. V kontaktu (v kooperaci, ale i v konfliktu) s vrstevníky se dítě poprvé zařazuje do širšího sociálního celku, může relativně nezkresleně poznávat a poměřovat své osobní předpoklady a možnosti.

V dětském věku má především význam analyzovat vzájemný vztah jedince (dítěte) a skupiny dětí. Vztah skupiny dětí ke společnosti nemá sociologicky tak významnou podobu,

(13) Jde fakticky o vztahy k mladé generaci, protože v prvních letech života dítěte ještě velká část rodičů některými znaky náleží do kategorie mládeže. U nás na rozdíl od většiny vyspělých kapitalistických zemí jsou rodiny zakládány velmi brzy. Např. v roce 1985 z celkového počtu uzavřených manželství bylo 74 % nevěst méně než 24 let a totéž platilo o 55 % ženichů. Tomu odpovídá i relativně nízký věk rodičů při narození prvního dítěte. Ve sledovaném roce bylo z celkového počtu živě narozených dětí 80 % těch, které se narodily matkám ve věku do 24 let [Pohyb 1986].

(14) Z uvedeného však nelze vyvodit, že sourozenecké vztahy mohou kompenzovat absenci či nedostatek vztahů ve vrstevnických skupinách. „Děti v rodině nemohou reagovat jako skupina vrstevníků, neboť jsou mezi nimi věkové rozdíly. V důsledku toho se každé dítě v každém okamžiku potýká s problémy zjevně jedinečnými a musí se s nimi vypořádat samo“ [Kiesman 1968 : 67].

protože je jednak značně jednosměrný a jednak je složitě zprostředkovan skupinami dospělých. Proto výzkum dětských vrstevnických skupin je spíše předmětem sociální psychologie než sociologie. Nicméně poznání dětských vrstevnických skupin je důležité pro pochopení řady jevů a procesů, které jsou příznačné pro generační skupiny, jež jsou v centru sociologického zájmu. Poznání dětských skupin nelze proto při výzkumu generačních skupin – vztahených především k sociálnímu věku mládeže – ignorovat.

Generační skupiny a adolescence

Význam vrstevnických a později generačních skupin v procesu ontogeneze roste. V pubertě jsou vztahy realizované v těchto skupinách již velmi důležité a v adolescenci zcela nenahraditelné pro zdravý mentální a sociální vývoj jedince, ale i pro utváření společenského charakteru celé nové generace, a tudíž pro společenský vývoj. (15)

V adolescenci již nejde jen o upevňování a „testování“ dosaženého stupně subjektivity, jak je tomu v dětském věku, ale interakce s vrstevníky získává nové rozměry a kvality : generační skupina je jednak nezbytným článkem získávání prvních sexuálních zkušeností, jednak má zcela nezastupitelný význam jako sociální prostředí umožňující rovnocenný otevřený a tvořivý dialog, nezbytný k utváření osobnosti i pocitu sounáležitosti k širším sociálním (třídním, generačním aj.) celkům.

V generační skupině dochází v pubertě a zvláště v adolescenci k intenzivní výměně znalostí a prvních zkušeností z emocionálně sexuálního života. (16) Tato výměna probíhá zpravidla v oddělených chlapeckých a dívčích skupinách, i když koedukace a další změny v životě mládeže uvolnily v tomto směru dříve těžko překonatelné bariéry. V generační skupině také většinou adolescent nachází svého prvního partnera pro intimní kontakt.

Zvláště v počátcích emocionálně sexuální aktivity generační skupina posiluje odhodlání adolescenta k navázání intimních vztahů. Zahájení těchto vztahů se v mnoha generačních skupinách stává normou, která do jisté míry působí nivelizačně na sexuální chování členů skupiny. (17) Ti jsou i při stejném věku často velmi odlišně fyzicky i psychicky na zahájení těchto vztahů připraveni. (18)

(15) Proměnu vrstevnické skupiny ve skupinu, kterou nazýváme generační, výstižně popsal V. Příhoda : „Prepubescent žije ve škole jako příslušník masy, kterou nepřehlédá. Je daleko více vedle spolužáků, nežli aby byl s nimi . . . V tomto období děti na sebe žalují, pokřikují na sebe, vysmívají se defektním nebo jinak výjimečným druhům. V pubescenci jakoby rázem se stává třída celkem, k němuž členové lnou. Žaloba na spolužáka je nemožnou, naopak žák sám trpí trest, než by prozradil viníky. Započíná se jakési spolkaření, v němž je mnoho hravého a formalistického [Příhoda 1967 : 63].

(16) Výzkum [Vybrané 1989] potvrdil hypotézu o rozhodujícím významu generačních skupin pro emocionálně sexuální zrání mladého člověka. Konkrétně např. s problémy v oblasti intimních vztahů se obrací na matku přibližně jen pětina mladých lidí (převážně dívek), na otce jen dokonce každý dvanáctý, ale s kamarády o těchto problémech diskutuje polovina mládeže a přibližně desetina dá na jejich rady. (Na rady rodičů v tomto směru dá přibližně jen každý třicátý mladý člověk.)

(17) Důležitou roli v tomto ohledu mají např. erotické hry v generačních skupinách, které umožňují navázání intimního kontaktu jakoby z vnějšího popudu, a nikoli na základě individuálně vyjádřené touhy. Na rozmezí puberty a adolescence tak generační skupina pomáhá překonávat rozpor mezi touhou po intimním párovém kontaktu a studem, obavami a jinými zábranami sexuální touhy vyjádřit. Podle dat výzkumu [Vybrané 1989] má u nás více než polovina mladých lidí ve věku 14–15 let již za sebou první lásku a ve věku do 17 let již přibližně třetina mládeže získává první zkušenost z pohlavního styku.

(18) Vliv generačních skupin na formování erotického „vkusu“ a sexuálního chování mladých lidí se po první a zvláště druhé světové válce značně rozšířil a zintenzivněl. Dříve byly „některé oblasti života

Emocionálně sexuální vztahy v generačních skupinách úzce souvisejí se vztahy přátelskými. Zvláštní charakter přátelství, která vznikají v pubertě a adolescenci, je podle našeho soudu dán jejich totalitou, jež zasahuje všechny, i ty nejintimnější stránky života mladého člověka. Přátelské vztahy jsou v adolescenci syceny vzájemným prožíváním všech vítězství a proher na cestě k dospělosti. Přátelství, která vzniknou později, jsou obvykle účelová, orientovaná na konkrétní společný zájem. I když kolem nich lze budovat další vztahy, zpravidla se již nedosahuje oné intimity, všestrannosti a závaznosti přátelství z dob dospívání. (19) Neznámá to však, že by v adolescenci nebyly přátelské vztahy založeny na společných zájmech. Dokonce mnohé z těchto zájmů jsou specificky generační a vedou k rozvoji schopností a dovedností, které mají zásadní význam pro budoucnost. Přátelské vztahy různé intenzity a emocionálně sexuální vztahy tvoří základní strukturu vztahů v generačních skupinách. Jejich prostřednictvím se vyjevují další sociální vztahy, které reálně či potenciálně v generačních skupinách existují a jsou zde postupně exponovány, nebo naopak dočasně tlumeny.

Sociálně integrační a diferenciační relevance generačních skupin

Klima generační skupiny nejlépe mladým lidem umožňuje střetávání a vzájemné obohacování názorů a postojů, které mohou být odlišné i protichůdné, nicméně vyplývají z relativně shodné sociální zkušenosti, jsou historicky shodnou, i když sociálně diferencovanou generační reflexí společenské skutečnosti.

Výsledkem dialogu v generačních skupinách je určitý generační konsensus, který je pak na stupnici významu společenských vztahů „posunut“ tím, že je konfrontován s konsensem strašáků. Dialog v generačních skupinách vede jak k uvědomění si a osvojení si reálné společenské diferenciace, tak ke generační integraci. Generační integrita je pak posilována rozšířením dialogu za hranice generačních skupin ke skupinám a institucím, které reprezentují dospělí lidé. Dialog, který mladí lidé vedou uvnitř generačních skupin, je především způsobem jejich sebepoznání a sebevyjádření. Dialog, který vedou se staršími, je především způsobem jejich sebeurčení.

Tento dialog má nejen generační, ale také sociálně třídní relevanci. Každá nová generace totiž musí do jisté míry sama empiricky poznat, v čem a v jaké míře se v dané historické situaci lidé v rámci generace i mimo ni vzájemně podobají a liší svými životními podmínkami a možnostmi. Procesy generační a sociálně třídní diferenciace a integrace, které probíhají v rámci generačních skupin a jejich prostřednictvím, se prolínají a ovlivňují. Zjednodušeně řečeno, představují cestu od původní, rodinou determinované a dětmi nejasně uvědomované sociálně třídní diferenciace přes relativní generační integraci v době puberty a adolescence k uvědomované sociálně třídní diferenciaci nové generace.

Především však adolescence je obdobím intenzivního prolínání sociálně třídních a generačních diferenciačně integračních procesů. V pubertě spočívá význam vrstevnických skupin převážně jen v oblasti biopsychického zrání osobnosti. Vrstevnická skupina je v tomto období důležitou komponentou utváření osobnostního profilu, neboť mimo jiné významně ovlivňuje procesy svázané s probouzející se sexualitou, které v tomto období mají značný vliv na myšlení

považovány za soukromé: bylo porušením etikety pronikat do nich nebo trpět, aby se do nich pronikalo. Dnes však musí být jednotlivec připraven netajit se při výslechu s ničím, o co skupina vrstevníků projeví zájem“ [Riesman 1968 : 76].

(19) „Člověk mívá přátele, které si udělá brzy v mládí a z nichž se prostě jen raduje, má pro ně lásku a věrnost, jaké se záhadným způsobem nedostává přátelstvím z pozdějších let, ať byla sebepečněji [Styron 1984 : 574].

a jednání mladého člověka. V adolescenci je generační skupina významná především z hlediska sociálního zrání, napomáhá k utvoření historicky posunutých generačních a sociálně třídních vztahů.

Ani v současných vyspělých společnostech, pro něž je příznačná narůstající akcelerace změn, nejsou intergenerační posuny hodnot, norem a rolí výrazné. Lze je však již postřehnout při srovnání generací rodičů a dětí, tzn. generací v biologicko-demografickém významu [Kotásková-Boschek 1986 : 483–498]. Avšak i sebemenší proměny společenské kultury, na nichž se mládež podílí, jsou z hlediska nových generací významné, neboť přispívají k jejich společenské identifikaci a generační seberealizaci. Proto je pro společnost výhodné poskytnout generačním skupinám možnost odlišení, možnost být subjektem diskontinuity, neboť to je předpokladem, aby se nová generace stala aktivním a konstruktivním článkem vývojové kontinuity společnosti. (20)

Generační skupiny a společenská změna

Generační skupiny, v nichž se mladí lidé sdružují, se liší od všech ostatních skupin a institucí ve společnosti především svou vysokou proměnlivostí, rychlým a bezprostředním reagováním na změny, které probíhají ve společnosti a mezi mládeží v národním i mezinárodním měřítku. (21) Často jako první zprostředkovávají mnohé nové kulturní trendy, jež si mladí lidé osvojují a které zpravidla obohacují životní způsob mládeže a nepřímo urychlují společenský vývoj. (22) Nejde přitom jen o módní oblékání, rockovou či jinou hudbu, nová odvětví sportu apod., ale také například o elektroniku, ekologii, mírové hnutí a jiné meritorní oblasti společenského života.

Důsledky flexibility a rychlé reakce generačních skupin na změny v kultuře společnosti jsou pro společenský vývoj v zásadě pozitivní. V našich současných podmínkách je rychlost reakce generačních skupin na společenské změny umocňována nepružností a konzervativností velké části ostatních skupin a institucí, které na mládež bezprostředně působí. To nutně vyvolává vážné problémy a obavy. (23)

Rodina s převažujícími prvky tradovaných zvyků a obyčejů patří ke společenským

(20) V tomto ohledu se také mládež reálně stává nositelem kontinuitních změn, inovací v rámci dané společenskoekonomické formace. Není a nemůže být nositelem celospolečenské diskontinuitní změny, tj. sociální revoluce. Nositelem takové změny společenského vývoje jsou společenské třídy. To nevylučuje možnost, aby mládež v takových revolučních přeměnách sehrávala (a zpravidla také sehrává) důležitou roli jako součást revolučního subjektu, jenž vyjadřuje rozhodující třídní potřeby a zájmy, které jsou – zvláště v revolučních situacích – identické z hlediska všech generačních vrstev dané sociálně třídní skupiny.

(21) Blíže viz [Svítek 1988 : 7–26].

(22) Generační skupiny pochopitelně rychle absorbují i nové negativní prvky. Např. v sedmdesátých letech si u nás v širším měřítku „osvojily“ užívání drog, v osmdesátých letech – v souvislosti se sociálně ekonomickou stagnací v naší společnosti a dalšími faktory – akceptovaly jako normální společenský jev druhou ekonomiku apod. Výzkum [Vybrané 1989] však prokázal, že většina mladých lidí přináší vztahy v generačních skupinách nové a zároveň společensky pozitivní prvky ve způsobu života.

(23) Např. školy, o nichž víme, že by měly anticipovat budoucí vývoj, jsou v mnoha směrech (elektronizace, výuka cizích jazyků, využívání moderních didaktických metod atd.) pět až patnáct let pozadu za vývojem v nejvyspělejších zemích světa a stejný počet let je dělí od okamžiku, kdy i u nás bylo zřejmé, že příslušné změny ve výchovně vzdělávacím systému jsou nevyhnutelné. Blíže viz např. [Mládež 1988].

institucím s výrazně kontinuální funkcí. (24) Často na děti a mladé lidi přenáší hodnoty, normy a role, které jsou v rozporu s charakterem výrobních a mimorodinných společenských vztahů.

Ani pracovní skupiny, do nichž mladí lidé u nás dosud přicházeli, se většinou nevyznačovaly pružností při zavádění nových technologií, progresivních pracovních postupů apod. Naopak zastaralá výrobní zařízení, rigidní plánovací mechanismy, slabá zainteresovanost na inovacích, neperspektivnost a další nepříznivé faktory vyvolávají – jak dokazují data výzkumů – pasivitu a skepsi mládeže ve sféře práce v hlavním zaměstnání [Intenzifikace 1987].

Dokonce ani mládežnická organizace, která je specifickým (institucionalizovaným) generačním seskupením, nedrží krok s dobou. Nejednou nabízí ideje a činnosti, které již stěží mohou mladí lidé akceptovat, a naopak bez většího zájmu a podpory nechává nové zajímavé nápady a činnosti objevující se v neformálních generačních skupinách. Teprve v posledním období zaznamenáváme přísliby zásadní změny této situace [Návrh 1989].

K flexibilitě a proměnlivosti generačních skupin přispívají sdělovací prostředky a další kulturní instituce, jež jsou nebo měly by být médiem šíření nových a progresivních informací, které urychlují proměny generačních skupin. Pokud jde o naše sdělovací prostředky, je situace v tomto směru přinejmenším nejednoznačná. (25) Vysokou dávkou opatrnosti, nepružnosti, neschopnosti vnímat pohyb u nás a ve světě i potřeby mládeže se vyznačují mnohé kulturní instituce, které v nabídce pro mládež prezentují pořady vyhovující spíše potřebám a zájmům pořadatelů, jejichž kulturní orientace a hodnoty vznikaly před dvaceti a více roky, než dnešní mládeži. Ale i pořadatelé, kteří neztratili senzibilitu vůči proměnám generačních kultur, jsou ve svých rozhodnutích limitováni ekonomickými a byrokraticko-administrativními tlaky, přístupem řídicích složek, pro něž je často hlavním kritériem „bezproblémovost“ kultury pro mládež.

Rozpor mezi otevřeností generačních skupin vůči novému, co vzniká u nás i v zahraničí a v čem pro sebe vidí perspektivu, a naopak uzavřenost mnohých společenských skupin a institucí vůči inovacím se v jevové rovině odráží například v tom, že velká část mládeže má zájem o elektroniku a výpočetní techniku, aniž příslušné vybavení ve většině škol, kluboven, pracovišť i rodin je na potřebné úrovni, poslouchá novinky rockové či jiné moderní hudby, aniž si u nás lze běžně koupit lístek na koncert zahraniční skupiny evropského nebo světového formátu, či alespoň kvalitní desku, disk nebo kazetu s její novou nahrávkou, chodí oblečena obdobně jako mládež ve většině vyspělých zemí světa, aniž takové oblečení běžně vyrábí náš oděvní průmysl a běžně prodává státní obchod apod.

Rozpor mezi kulturními potřebami mládeže, které se formují v generačních skupinách relativně nezávisle na kultuře společnosti a běžnou nabídkou v distribuční síti se zvyšuje. V důsledku toho dochází k saturaci potřeb mládeže stále více v závislosti na importu zboží, nebo naopak výjezdů mladých lidí do zahraničí. Je zřejmé, že tato situace má i vážné ideologické a politické souvislosti. (26)

(24) Přesto, že mladí lidé si často v adolescenci utvářejí vizi rodinného života, která se více či méně odlišuje od života orientační rodiny, v době, kdy formují vztahy ve vlastní rodině, stává se pro ně orientační rodina jednoznačně nejsilnějším vzorem. Např. proměny tradičního obsahu mužských a ženských rolí v rodině značně pokulhávají za proměnami rolí obou pohlaví ve sféře vzdělání, práce a kultury [Vybrané 1989].

(25) Tuto funkci např. splňuje Mladý svět, který tradičně dokazuje svou schopnost vidět optikou mládeže. Naproti tomu mnohé televizní „mládežnické“ pořady odpovídají často spíše potřebám a zájmům středněvěkových a starších. Skutečnost, že např. v pořadech TKM jsou mladí lidé převážně jen přihlížejícím a tleskajícím publikem, je více než symbolická.

Pružná a bezprostřední reakce generačních skupin na faktické změny ve společnosti je také základem utváření specificky generačních, i když sociálně třídně diferencovaných rysů mladých lidí, nebo inverzně vyjádřeno, generačně specifické sociálně třídní struktury mládeže. Generační skupiny jsou subjekty generační kultury, která je obecným pojmenováním specifických způsobů a výsledků chování mladých lidí především v generačních skupinách. Prostřednictvím generační kultury se v adolescenci utváří pocit generační sounáležitosti a mimo jiné i jejím přispěním se člověk orientuje v sociálně třídní struktuře společnosti. V generační skupině se zpravidla rodí i potřeba skupinové mimorodinné solidarity.

Generační skupiny a sebereflexe mladého člověka

Členství v generačních skupinách a účast na tvorbě generační kultury umožňuje mladému člověku vidět se v novém světle. Sebereflexe je založena na relativně objektivních kritériích hodnocení, která se v generačních skupinách utvářejí. V mnohem menší míře než například v rodině, škole, zájmové organizaci, pracovních a jiných skupinách a institucích se do těchto kritérií promítá vliv starších osob (rodičů, učitelů, vedoucích apod.), které mohou mít zájem změnit hodnocení mladého člověka v intencích separátních cílů nebo toto hodnocení ovlivňují nevědomě v důsledku citových vazeb. Mladý člověk je v generační skupině posuzován především na základě vlastního chování uvnitř i vně skupiny.

Z rodiny a jiných společenských skupin a institucí jsou do generačních skupin přenášeny prvky hostility vůči odlišným sociálním, etnickým, náboženským, profesním a jiným skupinám. V generačních skupinách jsou často hypertrofizovány a mohou vyústit až v agresivitu.

Generační skupina je také často první skupinou, v níž se adolescent učí uvědoměle podřizovat, racionálně zvažovat různé zájmy a akceptovat ty, které jsou všeobecně prospěšné. I když se generační skupiny v závislosti na sociálním složení vyznačují poměrně vysokým stupněm konformity jednání svých členů a většinou nejsou tolerantní k překračování vnitřních skupinových norem, jsou školou svobodného jednání. Mladí lidé se v nich rozhodují relativně samostatně, bez vedení a usměrňování dospělými. Spektrum možných řešení je posunuté: mladí lidé nemají mnohé zkušenosti, z nichž lze odvozovat rozhodnutí v analogických situacích, čímž se na jedné straně spektrum možných řešení zužuje, ale na druhé straně se v důsledku absence možná již historicky překonaných zkušeností rozšiřuje. V generačních skupinách proto bezprostředně nevystupuje zkušenost starších generací (rodičů, učitelů, starších spolupracovníků apod.) jako limitující faktor, což může mít negativní i pozitivní důsledky.

(26) Záměrně zjednodušujeme, říkáme-li, že v našich podmínkách je import zahraničního, převážně západního, vesměs kvalitního a hlavně u nás nedostatkového nebo enormě drahého zboží i „importem“ ideologie. Sama nutnost získávat mnohé, mladými lidmi žádané zboží v Tuzexu nebo přímo v zahraničí, má ideologický obsah a vliv na mládež různého zaměření: od těch, kteří chtějí chodit ve stylu současné mladé módy ve světě, přes ty, kteří si rádi poslechnou hudbu z kvalitního kazetového stereomagnetofonu, až po ty, kteří chtějí pracovat s dobrým osobním počítačem. Výsledky tohoto ideologického vlivu mohou být různé, převážně však jsou nepříznivé: část mladých lidí pro sebe hledá šanci v legální práci v zahraničí, část ve vazbě na „druhou ekonomiku“, jiní spoléhají na rodiče nebo příbuzné. Alarmující jsou i počty mladých lidí, kteří emigrují. Rezignace na uspokojení mnohých potřeb často vede mladé lidi k pasivitě, alkoholismu apod.

Společenská přestavba nově formuluje tradiční otázku vztahu generací (zvláště mladé generace) a společnosti. Z nich za teoreticky i prakticky nejzávažnější považují otázku, zda lze generaci (mladou generaci) považovat za relevantní sociální subjekt. Její zodpovězení implikuje další směr výzkumu mládeže a generací, ale také změny v praktickém přístupu ke generačním skupinám a kulturám.

Někteří autoři zdůrazňují, že mladá generace v podstatě nemá specifické historicky a ontogeneticky dané předpoklady inovovat sociální realitu. Na druhé straně jiní hovoří o mládeži jako o sociálním subjektu, aniž zvažují reálné předpoklady a možnosti mládeže tuto roli sehrávat. I když role mladé generace jako sociálního subjektu je ideologicky a do jisté míry i prakticko-politicky v rámci představbových procesů oprávněně zdůrazňována [Gorbačov 1988 : 6], nelze v sociologii mládeže dospět k zjednodušujícím přístupům, které by se za jistých okolností mohly stát apologetikou „kultu mládeže“. Neméně problematické však je ztotožnit se s názorem, že mladá generace není vůbec subjektem společenského pokroku [Holda, Matějovský 1987 :36]. Takový názor je smysluplný, máme-li na mysli pojetí sociálního subjektu v klasickém marxistickém významu rozhodujícího subjektu historických revolučních proměn [Engels 1958]. V tomto pojetí nejsou generace samostatným sociálním subjektem, neboť neartikuluji svébytné sociální zájmy v samostatném ideologickém programu. Svým sociálním postavením ani ideologicky nejsou integrované a jako celek nemohou vstupovat – co by zúčastněné a politicky vyhraněné strany – do rozhodujících dějinných rozporů. Jinak je tomu však, chápeme-li generace jako sociální subjekt ve smyslu historicky a ontogeneticky specifické součásti sociálně strukturovaného subjektivního činitele společenského pohybu. Řada nepochopení v diskusi o tom, zda je či není mladá generace sociálním subjektem, vyplývá právě z nedostatečného upřesnění a vymezení generace jako sociálního subjektu.

Vycházíme z toho, že mladá generace je nutně subjektem společenské změny, ale nemusí přitom být subjektem společenského pokroku. Představuje nutně (objektivně) novou sociální kvalitu, která není určována ani jí samou, ani jen tím, že je mladá, ale především konkrétně historickými (sociálně diferencovanými) podmínkami, s nimiž jsou mladí lidé v interakci. V průběhu mládí se nová generace postupně proměňuje z potenciálního sociálního subjektu v subjekt reálný.

Z uvedeného plynou závěry, které směřují k prohloubení výzkumu generačních skupin, ale i závěry týkající se vztahu společenské praxe a nastupující generace. Současné vědomí a jednání mládeže je vážně poznamenáno příznaky extenzivní vývojové trajektorie s řadou deformovaných či potlačených principů socialismu. Mládež reaguje na situaci, kdy v politice byly demokratické principy často nahrazovány formalismem a stylizací, v ekonomice byla tvořivost a podnikavost omezována neúměrnou centralizací a administrativou a vytlačována mimo sféru zespolacenštěné práce, v kultuře byly nové, potenciálně často pokrokové směry a proudy přijímány podezíravě a byrokratické schvalovací a jiné mechanismy se pro ně často stávaly nepřekonatelnou bariérou a do oblasti společenských vztahů na místo proklamované všestranné seberealizace člověka stále více pronikalo odcizení. Změnit myšlení a jednání nových generací předpokládá odstranit uvedené a další negativní rysy socialistického společenského systému. Účast mladé generace na odstraňování těchto nedostatků a na tvorbě nové skutečnosti může výrazně přispět k urychlení změn a k identifikaci mladé generace s procesem a výsledky těchto změn. V tom je východisko přehodnocení dosavadního přístupu k mladé generaci. Jeho jádrem není ani tak hledání nového obsahu a forem „péče o mládež“ (i když také), ale spíše vytváření reálného prostoru a podmínek pro sebepoznání, sebevyjádření a sebeurčení mladých lidí. Týká se to sféry rodiny, školy, práce a především mládežnické

organizace. Spontánně vznikající generační skupiny a nové prvky, které se objevují v generační kultuře, nelze a priori považovat za nežádoucí, ignorovat je nebo je restringovat, ale naopak je nezbytné je kvalifikovaně posuzovat, diferencovat a podporovat vše rozvojetvorné, být rozporné, co aktuálně či perspektivně může urychlit procesy společenské změny.

Literatura

- Bestužev-Lada, I. V.: *Sovremennye socialnye problemy molodoži, k istoricko-sociologičeskoj postanovke voprosa*. Istorija SSSR 1988, č. 2.
- Biddle, B. J. – Bank, B. J. – Merlin, M. M.: *Parental and Peer Influences on Adolescents*. Social Force 1980.
- Brake, M.: *Comparative Youth Culture. The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London-New York, Routledge and Kegan Paul 1987.
- Cusick, P.: *Inside High School*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1973.
- Dokumenty z jednání XVII. sjezdu KSČ*. Nová Mysl 1986, č. 4.
- Duquesne, J.: *Les 16–24 ans*. Paris 1963.
- Eisenstadt, S. N.: *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, The Free Press 1956.
- Ellmers, J.: *Příčiny specifických forem jednání mládeže v moderních společnostech*. In: Překlady z prací západoevropských sociologů mládeže. Praha, Socialistická akademie 1968.
- Elklin, F. – Westley, W. A.: *The Myth of Adolescent Culture*. American Sociological Review 1955, č. 20.
- Engels, B.: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filosofie*. Praha, SNPL 1958.
- Firedenburg, L.: *Zum Verhältnis von Jugend und Gesellschaft*. In: *Jugend in der modernen Gesellschaften*. Köln, Kiepenheuer und Witsch 1965.
- Gorbačov, M.: *Zpráva ÚV KSSS 19. stranické konferenci*. Rudé právo 29. 6. 1988.
- Hall, G. S.: *Adolescence: its Psychology and its Relation to Psychology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education*. London, Sydney Appleton 1965.
- Hallinan, M. T.: *Patterns of Cliques Among Youth*. In: *Friendship and Social Relations in Children*. Chichester, Wiley 1980.
- Hartup, W. W.: *Adolescent Peer Relations: A Look at the Future*. In: *Adolescence and Youth in the Year 2000*. Guildford, IPC Science and Technology 1976.
- Holda, D.: *Hodnoty a perspektivy mládeže v ČSSR*. Praha, Mladá fronta 1988.
- Holda, D. – Matějovský, A.: *Problémy a perspektivy marxistické sociologické teorie mládeže*. In: *Teoretické a metodologické otázky výzkumu mládeže*. Liblice, ČSSS 1987.
- Hood-Williams, J.: *The Problem of the Problems of Generations. Youth and Policy* 1984, č. 10.
- Horrocks, J. E.: *The Psychology of Adolescence*. Boston, Houghton Mifflin 1976.
- Iljinskij, I.: *Směna generací*. Impuls 1988, č. 3.
- Kabátek, A. – Sak, P.: *Teoreticko-metodologické poznámky k výzkumu mládeže a generací*. Sociologický časopis 1989, č. 1.
- Kabátek, A.: *Mládež, generace, kultura*. Sociologický časopis 1989, č. 5.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Kotásková, J. – Boschek, P.: *Generační změny v percepci rodičovského chování adolescenty*. Psychologia a patopsychologia dieťaťa 1986, č. 1.
- Le François, G. R.: *Adolescents*. Belmont, Belmont, Wadsworth Publishing 1976.
- Macháček, L. a kol.: *Mládež a robotnícke povolania*. Bratislava, Práca 1988.
- Mannheim, K.: *The Problem of Generations*. In: *Essays in the Sociology of Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul 1952.
- Matthijssen, M. A.: *Problémy mláď*. In: *Mezinárodní konference „Sociální rozvoj mládeže a její perspektivy“*. Praha, VVS ÚV SSM 1989.
- Mládež a intenzifikace sociálně ekonomického rozvoje*. (Výzkumná zpráva.) Praha, UFS ČSAV 1987.

Мládež jako faktor sociálního rozvoje. Sociologický časopis 1988, č. 2.

Navarová, H.: *Generační proměny současné rodiny*. In: Funkce malých sociálních skupin v procesu generační kontinuity a přípravy mládeže na úlohu společenského subjektu. Praha, ÚFS ČSAV 1988.

Návrh programu svazácké organizace v Praze na období do V. sjezdu SSM. Praha, MV SSM 1989.

Pearson, G. – Hooligan, A.: *History of Respectable Fears*. London, Macmillan 1983.

Pohyb obyvatelstva v ČSSR v r. 1975, 1980, 1985. Praha, FSÚ 1976, 1981, 1986.

Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky II*. Praha, SPN 1967.

Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain. London, Hutchinson 1976.

Riesman, D.: *Osamělý dav*. Praha, Mladá fronta 1968.

Sak, P.: *Sociální vývoj mládeže*. Praha, SPN 1985.

Sak, P. a kol.: *Mládež v procesu společenské reprodukce a její podíl na intenzifikaci sociálně ekonomického rozvoje*. Praha, ÚFS ČSAV 1988.

Savin-Williams, R. C.: *Social Interaction of Adolescent Femals in Natural Groups*. In: *Friendship and Social Relations in Children*. Chichester, Wiley 1980.

Sebald, H. – White, B.: *Teenagers Divided References Groups*. Adolescence 1980, č. 4.

Svítek, J.: *Punk jako sociální hnutí mládeže*. Impuls 1987, č. 1.

Svítek, J.: *Zájmové sdružování a zájmové skupiny mládeže*. In: Funkce malých sociálních skupin v procesu generační kontinuity a přípravy mládeže na úlohu společenského subjektu. Praha, ÚFS ČSAV 1988.

Styron, W.: *Sophiina volba*. Praha, Odeon 1984.

Šubrt, J. – Buriánek, J.: *Z výzkumu názorů mládeže na činnost SSM*. Impuls 1987, č. 4.

The Social Structure of Urban Adolescent Peer Groups. In: *Studies in Adolescence*. New York, Macmillan 1975.

Vybrané malé sociální skupiny v procesu generační kontinuity. (Výzkumná zpráva.) Praha, ÚFS ČSAV 1989.

Youniss, J. – Smollar, J.: *Adolescent Relation with Mothers, Fathers and Friends*. Chicago, University of Chicago Press 1985.

Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

A. Кабате́к: К социологическому определению групп поколений

Представленная статья продолжает концепцию «культуры поколений» (Кабате́к 1989). Ввиду того, что культура поколений формируется преимущественно как результат отношений и деятельности внутри т. наз. групп поколений, целью настоящей работы является содействовать определению понятия «группы поколений» и объяснению значения этих групп для социального развития индивида и общества в целом.

Под группами поколений понимаем социальные группы, связываемые подверженным воздействию времени, хотя первично социально дифференцированным мышлением и поведением. Специфические черты групп поколений определены конкретно-историческими условиями, неповторимыми экономическими, общественно-политическими и культурными условиями, на основе которых и во взаимодействии с которыми осуществляется социальное развитие этих групп и идентифицируются, отражаются и удовлетворяются их социально дифференцированные потребности и интересы.

Говоря о группах поколений, можно различить три основных уровня. Наиболее общим типом групп поколений являются конкретно-исторические поколения, крупные, социально расслоенные группы, являющиеся носителями относительно специфических культур поколений. Конкретно-исторические поколения внутренне дифференцированы, во-первых, социально, в первую очередь, в зависимости от (исходных, актуальных и целевых) социально-классовых статусов индивидов и групп, во-вторых, специфическими культурными сношениями. Вокруг этих культурных стилей

поколений (хиппи, скинхедс, бродяг, защитников природы, компьютерных фанатов и т. п.) формируются агрегаты групп – культурная группировка поколений. Конкретному социологическому познанию наиболее открыты небольшие группы поколений по интересам (конкретные компании, группы друзей и т. п.). Представленная работа подчеркивает необходимость в рамках анализа места и роли групп поколений в общественной структуре и воспроизводстве изучать все вышеуказанные уровни этих групп.

Группы поколений наиболее четко и во всех своих измерениях (т.е. как конкретно-исторические поколения, культурные группировки поколений и группы поколений по интересам) проявляются в молодости. Постепенно человек покидает группы и группировки поколений по интересам. Контакт с своим поколением он сохраняет при посредстве интернализованных отношений к культуре поколений, которую он при посредстве своих позиций и ролей в более широких и общественно более значимых структурах вносит в культуру своего класса, этнической группы и всего общества. Происходит метаморфоз отношений и специфических культурных признаков, созданных в группах поколений. То, что было функциональным только в процессе эмансипации молодого индивида и поколения, постепенно теряется и остаются лишь специфические элементы поколений, проверенные временем и принятые обществом (класс, этническая группа и т.п.) как целесообразная инновация собственной культуры.

Автор различает группы «поколений» и «сверстников». О группах сверстников он говорит в отношении к группам детей, у которых еще не развиты, еще не осознаются и не выявляются специфические признаки поколения. Понятие группа поколения поэтому оставляется только для молодежи, для которой идентификация и проявление специфичностей поколений характерны. В следующей части работа рассматривает значение групп поколений и сверстников в разных фазах социального развития молодого человека и их значение для процессов социального изменения.

Группы поколений отличаются от прочих групп, с которыми молодые люди взаимодействуют, в первую очередь, по своей высокой изменчивости, быстрому и непосредственному реагированию на изменения, протекающие в обществе в национальных и международных масштабах. Зачастую они первыми опосредствуют новые культурные направления, которые молодые люди быстро и свойственным для себя образом осваивают и которые, как правило, обогащают образ жизни молодежи и косвенно и обусловленно ускоряют выбранные тенденции общественного развития. Исходя из этого, статья указывает на необходимость изменений в подходе к группе, поколений в общественной практике. Эти изменения она рассматривает как важную часть разворачивающихся процессов общественной перестройки в Чехословакии.

Summary

A. Kabátek: Contribution to the Sociological Definition of Generation Groups

The paper submitted here has reference to the conception of "generation culture" [Kabátek 1989]. In view of the fact that the generation culture is predominantly formed as an outcome of relations and activities within the so-called generation groups, the present paper is aimed at defining the concept of "generation group" with more precision and at throwing light upon the significance of these groups for the social development of the individual as well as of society as a whole.

In our conception, generation groups are social groups unified by time-influenced, even through primarily socially differentiated thought and action. The specific features of generation groups are determined by concretely historical conditions, by unrepeatable economic, sociopolitical and cultural conditions on the basis of and in interaction with which the social development of these groups takes place and their socially differentiated needs and interests are identified, expressed and satisfied.

In referring to generation groups, three basic levels are distinguished. The most general type of generation groups are *concretely historical generations*, i.e. large, socially diversified groups that are bearers of relatively specific generation cultures. Concretely historical generations are internally differentiated 1. socially, particularly in dependence on the (initial, actual and goal) social-class statuses of individuals and groups, and 2. in terms of specific cultural styles. Around these generation-determined cultural styles (hippies, skinheads, tramps, environmentalists, computer fans, etc.) there arise group aggregates – *generation-cultural groupings*. Small *generation-interest groups* (concrete gangs, friendship groups, etc.) are most accessible to concrete sociological cognition. In the present paper, stress is laid on the necessity to study all the outlined levels of the above groups within the framework of the analysis of the position and role of generation groups in the social structure and reproduction.

It is in youth that generation groups manifest themselves most clearly and in all their dimensions (i.e. as concretely historical generations, generation-cultural groupings and generation-interest groups). Step by step, the individual leaves his generation-interest groups and groupings. He/she keeps up contacts with his/her generation by means of internalized relations to the generation culture which, through the mediation of his/her positions and roles in broader and socially more important structures, he/she introduces into the culture of his/her class, ethnic group, and the whole society. A metamorphosis of relations and of specific cultural characteristics formed in generation groups is taking place. Whatever was functional merely in the process of the emancipation of the young individual and generation gradually disappears, and only those generation-specific elements which have been verified by time and accepted by society (class, ethnic group, etc.) as a purposeful innovation of its culture remain in existence.

“Generation groups” and “peer groups” are distinguished in this paper. Peer groups are referred to in relation to groups of children in which generation-specific features have not yet been developed, realized and manifested. Thus the concept of generation group is reserved only for that part of youth of which the identification and manifestation of generation specifics is typical. The following part of the study is concerned with the significance of peer and generation groups in various phases of the young man's/woman's social development, as well as with their relevance for processes of social change.

Generation groups differ from other groups with which the young people interact first of all in their high changeability, in quick and immediate reactions to the changes taking place in society on both the national and the international scale. Often they are the first to mediate new cultural trends which are speedily and specifically appropriated by young people and which, as a rule, enrich their way of life and directly, conditionally accelerate the launched-off trends of social development. Proceeding from the above, the paper points out the necessity of changes in the approach to generation groups in social practice. These changes are conceived as an important part of the social-reconstruction process in Czechoslovakia.

Společenské vztahy v procesu přestavby

Při studiu dějin lidské společnosti se setkáváme mimo jiné i s jednou fascinující skutečností – jak hluboko jsou skryty pod nánošem ideologického „bahna“ a „roštím“ společenských zájmů základní, elementární principy společenské existence, jak vysoká je cena, kterou čas od času společnost platí za jejich vyproštění. Jedním z takových principů, který má ve své podstatě tvar zákona zachování energie, je i princip, že společnost si nemůže rozdělit a spotřebovat více, než si sama vyrobí.

Jeden příklad z historie

Když v osmnáctém století francouzský ministr financí Thurgot, nositel idejí ekonomické školy fyziokratů, přišel na svou dobu s překvapivě vědeckým doporučením – nebrat rolníkům při provádění daňové politiky základní životní prostředky, nezbytné k jejich přežití, ani osivo pro příští sklizeň, nenalezl velkou odezvu. Francouzská šlechta ve své honbě za rozmařilým životem nadále pokračovala v drancování vlastního hospodářství. Tisíce francouzských aristokratů musely skončit pod gilotinou, aby ve své době pokroková buržoazie mohla učinit „velký historický objev“ – prohlásit produktivní lidskou práci za základní zdroj společenského bohatství.

Výrobní vztahy za socialismu a byrokratický pragmatismus

Socialistická společnost jako společnost nového typu vedle úcty k produktivní lidské práci vepsala na své prapory i záruky sociálních jistot člověka. Je možné ukázat, že zdroje našich obtíží a deformací minulosti pramení z jednoho hlubokého teoretického omylu – z předpokladu o možnosti rychlého a bezproblémového spojení principu odměňování podle práce a principu sociálních jistot v rámci socioekonomického mechanismu společnosti.

Z humanistické podstaty socialistické společnosti vyplývá, že v rozpornosti obou principů se historicky prosadil princip sociálních jistot. Co to znamená? Moderní výrobní činnost, bez ohledu na společenské zřízení, v němž probíhá, přináší značná rizika. Současný svět se rychle mění, mění se potřeby lidí i výroby. To přináší vysokou pravděpodobnost nepřesného odhadu potřeb trhu, chování konkurence, chybných investičních rozhodnutí. Za kapitalismu riziko ztrát nese sám výrobce, za socialismu celá společnost. Patrně právě s jistotou, že socialistická společnost nedá nikomu zahynout, se do systému jejích společenských vztahů začal vkrádat neplánovaný prvek – představa o možnosti žít bez ohledu na výsledky své práce, zprvu ojediněle, ale postupně narůstající vztahy příživnictví.

Existují nepochybně dva základní druhy těchto vztahů. Vědomé příživnictví je spojeno s lajdáckým vztahem k práci, s rozkrádáním, s úplatkářstvím, se spekulací z nedostatku zboží a služeb. Tito lidé si přisvojují nepoměrný díl společenského bohatství, aniž by odvedli společnosti nějakou protihodnotu. Nevědomé příživnictví je často spojeno s poctivou prací, která však neuspokojuje žádnou společenskou potřebu. Tito lidé dostávají odměnu za poctivou práci, ale ani v tomto případě společnost nezískává odpovídající protihodnotu.

Je zřejmé, že mezi oběma druhy příživnictví existuje hluboký morální rozdíl. Jejich dopad na ekonomický život společnosti je však ve své podstatě stejný.

Rozrůstání vztahů příživnictví poznamenalo i systém celospolečenského plánování, jednu ze základních vymožeností společenského vlastnictví. Tento systém, jehož základní funkcí byla mobilizace společenských zdrojů a jejich přeskupování do rozhodujících směrů socialistické výstavby, začal prorůstat prvky byrokratického pragmatismu; sanování neefektivních výrobců, udržování fiktivní zaměstnanosti, podléhání resortním a lokálním zájmům bez ohledu na prospěch společnosti jako celku. V atmosféře sociální jistoty tak řada výrobců ztratila zájem na zvyšování efektivnosti výroby a na kvalitě své práce.

Žádná společnost nemůže žít dlouhodobě nad poměry. Růst životní úrovně, zakotvený v dynamice růstu fondů osobní a společenské spotřeby na straně jedné, a klesající efektivnost tvorby hmotných zdrojů na straně druhé vede k napětí mezi potřebami a zdroji. Ceny se dávají do pohybu. Společnost začíná „projídat“ svou budoucnost – fondy modernizace i přírodní zdroje. Systém byrokratického pragmatismu se začíná měnit v mechanismus decelerace.

Setrvačnost starého myšlení a utopický romantismus

Dlouhou dobu jsme žili ve společnosti, která se považovala za nejlepší ze všech možných světů, a jediný rozdíl mezi svou přítomností a budoucností viděla v kvantitativním narůstání ekonomických a sociálních ukazatelů – výroby a životní úrovně. To poznamenalo i teoretické myšlení, které se soustředilo na hledání nejrůznějších cest zlepšování a zdokonalování stávajících společenských vztahů a procesů bez hlubší analýzy skutečných problémů. Vytyčování společenských cílů bez teoretického rozboru sociální reality tak zákonitě vedlo k podceňování složitosti cesty k jejich dosažení, k přeskakování zákonitých etap, k formulaci vnitřně rozporných, a proto nereálných požadavků. Vrcholem tohoto teoretického vandalismu bylo „roubování“ marxistické vědecké představy o komunismu jako plném osvobození člověka – zrušení soukromého vlastnictví, rodiny, společenské dělby práce a tříd včetně odumírání státu – nebo alespoň některých těchto prvků na současný stav společnosti, zcela bez ohledu na to, že mezi komunismem a současností leží skok z říše ekonomické nutnosti do říše svobody a hojnosti, podmíněný kvalitativní přeměnou výrobních sil společnosti.

Společenská věda se tak stala jakousi „srovnávací statistikou“, která mezi přítomností a budoucností vidí pouze kvantitativní rozdíl, a přestala být vědou o společenské dynamice, o kvalitativních sebepřeměnách společnosti. Podstatu této deformace vystihuje Leninovo pojednání *O dialektice*, v němž autor charakterizuje dvě koncepce vývoje: mechanistickou jako vnější, kvantitativní narůstání a dialektickou jako samovývoj z vnitřních rozporů.

Setrvačnost starého myšlení se tak projevuje nedialektickým pojetím sociální reality, formulací nejrůznějších iluzí, rozporných, a proto nedosažitelných cílů. V tom spočívá i podstata jeho utopického romantismu.

Nedialektičnost starého myšlení vedla k jeho selhání i při analýze zhoubného bujení vztahů příživnictví, prorůstajících do pletiva socialistických společenských vztahů. Nejkriklavější případy vědomého příživnictví byly etiketizovány jako přežitky minulosti nebo jevy zanášené do společnosti zvenčí. Nevědomému příživnictví nebyla věnována pozornost vůbec. Boj s příživnictvím byl veden prostředky represivního aparátu v jevové rovině. Zcela mimo rámec teoretického uchopení problému zůstal fakt, že tyto vztahy mohou vyrůstat z nezralé sociálně ekonomické podstaty socialistické společnosti a boj s nimi musí být veden v rovině kvalitativní sebepřeměny společenských vztahů. Tato situace měla svou hlubokou logiku – jestliže žijeme v nejlepším ze všech možných světů, pak každý návrh na kvalitativní sebepřeměnu společnosti se jeví přinejmenším jako krajně podezřelý, ne-li nepřátelský.

Tajuplný trojúhelník a problém historického času

Každá výroba je vztahem mezi člověkem, přírodou a technickou základnou. V tajuplném trojúhelníku vzájemných vztahů těchto tří subsystémů společenské výroby, které lze teoreticky vymezit jako vztah mezi sociální, ekologickou a ekonomickou efektivností, je skryt i klíč k mechanismu urychlení.

Pro utopický romantismus je charakteristická představa o možnosti snadného a bezproblémového spojení těchto tří základních momentů společenské výroby – investic do člověka, do výrobní základny i do ochrany životního prostředí. Ekonomické, ekologické a sociální efekty se vzájemně podmiňují, je proto nutné investovat i do modernizace výroby i do tvorby nových pracovních příležitostí i do odvětví rozvoje člověka (zdravotnictví, školství atd.) i do ochrany životního prostředí.

Jednota ekonomických, sociálních a ekologických efektů v dlouhodobém časovém horizontu existuje zcela nepochybně, neboť investice do člověka a životního prostředí se zhodnocují v růstu kvalifikace, zdraví i přírodních zdrojů, stávají se podmínkou rozvoje ekonomiky v perspektivě. V krátkodobém horizontu však mezi ekonomickými, sociálními a ekologickými efekty existuje rozpor, daný jednak tím, že všechny investice pocházejí z jednoho společného pytle, jednak tím, že sociální a ekologické náklady z hlediska bezprostřední ekonomické efektivnosti vystupují jako přímé náklady výroby a promítají se negativně do cenové hladiny. Skutečné řešení problému souhrnné efektivnosti tedy není možné bez uznání kategorie historického času a stanovení jeho „derivací“ – priorit rozvoje v každém časovém bodě.

Tento problém je už v rámci starého myšlení neřešitelný. Právě proto, že staré myšlení je „srovnávací statikou“, nezná společenskou dynamiku a kategorii historického času, není schopno řešit problém priorit, staví jej mimo rámec teorie, do kompetence společenské praxe. Teorie se tak stává nepraktická a praxe neteoretická. Dochází k upevnění byrokratického pragmatismu, k jeho srůstání s „vědou“.

Vytěsnění kategorie historického času z teoretického myšlení do značné míry ztěžuje správné vymezení dosaženého stupně vývoje výrobních sil a vztahů v naší společnosti, jak se to projevuje i v některých prognózách. Nesporně platí objektivní zákonitost, že společnosti rozvíjejí jednotlivé sektory společenské výroby v pořadí zemědělství – průmysl – služby – informatika atd. Podmínkou rozvoje sekundárního sektoru je určitá efektivnost a produktivita práce v zemědělství, podmínkou rozvoje terciéry určitá efektivnost a produktivita práce v průmyslu. Je skutečností, že paralelně s procesem naší socialistické industrializace probíhal i protikladný proces morální amortizace základních fondů i výrobních dovedností. Dosvědčuje to sestupný vývoj indexů realizačních cen našeho zahraničního obchodu na světových trzích, který se promítá v restrikcí možnosti v oblasti dovozu. Bylo by samozřejmě zapotřebí hluboké analýzy, aby bylo možné posoudit, nakolik náš průmysl existuje nominálně, fyzicky, a nakolik reálně ekonomicky. Právě z tohoto hlediska se jeví jako poněkud dobrodružné představy o možnosti rychlého rozvoje terciéry, o likvidaci ekologicky jistě závadných, ale dosud stále nejefektivnějších odvětví průmyslu nebo o možnostech snadného splácení zahraničních úvěrů v podmínkách naší celkově nízké ekonomické efektivnosti.

Na cestě k sociálnímu a ekonomickému realismu

Smyslem přestavby je nepochybně návrat k sociálnímu a ekonomickému realismu v teoretickém i praktickém myšlení. Klíč k řešení našich aktuálních i perspektivních úkolů je v maximální redukci vztahů příživnictví, v obnovení souvislosti mezi kvalitou a množstvím odvedené práce a celkovou úrovní spotřeby. Objektivní vývoj nás nutí zbavit se představy, že socialismus je synonymem společnosti, která umožňuje lehký a bezstarostný život a kladení stále nových požadavků bez respektování závazků, vyplývajících pro každého ze společenské

dělby práce. Přestavba nemůže zůstat morální výzvou, ale musí být zajištěna chodem celého společenského mechanismu.

V praxi to znamená přechod od „měkkých“ metod byrokratického pragmatismu k „tvrdým“ metodám sociálního a ekonomického řízení, zásadní posílení hmotné odpovědnosti a výrobní iniciativy jednotlivců i kolektivů. Přitom historický čas pracuje proti nám – klesající efektivnost výroby trvale zužuje prostor pro společensky bezbolestné zavedení nezbytných reforem, prosazení principu odměňování podle práce se může v krátké době „srazit“ s bariérou vysoké úrovně zaměstnanosti, která podmiňuje vysokou intenzitu přerozdělovacích procesů a při nízkých mzdách i faktickou nezávislost fondu osobní a společenské spotřeby na reálných ekonomických výsledcích.

Další rozvoj socialistických vztahů nemůže být založen na přeskakování zákonitých historických etap, které vyplynulo ze ztotožnění výrobních vztahů socialismu a komunismu. Výrobní vztahy společnosti, která vstoupila do říše hojnosti a svobody, musí být zákonitě jiné než výrobní vztahy společnosti, která se nachází stále ještě v říši ekonomické nutnosti. Další rozvoj tedy musí využít celý potenciál kulturní výzbroje, který nashromáždila naše civilizace ve svém zápasu s přírodou.

V oblasti „výroby věcí“ půjde o využití širokého spektra vlastnických forem, které by usměrnily jednotlivce i kolektivy ke zvyšování celkové výkonnosti ekonomiky. V kontextu společenského vlastnictví se jako zvláště perspektivní jeví kategorie držby a různých forem spoluúčasti. Daňová politika přitom musí předejít rizikům narůstání sociální nerovnosti na jedné i riziku ubíjení iniciativy na straně druhé.

V oblasti „výroby lidí“ půjde o upevnění rodiny jako základní instituce, zajišťující reprodukci pracovní síly lidí i morálního potenciálu společnosti. V souvislosti s tím je nezbytné velmi citlivě, bez ohrožení chodu klíčových odvětví národního hospodářství, řešit i otázky zaměstnanosti žen, aby nepřispívala ke kumulaci každodenního stresu, který negativně ovlivňuje jejich zdravotní stav a zprostředkovaně i zdravotní stav celé populace.

Prioritou přestavby je zvýšení výkonnosti ekonomiky cestou rozvoje výrobních vztahů, směřující k redukci příživnictví ve všech jeho formách. Přestavba tedy znamená upevnění sociálního řádu společnosti.

*PhDr. Jiří Dvořák, CSc.
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha*

Vytvořit oborovou sociologii veřejného mínění

Redakční rada Sociologického časopisu vyzvala odbornou veřejnost k diskusi o možnostech rozvoje sociologie v procesech přestavby. Sám se necítím kompetentní vyjádřit se k tomu tématu v celé jeho šíři, rád bych však přispěl do diskuse několika poznámkami týkajícími se jednoho z předmětů zájmu sociologů – veřejného mínění a jeho zkoumání.

Dlouhou dobu byla běžnou součástí politického slovníku v Československu i v dalších socialistických zemích teze o rostoucí úloze subjektivního faktoru při budování rozvinuté socialistické společnosti. Tato teze se odrazila i v sociologii – konkrétně v oblasti, nad níž se chci ve svém příspěvku zamýšlet, zejména rozšiřováním empirických výzkumů a větší vážností přisuzovanou v decizní sféře jejich poznatkům. Nelze však říci, že by se promítla do výrazných posunů teoretického poznání veřejného mínění jako společenského jevu. Nechci tím snižovat přínos jednotlivých autorů, kteří v uplynulých třiceti letech publikovali stati nebo monografie o marxistickém chápání veřejného mínění – zdá se však, že jejich přínos k budování ucelené oborové sociologie veřejného mínění je jen parciální.

Uvedený názor je nutno vysvětlit. Pohlédneme-li na sociologickou produkci týkající se veřejného mínění vcelku, vynikne skutečnost, že existují dva poměrně dost oddělené proudy – teoretický a empirický. Spojení mezi nimi bývá často proklamováno, avšak málokdy realizováno. Problémy nespočívají jen v tom, na co jsem se pokoušel poukázat již na celostátní konferenci sociologů v prosinci 1988:

a) Teorie není rozpracována tak, aby mohla empirickému výzkumu poskytnout metodologická doporučení, která by umožnila překročit úroveň tradičního – v podstatě gallupovského – zkoumání veřejného mínění.

b) Empirický výzkum neprodukuje poznatky, které by bylo možno zobecňovat ve prospěch tvorby teoretických hypotéz a poznatků o veřejném mínění. Situace je totiž vážnější: *teorie a empirický výzkum mají odlišný předmět zájmu. Zatímco teoretický proud se zabývá převážně otázkou, co je veřejné mínění, empirický považuje za svůj cíl vyjevit, jaké momentálně veřejné mínění je, popřípadě nakolik se změnilo.*

S pojmem přestavby je neoddělitelně spojena celková demokratizace společnosti a v rámci tohoto procesu se patrně bude měnit společenská role veřejného mínění v socialistické společnosti. Nepodaří-li se však odstranit dosavadní rozštěpení cílů teoretického a empirického poznávání veřejného mínění, nemůže si sociologie činit nárok na skutečně vědeckou reflexi jeho místa ve společenských procesech – před přestavbou ani za přestavby. Proto považuji za mimořádně důležité soustředit pozornost na vybudování oborové sociologické disciplíny – sociologie veřejného mínění jako nutně vnitřně diferencované a rozporné, ale vcelku dialekticky jednotné kompozice teoretického a empirického. Jen takový přístup umožní i ve vztahu k veřejnému mínění „nejen konstatovat, ale vysvětlovat, zdůvodňovat, hodnotit a na tomto základě hledat cesty k řešení nazrálých společenských problémů“ (Zich, F.: *Úkoly a možnosti sociologického poznání*. Sociologický časopis č. 6/1988, s. 633).

Této výzvě je ovšem v kontextu s úvahami o oborové sociologii veřejného mínění nutno správně rozumět. Nelze očekávat, že výzkum veřejného mínění (nejen v dosavadní podobě, nýbrž jakýkoli) sám o sobě odhalí například příčiny malé společenské aktivity části občanů – to bude patrně úkolem sociologie politiky. Sociologie veřejného mínění si také nemůže klást za cíl činit sociotechnická doporučení například ke změnám organizace práce podniku – to zůstane doménou podnikové sociologie. Vysvětlovat musí sociologie veřejného mínění například dynamiku tohoto společenského jevu, musí hledat rozpory, které jsou zdrojem jeho pohybu (i samopohybu). Hledat cesty k řešení nazrálých problémů musí budováním vědecky zdůvodněné představy o žádoucím stavu veřejného mínění v daném období rozvoje společnosti a na základě důkladného probádání mechanismů, které veřejné mínění – záměrně či mimovolně – formují.

Domnívám se, že z hlediska budování sociologie veřejného mínění nejsou nejpodstatnější otázky, *co je a jaké je* veřejné mínění, ale *jak funguje, jak se společensky projevuje, jakou úlohu plní v systému společenských jevů a procesů*. Taková formulace problému podle mého názoru neodvrhne předchozí dvě otázky, spíše přispívá k překlenutí dosavadní propasti mezi nimi. Koneckonců vede i k hledání jejich řešení, ovšem již ne v odtrženosti, nýbrž ve vzájemné souvislosti. Kdybychom přistoupili na toto stanovisko, do středu pozornosti by se dostala kategorie *projev veřejného mínění* – ne jako náhrada kategorií *názor, mínění, postoj, vědomí* (případně *běžné, masové, každodenní atp. vědomí*), ale jako jejich společné vyústění ve vztahu k základnímu kritériu: společenské praxi. Domnívám se, že projevy veřejného mínění je možno analyzovat jak z teoretických, tak z empirických pozic, a to v jednotě obou těchto přístupů. Navíc vycházet od kategorie projevů veřejného mínění by mohlo dát impuls k nalezení jednoty předmětu a metody, jednoty, která je nezbytným předpokladem vytvoření každé vědní disciplíny – tedy i sociologie veřejného mínění, kde zatím do značné míry chybí

(asi zejména vinou empirického proudu, který se více opírá o tradici než o metodologický rozbor nejvhodnějších přístupů).

Úsilí o budování ucelené sociologie veřejného mínění by si pravděpodobně vyžádalo praktické změny. Z této pozice se zdá vědecky neefektivní provozovat pracoviště, která soustřeďují odborníky v oboru, ale zabývají se pouze (nebo téměř výhradně – alespoň co do svých oficiálních plánů) jeho empirickou částí. Jen těžko lze očekávat, že při existenci dvou ústavů pro výzkum veřejného mínění bude teorii a metodologii oboru rozvíjet někdo jiný. V období zvýšené poptávky po „hmatatelných“, snadno srozumitelných a jednoduše prezentovaných poznatcích o stavu a vývoji názorů občanů ovšem změna zaměření obou ústavů nebude asi jen záležitostí jejich pracovníků. Celá sociologická obec by měla, pokud jí záleží na rozvoji této oborové disciplíny, pomoci změnit stanoviska ve sféře řízení vědy a přispět k změně orientace stávajících pracovišť nebo k vytvoření nových struktur, které by mohly danou problematiku řešit komplexně.

Největší část práce ovšem bude spočívat na nás, kteří se v současné době problematikou veřejného mínění zabýváme. Je třeba odstranit rozpor mezi tím, co považujeme za úkol sociologie vcelku – „jak poznávat kauzální, hlubinné souvislosti věcí a jevů, jak hledat a ukazovat řešení problémů doby a rýsovat alternativy dalších prognóz“ (Rychtařík, K.: *Vyzýváme k diskusi o možnostech sociologického poznání v procesu přestavby*. Sociologický časopis č. 6/1988, s. 629) a relativně omezenými cíli, které si zatím stavíme ve výzkumu veřejného mínění. Vůči těm zní varovně jedno z upozornění dosavadní diskuse: – „sociografické, popisné a povrchně empirické práce by nebyly s to splnit očekávání decizních orgánů a dříve či později by vedly k pochybnostem o možnostech sociologie jako vědy.“ (Kohout, J.: *Diskutujeme o možnostech sociologického poznání*. Sociologický časopis č. 6/1988, s. 630).

Jakkoli moje zamyšlení vyznívá dosti kriticky, není vůbec myšleno jako odmítnutí dosavadního vývoje sociologického poznávání veřejného mínění. Spíše naopak – je důsledkem toho, že sociologie nahromadila řadu teoretických úvah a obrovské množství empirického materiálu, které přímo volají po globálnějším zhodnocení, vzájemném propojení a teoreticko-metodologické reflexi. Domnívám se ovšem, že dosavadní přístupy k veřejnému mínění – v teorii i v empirickém výzkumu – v zásadě vyčerpaly svůj poznávací potenciál a bez překonání jejich odtrženosti není možno očekávat kvalitativně nové sociologické poznatky.

RNDr. Jan Herzmann, CSc.

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

Výuka matematických a statistických předmětů v oboru sociologie (názory, zkušenosti, náměty a návrhy)*)

JAN ŘEHÁK

Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem

Cílem výuky sociologie je poskytnout znalosti pro základní vykonávání sociologického povolání a současně vypěstovat schopnosti, návyky a přístupy výzkumné rutiny. Cílem je také uvést adepty sociologické profese do světa vědy, ukázat přístupy k řešení problémů, vzbudit a podpořit touhu po poznání, zapustit do vědomí kodex profesní etiky, vztahu k práci i odpovědnosti za kvalitu, objektivitu a důsledky vlastních chyb. Sociologická práce vyžaduje citlivost i rozvážnost, odpovědnost i kvalifikaci v mnoha směrech. Základy a předpoklady toho, aby se sociolog mohl stát diagnostikem společnosti a byl schopen připravit dostatečné podklady pro rozhodování o terapii, o prevenci o podchycení všech pozitivních trendů, musí dát vysokoškolské studium celospolečenských procesů, od čistě empirické práce účelného sběru sociologické informace až po prognózy vývoje světa, od řešení zcela konkrétních a specifických problémů v malé lokalitě až po tvorbu společenskovědních teorií vstupujících do koncepcí rozvoje státu. Příprava studentů nemůže samozřejmě obsáhnout vše. Musí však poskytnout základ a pevné pracovní návyky, schopnosti zvládat teoretická díla i zcela konkrétní analýzy dat, systém teoretických pojmů sociologické vědy i metody a postupy plánování, sběru i analýzy dat. Musí poskytnout orientaci ve struktuře dosaženého sociologického poznání i dobrou znalost a ovládání instrumentů cest k poznání.

Tento úvod neměl být jen obvyklým verbálním vstupem a obecným klíčem, jeho smyslem bylo připomenout širší úkolů, které před pedagogy stojí. A také odpovědnosti za studenty, jejich vztah k práci, za jejich profesionální přípravu. Vždyť úroveň naší sociologické obce je a bude přímým důsledkem kvality výuky, předaného základu jak přímo osvojeného, tak i schopnosti dále si své profesionální zázemí rozvíjet. Sociologie je jak v oblasti teorie, tak v oblasti metod a jejich technických prostředků velmi dynamickou vědou a stejně dynamickými musí být i sociologové. A k tomu je nutný profesní základ. V současné době jsou to dva zcela odlišné silné podněty, které podmiňují dynamičnost rozvoje sociologické vědy: *nové úkoly, které přináší období přestavby a prudké rozšíření personální výpočetní techniky*. S prvním jsou spojeny nové cíle a úlohy na obecné i specifické (ale v obou případech na konkrétní) úrovni, s druhým se otevírají zcela nové perspektivy v metodách a obsahu sociologa jak v empirické analýze, tak teoretickém modelování. Na tyto dvě mohutné determinanty vývoje oboru musí také reagovat pružně výuka – proto tento příspěvek.

*) Stať zpracovaná na základě požadavku Komise pro přestavbu studia sociologie na Moskevské státní univerzitě.

1. Výuka vcelku a metodologických předmětů zvlášť

Centrem zájmu této stati jsou předměty založené na matematice a matematické statistice, nelze je však posuzovat izolovaně od předmětů metodologických ani teoretických. Nejde o předměty samoučelné (i když jsou někdy tak realizovány), naopak musí být zřejmé jejich zasazení do širšího kontextu výuky a konzistence jejich cílů a cíli celkovými. Z toho důvodu jsou uvedeny některé obecnější poznámky této části.

Základní větve sociologického profesního základu a vzdělání jsou :

A) *sociologické předměty* – historie sociologického myšlení, obecně i speciální sociologické teorie, oborové sociologie, sociologické dějiny společnosti, sociální problémy atd. ;

B) *filozofické a obecné předměty* – gnozeologie, obecná metodologie vědy, dialektický, historicko-genetický a další přístupy, vztah teorie a empirie a další oblasti ;

C) *metodologie* – obecná sociologická metodologie, metody, techniky, konkrétní postupy plánování sběru, zpracování a využití sociologické informace, vstup do instrumentálních disciplín (vč. matematiky a logiky) ;

D) *příbuzné vědní obory* – úvody do sociální psychologie, psychologie, demografie, ekonomie, ekologie, geografie atd.

K základním didaktickým principům výuky matematických a dalších instrumentálních oborů patří některé obecné zásady, které je nutno aplikovat na celé široké spektrum jejich předmětů. Uvedme často zanedbávané, ale nutné podmínky pro efektivitu výuky :

1) *Prolínání předmětů*, neustálé (i implicitní) využívání výsledků jedné přednášky v druhých předmětech. Z hlediska našeho tématu je to především využívání instrumentů analýzy dat a modelování v předmětech oborových sociologií, a naopak využití konkrétních problémů pro ilustraci ve výuce metod. Je to ovšem také ilustrace principů a poznatků gnozeologie a obecné metodologie vědy při výkladu a uvádění teorií apod. Důležitý není objem poznatků, ale jejich vhodný výběr a vytvoření pevně zakotveného systému pojmů, poznatků a návyků, na němž je možno dále stavět podle individuálního zapojení absolventa v praxi a jeho specializované profesní orientace. Výběr prvků této kostry závisí na možnostech pedagogického kolektivu i na stavu oboru. Návaznosti posilují pochopení, ukazují metody v praxi, motivují ke studiu těch předmětů, jejichž užitečnost nemusí být studenty přijímána, která však se právě použitím jinde přirozeně prokazuje a tak působí motivačně.

2) *Postup od problémů, úloh, teoretických, praktických a analytických otázek k rozboru a řešení*. Systematický úvod do sociologie, metodologie atd. se tak stává systematickým pohledem na vztah vědy k praxi života společnosti, poznávacímu procesu a poskytuje posluchačům orientaci při hledání smyslu svého profesionálního zapojení a seberealizace. Postup lze aplikovat ve všech větvích studia, potlačuje formalismus, zajišťuje zajímavý přístup k obtížné látce a překonává nepochopení, má motivační charakter.

3) *Rozvržení všech větví do celé doby studia*, kontinuita, dlouhodobost a vrstvení poznatků od prvního do posledního ročníku studia. Odpřednášet předmět (např. statistiku) za dva či tři semestry bez jakéhokoli pokračování a návazností je možné, ale velice neefektivní. Je to formalismus v přístupu k výuce – splněná položka. Dlouhodobé budování poznatků, postupně navazujících, systematicky doplňovaných a postupně vrstvených na sebe, umožňuje vytvořit pevnou strukturu znalostí, zakotvenou a významově propojenou. U celé řady předmětů je vhodné postupné vrstvení v posloupnosti: elementární úvodní kurs, pokročilý kurs, speciální přednášky, podle rozvíjející se osobnosti studenta. Není třeba se přitom obávat redundanci a překrývání, které jsou v jisté míře nejen užitečné, ale dokonce nutné.

Metodologická větev studia zahrnuje velmi širokou látku : na jedné straně obecné principy a přístupy k řešení problémů a na druhé straně enormně rozmanité spektrum konkrétních postupů, metod, prostředků (vč. technických, jako jsou počítače). Cílem výuky je nejen

zvládnutí všech těchto součástí oboru, ale také schopnost studenta si vhodně úlohy formulovat a umět k nim příslušný aparát přiřadit a nalézt korespondenci mezi obecným principem (typologie, kauzalita, popis, explanace, prognóza apod.) a jeho konkrétní i specifickou realizací (seskupovací analýza rozptylu, simulační modely, hloubkové interview, experiment atd.) – tedy pochopit roli každé metody v poznávacím procesu.

Metodologické předměty:

Obecná sociologická metodologie (2 semestry) – obecně metodologické pojmy a přístupy

Logika a její moderní aplikace (2 semestry) – základy logiky, Booleova algebra, vedení důkazu, expertní systémy, příp. jednoduché relační databáze

Metody a techniky sociologického výzkumu:

– *proces výzkumu* (2 semestry, 2 hod. přednášek + 1 hod. cvičení) – výzkumná úloha, schéma výzkumu, výzkumný postup, operacionalizace, pilotáž, předvýzkum, principy dotazníků, způsoby záznamu informace, výzkumná zpráva atd.;

– *metody sběru sociologických dat* (2 semestry, 2 + 1) – tradiční práce s respondentem, tazatelské síť, komunikační situace, „tazatel – respondent“, dotaz poštou, anketa, pozorování, observační záznam informace, netradiční metody, obsahová analýza, role různých typů objektů v sociologickém výzkumu atd.;

– *plánování výzkumného šetření* (2 semestry, 1 + 1) – výběrová šetření, pravděpodobnostní výběry, záměrný výběr, kvótní výběr, experiment, komparační studie, panel atd.

Analýza sociologických dat:

– *statistická data*, tabelace, základní míry (1 semestr, 1 + 2) – data statistické služby a jejich využitelnost a sociologická relevance, tabulková sumarizace různých typů dat, grafy, četnosti a průměry, agregace, jednoduchá explorační analýza;

– *úvod do statistické analýzy* (2 semestry, 2 + 2) – popis distribucí, komparace souborů, korelace a asociace, časové řady a vzájemně spřažená párová pozorování;

– *úvod do mnohorozměrné statistické analýzy* (2 semestry, 2 + 2) – seskupovací, faktorová, diskriminační, korespondenční analýza, model měření sumovaných indexů apod.;

– *statistické modelování* (2 semestry, 2 + 2) – parciální korelace a asociace, analýza kauzálních drah, modely kovariančních struktur, logaritmicko-lineární modely, příp. další.

Matematika pro sociology:

– *matematické pojmy* (2 semestry, 2 + 2) – především pojmy diskrétní matematiky, množina, zobrazení, relace, pravděpodobnost a rozhodování, náhodná veličina, vektory, vzdálenosti, seskupování, matice, soustavy rovnic, hlavní komponenty, škálování;

– *matematické modely* (2 semestry, 2 + 2) – diferenční rovnice, markovský řetězec, modely teorie grafů, teorie užitku příp. jednoduchý model teorie her, simulační modelování.

Kurs a praktikum s výpočetní technikou (2 semestry, 2 hod. + individuální práce) – základní informace o technice a jejích druzích, ovládání klávesnice, ukládání souborů, zakládání výzkumného souboru, jeho čištění, transformace a jiné manipulace s daty, seznámení se s dostupným uživatelským softwarem, jednoduchá databáze.

Důležitou součástí všech těchto kursů jsou doprovodná praktika a cvičení či semináře. Jejich smyslem je konkrétní procvičení jednotlivých pojmů, postupů, získávání návyků a první zkušenosti.

Zvláštní výukovou akcí je *výzkumné praktikum*, v němž by studenti měli projít celou cestou formulace úlohy, jejího teoretického rozboru, operacionalizace, přípravy instrumentů, plánu sběru, vlastního provedení výběru, sběru dat, přípravu a zpracování dat, statistickou analýzu, interpretaci a psaní výzkumné zprávy. Praktikum by mělo být plánováno na 3 semestry se sběrem dat o hlavních nebo jarních prázdninách. Forma se mění podle potřeby: seminář, dílna (především), imitace profesionální organizace sběru dat a její přípravy, samostatná práce, průběžné psaní referátů, podkladů a závěrečných textů. Výstupem je závěrečná zpráva (resp. závěrečné zprávy), referáty, studentské práce, případná (i kolektivní) publikace, závěrečný seminář (nejlépe společný s dalšími univerzitami – bylo by nesmírně plodné dohodnout se s jinými školami na stejném tématu a pojmut akci i soutěživě) ve formě soustředění. Témata jsou volena zajímavá, otevírající prostor pro teoretickou diskusi a pro využití paralelních metod různého typu. Nepůjde o témata maximální poznávací komplexnosti a závažnosti, ale o menší úlohy, které však musí být prakticky (tj. vědecky nebo aplikačně) užitečné a přínosné. Nejlépe, navazují-li na základní výzkum katedry (fakulty) a postupně v letech i vzájemně na sebe.

V praxi autora se osvědčil *volný metodologický seminář* (bez formálního ohodnocení známkou, zápočtem či jinak) pro zájemce o hlubší metodologické znalosti. V něm se mohou sdružovat studenti všech ročníků, je otevřen i účastníkům z jiných fakult či oborů (například matematikům, ekonomům, psychologům) i aspirantům a asistentům. Je však podřízen úrovni a zaměření sociologického studia. Témata jsou nejlépe celoroční nebo celosemestrová, v podstatě libovolná, důležitá je jejich přitažlivost a aktuálnost (na škodu není ani případná módnost tématu). Seminář předpokládá rotaci či volné nabíhání témat, a to tak, aby během pětiletého cyklu nedošlo k opakování. Osvědčily se tyto tematické okruhy: problematika postojů (teorie, metodologie, konstrukce postojového položkového dotazníku), dotazník a otázky v něm (zásady tvorby, hlubší studium, experimenty metodologického typu), postupy měření v sociologii (sumované indexy, indikace), obsahová analýza, modely pro malé skupiny (grafy, pravděpodobnost), teorie dat (typy dat, škálování, geneze typů). Jsou ovšem možné i další: typologie, panelová studie, vztah tazatel-respondent atd.

Semináře mají proměnlivou formu: vystoupení učitele, referáty studentů, konkrétní práce, diskuse apod. V průběhu roku procházejí vývojem: teorie předmětu (včetně shrnutí literatury), jednoduché modely, shrnutí metod, příklady z literatury, příp. jednoduchý specifický metodologický výzkum nebo zpracování dostupné informace. Aktivní diskusní a přátelská atmosféra sociologické dílny je zárukou zájmu, vysokého poznatkového přínosu pro všechny zúčastněné (včetně učitele) a je zároveň konkrétní cestou k osvojení si schopnosti pracovat kolektivně, učit se umění vědecké diskuse, respektování názoru a hledání argumentu. Jde o osvojení si celkové kultury práce. Seminář také přispívá ke zvyku práce s matematickými formulacemi, formulacemi a symboly, které jsou během semináře nenásilně uváděny a používány.

Nastíněný program metodologické výuky je náročný. Znamená hodně práce pro studenty, ale především pro kolektiv pedagogů. Předpokládá pečlivou přípravu každého kursu i každé jednotlivé přednášky, semináře, cvičení, každé jednotlivé akce zvlášť, vyžaduje hluboké znalosti i vysokou odbornou autoritu každého pedagoga. Je nutné zajistit návaznost mezi přednáškami, redundance nejsou na závalu. Sociologie je rozvíjející se věda a bude se dále rychle rozvíjet – proto výukový cyklus vyžaduje průběžné doplňování a obměňování přednášek podle rozvoje disciplíny. Dynamičnost sociologie vyžaduje od všech pedagogů zaujetí i průběžné sledování všech novinek. Jednou provždy daný obsah, postup přednášky

nebo z pohodlnosti rok od roku opakovaná stejná cvičení bez úprav a vylepšování jsou jedním z největších zel výuky. Je to pohodlné, ale nepřijatelné. I základní skelet každé přednášky vyžaduje několikaleté prověřování, experimentování, vyladování a často i velmi zásadní změny oproti původním záměrům a představám. To se týká jak posloupnosti témat, tak přístupu k látce i samotné obsahové skladbě.

2. Předměty založené na matematice a logice

Matematika je obtížný předmět, v jeho zvládnutí brání studentům strach vypěstovaný střední školou, motivační absence a tradiční předsudky. Mnoho studentů se domnívá, že se při studiu sociologie matematice vyhne, či že výuka matematiky je zde formální záležitostí, kterou „nějak přetrpí“. Studenti teprve postupně mohou přijít k poznání, že jde o integrální součást profese. Překonat takové apriorní vstupní postoje je prvořadým pedagogickým úkolem. Ne všichni učitelé matematických předmětů si uvědomují, že smyslem výuky matematiky není zvládnutí formální struktury matematických teorií (a schématu věta-důkaz), ale používání matematiky jako jazyka pro stručné, přehledné, přesné a kontrolovatelné vyjádření sociologických hypotéz a teorií, jako aparátu pro sociologická výzkumná rozhodnutí i extrakce implicitní informace a dedukci odvozených nových vlastností.

Matematická zkušenost je pro studenta důležitá proto, že mu otevírá *možnosti*:

a) *číst sociologickou literaturu*, v níž jsou teoretické závěry a formulace vyjádřeny matematickými prostředky, přebírat metodologické výsledky, které jsou běžně formalizovány, i využívat matematické modely reality;

b) *zúčastnit se prací na výstavbě* matematických modelů v interdisciplinárních týmech, popřípadě i sestavovat vlastní jednoduché modely podle zvládnuté metodiky;

c) lépe a mnohdy názorněji *chápat strukturu a vazby* korespondujících metodologických pojmů;

d) *hlubšího porozumění metodám a technikám analýzy dat*, statistických modelů a podstatě modelování hypotetických a teoretických konstrukcí sociologa.

Výuka matematiky se tak stává prostředkem komunikace s odbornou literaturou (kde je formalizovaný zápis stále běžnější), ale také instrumentem pro vlastní vědeckou a výzkumnou práci. Znalosti, pochopení a propojení matematických pojmů se sociologickými má celou řadu důsledků, které jsou nasnadě. Především je to smysluplné využívání počítače pro různé činnosti (například pomocí rovnic vyjádřený prognostický model, prověření komplexní struktury relací apod.). Matematika přináší obohacení ve způsobu myšlení a v pohledu na problém. Matematická formulace je zároveň kontrolou konzistence verbálních popisů teoretických vztahů či modelových představ o fungování reality. Rozvinutí modelu pak umožňuje teoretické dedukce a odvozené závěry o modelových objektech (prognóza, nové vlastnosti, vztahy mezi parametry apod.).

Výuka čistě formální struktury, „čistě“ matematiky, matematických teorií per se apod. má jen velmi malý efekt, a to jen u nepatrného procenta posluchačů. Naopak, většina studentů se zatvrdí ještě více. Přes argumenty matematiků tudy cesta nevede. Naším úkolem není učit matematiku jako disciplínu, ale jako *jeden z možných jazyků sociologie*, který má své místo (stále pevnější), svoji roli (stále užitečnější), své přednosti (stále průkaznější) a své limity (stále ještě velmi značné). Sociolog se může naučit v průběhu studia pouze nejjednodušším pravidlům zacházení s elementy tohoto jazyka.

Podle zkušenosti autora a jeho kolegů je výuka matematiky nejefektivnější tehdy, je-li spojena s postupným vytvářením elementárních, ale názorných a sociologicky zajímavých modelů, množina – skupina, graf – vztahy osob nebo hierarchie v organizaci, pravděpodob-

nost – predikce, rozhodování za neurčitosti) a také s konkrétním (byť velmi jednoduchým) samostatným modelováním přitažlivých úloh (určování autorství, hledání neformální autority v malé skupině). Zájem je podporován při tomto přístupu aktivitou při sběru údajů, reformulací úlohy, alternativními přístupy s „konkurencí“ řešitelů. Student samozřejmě neumí sám provádět po takovém kursu deduktivní kroky či aplikovat složitější matematické věty (kdy a po jakém kursu to umí?), ale má představu vybraných pojmů použitých v daném teoretickém kontextu (umí číst grafy vztahů ve skupině, grafy kauzálních sítí a je připraven například pochopit sémantické grafy v obsahové analýze apod.). Symboly mu nejsou odcizeny, naopak pod nimi vidí obsah – svůj *sociologický obsah*. A to je mnohem víc než znalost formálních matematických výsledků. Uvádění vzorců má smysl především proto, aby byl vyjasněn jejich význam, obsah, smysl jednotlivých členů a částí (např. vzorec pro rozptyl), obdobně u definic (dvě definice grafu). Matematiku je nutno zároveň učit počítáním, dosazováním, tvorbou tabulek funkcí, hodnocením numerických výsledků a jejich změnou v závislosti na změně vstupů a parametrů atp. Proto se vždy odlišují vzorce definitorické (význam, obsah) a vzorce výpočetní (jednoduché dosazování a operace) – to je vidět velmi dobře u vzorců pro rozptyl a korelační koeficient. Dosazování čísel a pozorování numerického chování je konkretizací abstraktních pojmů. Znamená nejen procvičování, ale též prohlubování znalostí a numerického citu (a cit pro čísla je věc nezanedbatelná). Nesvádějme na dobu počítačů nechuť učitelů numericky procvičovat látku. Je-li k dispozici dost personálních počítačů (i zcela jednoduchých) či terminálů, je možno ovšem tyto vzorce naprogramovat (například to může provést některý schopnější student v kolektivu), a pak se vstupy a výstupy počítačově manipulovat. (Nic však podle názoru autora plně nenahradí „ruční“ prověření vzorce, kdekoli je to možné.)

Při výuce matematiky není rozhodující ani tak konkrétní výběr z matematických pojmů a oborů, ale to, jak se nám podaří je prolnout s pojmy sociologickými, jakou představu si student odnáší. Návrh přednášek, který následuje, vychází z potřeb moderní sociologie, z požadavku komplexní výchovy studenta, z přípravy takového způsobu myšlení, který se nejen už dnes v sociologii plně prosazuje, ale bude se s érou mikroelektrotechniky v nedaleké budoucnosti prosazovat daleko urputněji a neodbytněji. V tom je také jeden z motivačních prvků tohoto článku: naši povinnosti je nastupující generaci sociologů *na tento trend připravit co nejlépe – a bez odkladu*. Úspěch navržené osnovy a realizační efektivita ovšem závisí na kvalitě a sociologickém aplikačním citu i pedagogickému taktu učitele a jeho schopnosti diferencovat schopnosti studentů při zadávání individuálních úloh.

Matematika je rozvržena do dvou etap: kurs I – *matematické pojmy* a kurs II – *matematické modely*. Každý z nich by měl probíhat 2 semestry (1 rok) s rozsahem 2 hod. přednášek a 2 hod. cvičení, resp. praktikum (poměr je však dán orientačně a lze jej v průběhu roku měnit podle potřeb tématu – podle zkušenosti autora je vhodné převést postupně vyšší váhu na praktikum). Přednáška obsahuje vysoké procento rozebraných a aplikačně komentovaných cvičení, příkladů, ilustrací. Netísní-li přednášejícího čas, je vhodné uzavřít každé téma ilustrací z publikovaných statí či monografií a naznačit význam pro konkrétní využití v praktické aplikaci či při budování teorie. V *praktiku*, je nutno především řešit vybraná (zcela konkrétní) cvičení, která vycházejí z pojmů vysvětlených v přednášce a rozvíjejí základy a přirozeně rozšiřují pojmový, vztahový i algoritmický aparát probíraného oboru (tématu). Cílem je ukázat matematiku v jednoduché konkrétní akci, osvojit si pojmy, získat praxi v nakládání s nimi a rozptýlit strach před matematikou a nechuť k ní. Student vlastní činností projde cestou od jednoduchého a zcela elementárního k složitějšímu a komplexnějšímu, pochopí, že matematika není magie nebo nepochopitelná zbytečnost, ale že symbol a vzorec je jen jiným vyjádřením verbálně vyjádřených postupů, vztahů, teorií, hypotéz apod. Pochopí také, že toto vyjádření je úspornější, názornější a přesnější, že umožňuje dedukci a rozvinutí,

odhalení latentních vlastností a snadnou manipulaci. Vlastní prací přijde k tomu, že nejde o samoučel, ale o užitečné a použitelné prostředky pro sociologickou práci. Praktikum také zahrnuje domácí seminární práce studentů, řešení cvičení, přípravu vystoupení apod. Součástí kursu je také studentova *recenze vybrané knížky* na úvodní a elementární úrovni na matematické či jednoduché aplikační téma. (Student si vybírá z nabídnutého seznamu dostupné literatury sám bez jakýchkoli limitů – může jít například o úvodní pasáže k teorii grafů, Booleově algebře, počtu pravděpodobnosti, seskupování, demografické matematice, sociometrii, množinám.) Po prostudování knihy (či její určené části) předkládá recenzi jako součást zkoušky. Část ústní zkoušky se také k této knize obrací. Tato metoda velmi rychle diferencuje mezi studenty a je velmi efektivní již v prvním ročníku studia. Navržený obsah kursu je obsažen v dodatku.

Druhá přednáška z matematiky navazuje na první, představuje však posun v přístupu: jejím účelem je prohloubit pohled na modelování reality, který byl v prvním kursu využíván více jako ilustrace základních pojmů matematiky než jako samostatná modelovací metodologie. Důraz je kladen na výstavbu modelů, na diskusi modelů, obměňování modelů podle různých požadavků, na význam parametrů, deduktivní roli, numerické ukázky, odhad parametrů (ne jako matematický, ale interpretační problém), interpretaci výsledků. Pokud možno jsou zařazovány ukázky komplexnějších modelů z vědecké publikace či z praxe učitele. I zde je zřejmý důraz na to, aby matematika byla živá a vystupovala jako součást sociologického myšlení.

Na konkrétním obsahu (tedy na skladbě modelů) záleží jen potud, aby byla rozmanitá, ukázala nenásilně jednoduchý aparát modelovací praxe, aby nepřekročila přístupnou úroveň a možnosti pochopení studentů sociologie. Je velmi vhodné, podaří-li se alespoň u některých modelů ukázat historický vývoj myšlenek a postupné obohacování modelu vycházející z rozboru nedostatků a ze snahy je překonávat. Modelovací práce je ukázána v plné šíři – od formulování východisek, převodu do matematického jazyka až po ověřování vhodnosti, resp. platnosti modelu a interpretační závěry z jeho výsledků.

Dvousemestrální kurs (2 + 2) může ve svém průběhu volně přecházet z přednášek do semináře, a naopak. Konkrétní skladba může být měněna podle dostupnosti přitažlivých úloh, které jsou v literatuře řešeny. S modely není vhodné spěchat, aby student látku mohl zažít a vníkat do ní postupně. Pochopení smyslu modelování je víc než pouhé mechanické zvládnutí aparátu. Absolvent se v praxi svého budoucího zaměření bude setkávat jen s částí vyučovaných modelů, musí však být připraven na samostatné studium jiných, které jsou vlastní jeho specializaci a potřebám konkrétního terénu. Je třeba také zdůraznit, že překrývání látky pokud jde o modely či vzhledem ke kursu Matematické pojmy není škodlivé, ale je naopak užitečné, utvrzuje látku, podporuje spojení a vznik souvislostí a pohled na jednu věc z různého směru. Kurs I ve svém praktiku již kurs II. předjímá tím, že elementy modelů stavi a procvičuje – v kursu II pak student má získat celistvý pohled na daný model a jeho účelnost. V dodatku je navržen možný obsah kursu.

K předmětu *logika* zde konkrétní návrh podáván není, neboť autor nemá vlastní zkušenosti s uspořádáním a metodikou přednášky, kromě jedné nepřímé. Jako povinná četba (samostudium) v prvním semestru matematiky byla předepsána kniha (programovaná učebnice) *Úvod do Booleovy algebry* (Harnes, Heilweill), kterou studenti zvládali velmi dobře a bez obtíží. Protože šlo o přednášku souběžnou k logice, viděli studenti dvě podání téhož. K výuce logiky je zde možno pouze formulovat požadavky z hlediska soudobé (a budoucí) výzkumné praxe. Student by se měl seznámit se základy logiky, výrokovým kalkulem, logickými možnostmi (včetně stromu logických možností), vztahem výrokových operací a množinových operací, s logickými vztahy a tabulkami pravdivosti, s Booleovou algebrou a logickými obvody, se základními výsledky obecné metodologie (úsudky, vedení důkazu a vědě apod.) a s expertními

systémy. Lze doporučit experimentální vyzkoušení (a posléze případné zavedení) způsobu, jak při výuce používat zápisu pomocí jazyku PROLOG (příp. LISP) jako paralelní alternativu k obvyklé symbolice. (Zde ovšem nejde o výuku programování, ale o využití jeho symboliky tak, aby si na ni student zvykl a uměl ji používat – o nic jiného nejde a ani nemůže jít.) Podle možnosti by také bylo vhodné poskytnout jednoduchý úvod do relačních databází. Procvičování obecných výsledků v praxi by se mělo vázat co nejvíce na konkrétní sociologické úlohy a mělo by ústít v ukázky modelů činnosti a vztahů pomocí logických obvodů (na případech budování teorií) a do konstrukce jednoduchého expertního systému – tedy obdobně jako u matematiky: logika v praxi vědy.

K matematickým předmětům bývá (i když značně nepřesně) řazena také *výuka výpočetní techniky a programování*. Tento předmět má zcela samostatné postavení a jeho obsah je velmi proměnlivý nejen podle stupně vývoje, ale také podle disponibility jak hardwarových zařízení, tak softwarových vybavení. Protože musíme očekávat široké rozšíření PC techniky, je nutno koncipovat předmět už s ohledem na tuto skutečnost. Návrh osnovy v dodatku má tak charakter seznamu doporučených témat, která by měla být zařazena, pokud ovšem jsou realizovatelná na daném místě a v daném čase. Zde ještě více než jinde platí připomínka, že novou generaci sociologů připravujeme pro budoucnost a ne pro přítomnost. V kursu a praxi musíme dobu předbíhat a ne kulhat za světovým vývojem o desetiletí. Zde není na místě šetřit ani na technice, ani na nákupu softwaru (i licenčního a za devizy).

Účelem kursu není naučit všem jemnostem práce s počítači a už vůbec ne vychovávat programátory. Studenti by měli získat základní návyky, logiku práce s počítačem, a to tak, aby získané znalosti a schopnosti byl absolvent později schopen použít i pro práci s manuály jiných a nových programů a nebyl v tomto ohledu závislý na technické obsluze a specialistech. K tomu by mělo v ideálním případě přispět také samostatné používání techniky v dalších kursech (praktikum ke statistice apod.). Je nutno samozřejmě zajistit individuální práci studentů s počítačem (s podporou konzultací a s pomocí při procvičování). Volba konkrétních programů pro výuku je velmi volná, podmínkou je uživatelská vhodnost. Lze pochopitelně doporučit programy široce používané a známé i v praxi, preference směřuje dále k postupně a systematicky rozšiřovaným a zlepšovaným programům s bohatšími možnostmi v nových verzích. Důležitá je příprava uživatelských příruček, které jsou dány k dispozici a které si může student opatřit i pro osobní používání – to se týká všech výukových programů.

3. Předměty založené na matematické statistice: plánování sběru a statistická analýza dat

Analýza dat je *komplexní činností*, která předpokládá dobrou znalost postupů a statistických technik i jejich aplikability, schopnost formulovat analytické sociologické otázky, a to v účelné posloupnosti návazné na již zjištěné poznatky. Vyžaduje také znalost obsahu dat, sociologických teorií zkoumaného předmětu, schopnost formulace sociologických hypotéz a jejich převod do statistických hypotéz, postupů, modelů. To není jednoduché, pokud chceme překonat elementární pozitivistický popis stavu a vztahů a chceme odkrývat hlubší souvislosti, modelovat kauzální vazby, komparovat čisté příspěvky, odhalovat latentní, v datech pouze indikované nebo nepřímě odrážené procesy. Tyto na první pohled nezjistitelné závěry z dat chceme využít jak za účelem budování a ověřování teorie, tak pro praktické cíle společenského, hospodářského, politického rozhodování.

Při výuce statistických předmětů v oboru sociologie se můžeme dopustit (a v naší sociologii se dopouštíme) několika základních omylů:

– přednášíme statistiku buď jako matematickou disciplínu, nebo naopak ji pouze popularizujeme;

– zanedbáváme práci s deskriptivními statistickými metodami, a především práci se statistickými ročenkami a jinak dostupnými daty na státní, oblastní, republikové, resortní, institucionální (například podnikové) úrovni;

– nezařazujeme do výuky přednášku plánování výběrových šetření;

– výuku podřizujeme tradiční klasifikaci a struktuře metod z hlediska matematické statistiky a učíme izolovaně jednotlivé dílčí postupy, což potlačuje pohled z hlediska analytických problémů a otázek.

Vliv na situaci má profesní zaměření učitelů i těch, kteří osnovu a obsah plánují. Jsou to běžně členové kateder matematiky či matematické statistiky na jedné straně a poučení sociologové na druhé straně. To vede k extrémům v pojetí i obsahu. Vysoce kvalifikovaní matematici většinou (zcela zákonitě a přirozeně) postrádají znalosti sociologické vědy, nemají cit pro sociologická data ani zkušenost se sociologickou datovou specifikou. Sociolog, který zvládl *dobře* i *širokou* statistickou metodiku, většinou nezná matematickou strukturu základů metodiky, která *určuje* různé vztahy mezi metodami, jemné odlišení modelů, robustnost, aplikabilitu, *nestandardní* použití apod. Pro výuku metod analýzy dat je nutná profesionální matematická kvalifikace učitele kombinovaná s dostatečnou praxí a spojitým trvalým zapojením v konkrétní sociologické práci, zkušenost v práci výzkumných týmů a dostatečná vlastní zkušenost v řešení úloh analýzy dat. Učitel musí zároveň sledovat novinky v oblasti matematicko-statistické publikace a neustále tak obohacovat výuku i výzkum samotný.

Cílem výuky statistiky je vytvořit předpoklady pro úspěšnou analýzu dat absolventem. K tomu je nutno v průběhu studia:

– *vybudovat systém úloh, otázek a metodologii analýzy dat* tak, aby tvořil základnu profesionálního sociologického pohledu na data;

– *seznámit přehledně a systematicky s metodami a postupy*, procvičit jejich používání, dát návod k tomu, kde, jak a proč se tyto postupy mají používat;

– *spojit metody a jejich výsledky s významem dat a smyslem, cílem, vyústěním výzkumného procesu, ukázat smysl otázky proč?* nejen vzhledem k nasazení techniky, ale také vzhledem k položení otázky a ve využití odpovědi v širším kontextu.

Statistická přednáška má vždy (i při potlačení matematického odvozovacího aparátu) tři složky:

a) *statistická metodologie a základní pojmy spojené s principy statistického poznání* (základy statistiky, logika statistické práce, aspekty statistického rozhodování, vyhlazování datových šumů, měřicích i výběrových chyb, napojení na sociologickou metodologii, typy dat, výpovědní hodnota různých typů dat, geneze dat);

b) *matematické vyjádření* definitorického i výpočetního vzorce, matematický model stavu, vztahů a trendů, model geneze dat a sběru dat (jednoduchý zápis, vzorce, zakreslování funkcí);

c) *proces práce s daty* (význam dat, metody zpracování, proces modelování vztahů v datech-formulace hypotéz, usuzování o parametrech, explorace a confirmace, přiřazování metody úloze a datům).

První složka (ad a) uvádí do postupů, zásad a principů gnozeologického charakteru. Pro výuku jsou vybírány jen pojmy z vlastní analytické činnosti, nikoli principy matematické formalizace. Jsou to například chyby 1. a 2. druhu, interval spolehlivosti, nejmenší čtverce, chybová variance, dobrá shoda, nulová a alternativní hypotéza apod. Tyto pojmy jsou uváděny v průběhu výuky nenásilně u jednotlivých metod, teprve na konci mohou být shrnuty metodologicky, tedy v době, kdy už student tyto pojmy de facto používal.

Druhá složka (ad b) vstupuje do výkladu jako jazyk, a to ať už jde o vzorce či o modely lineárních rovnic a funkční vyjádření trendů. Návaznost na kursy matematiky je tu nasnadě – jejich přípravná role je tu podstatná.

Třetí složka (ad c) odpovídá vlastní analytické práci, vytváření závěrů z dat, zhodnocení datových vstupů i výstupů, prezentaci výsledků. Neustálá podpora výkladu příklady z reálné praxe výzkumu je nutná, přičemž je každá metoda vysvětlována samostatně; poté jsou ukázány souvislosti a místo v systému analytických úloh a vztah k již získaným znalostem a letmo je dotčen i obecnější pohled a dosah výsledků ilustrace. Velkou péči věnujeme prezentaci výsledků, tj. úpravě tabulek, grafů, formulaci závěrů. Při výkladu se již mnohokrátověřila užitečnost maximálního používání obrázků, grafických zobrazení, aparátu teorie grafů (viz matematika), Vennových diagramů atp. Spojení vizuálního vjemu obrázku se souběžným číselným vyjádřením a verbálním popisem obsahu posiluje pochopení, fixuje a usnadňuje interpretaci.

Čtyři navržené statistické kursy jsou povinné; je zřejmě také vhodné vypisovat volitelné přednášky z analýzy dat pro nejvyšší ročníky (volba tématu pak závisí na okolnostech, například na prováděném výukovém výzkumu).

V systému přednášek zde není uváděna tematika *škálování a teorie dat*. Tento směr na pomezí matematiky, statistiky a metodologie je možné vyučovat samostatně (obvykle se to tak dělá), je však možné zařadit jej do přednášek z metod a technik. Závažnost tématu mluví pro jeho samostatnost a vzhledem k jeho obtížnosti pro zařazení v návaznosti na základní kursy do vyšších ročníků, neboť předmět předpokládá, že jsou již vytvořeny jisté profesní základy.

V přednášce *Statistika I: Popisná statistika*, vycházíme z dostupných pravidelných státních a dalších statistických publikací (ročenek). Na datech se provádí sociologický rozbor, popisuje se štruktura obyvatelstva (sociální, vzdělanostní, věková, národnostní apod.), demografické jevy a jejich intenzita, spotřeba, výroba, vybavenost apod. Statistické míry zde vystupují jako prostředek a tak se stávají součástí poznávacího procesu jako jeho integrální součást, a ne formálním zavedením. Proces postupného prohlubování sociologického rozboru působí motivačně a vyvolává potřebu statistického hodnocení a statistických měř. Zároveň se ukazují i přednosti a limity redukce informace do shrnujících měř. Výuka tak směřuje jednak k analýze dat, ale také je zároveň úvodem do využívání statistických publikací pro vědecké rozbor. Obtížnost vedení kursu je v přípravě vhodné posloupnosti dat a problémů v závislosti na konkrétním dostupném materiálu (tak, aby vyhovovala jak sociologickému myšlení, tak postupnému uvádění metod). Vhodnou metodikou, která může provázet celý běh, je explorační Tukeyho analýza dat. Lze říci, že tento kurs má klíčový význam, neboť predeterminuje vztah studenta ke statistickým předmětům a k analytické práci.

Obsahem předmětu *Statistika II: Úvod do statistické analýzy sociologických dat* je systematické budování základních měř, koeficientů a indexů pro řešení jednotlivých úloh: popis rozložení četností a statistické řady, komparace souborů, korelace a asociace, závislá pozorování a komparace proměnných jednoho souboru, jednoduchá časová řada. Výuku je nutno přizpůsobit technickým možnostem (PC technika/velký počítač). Doporučit lze vytvoření posloupnosti úloh z datových segmentů určitých zvolených souborů, které jsou přiděleny jednotlivým studentům. Ti mohou postupně řešit všechny probírané úlohy na svých datech a tak postupně procvičí i metody. Se svým segmentem a jeho analýzou (včetně závěrů) přicházejí také ke zkoušce.

Kurs *Statistika III: Vícerozměrná statistická analýza* poskytuje základy monohorozměrné analýzy, zahrnující současný pohled na skupinu proměnných jako na celek. Přednáška obsahuje shrnutí běžných a rutinních postupů analýzy dat sociologického výzkumu. Možnost práce s PC technikou podstatně zefektivňuje práci.

Nejvyšší úroveň představuje *Statistika IV: Statistické modelování vztahů*. Jde již o značně náročný kurs, který předpokládá spojení sociologického a statistického pohledu a myšlení v plné míře. I když modely nejsou probírány na detailní matematické úrovni, modelový aparát předpokládá již určitou zručnost v zápisu rovnic a v případné manipulaci s nimi. Předpokládá

také znalost některých matematických pojmů. Přednáška proto navazuje jak na předchozí statistické předměty, tak na matematické předměty, které práci s modely vztahů již předjímají. Ilustrace jsou brány z odborné literatury. V praktiku se studenti snaží pod vedením učitele vyvinout a argumentovat vlastní malé modely.

Závažným a často zanedbávaným předmětem je *Plánování sběru dat*. Svou podstatou je to statistická záležitost, uživatelsky patří k větvi metodologické – plánování sběru informace obecně. Statistický moment zde zahrnují především výběrová šetření a jejich vliv na zobecňování výběrových dat. Kvalitní výběrový plán a výběrové šetření je součástí nutných podmínek pro získání kvalitních dat, aplikability statistických metod, zobecnitelnosti vůbec a tím validních závěrů z dat. V sociologickém výzkumu jsou tyto aspekty neodpovědně podceňovány a nízká a povšechná úroveň znalostí pojmů a postupů vede k nízké profesionalitě: je to jeden z nejslabších článků metodologické výuky dnešních sociologů. Důsledky jsou nasnadě: výzkumníka pak nezajímá jak data vznikla, co odrážejí, jaká zkreslení v nich jsou obsažena v důsledku procesu jejich vzniku, bere data tak, jak leží, jako daná, interpretuje je bez ohledu na možná strukturní zkreslení, limity a možnou nízkou validitu. Cílem výuky je překonání tohoto nežádoucího a nepřijatelného postoje. Jde o to, aby student porozuměl dvěma základním metodologickým pojmům: *reprezentativita* a *randomizace* a jejich roli v procesu zobecňování a v zajištění kvalitní datové opory pro poznávací proces. V průběhu přednášky a cvičení se také student seznámí s jednoduššími postupy výběru vlastní praxí. Plná efektivita přednášky předpokládá již vytvořenou profesionální motivaci studentů a uvědomělou potřebu profesionálních znalostí. Proto je vhodné zařadit ji do vyšších ročníků studia.

Závěr

Důraz na jednoduchost a základy oborů neznamenají snižování nároků na vzdělanost studentů v jiných než sociologických předmětech. Naopak jde o zajištění co nejvyšší efektivity výuky, o vytvoření takové struktury znalostí a systému poznatků, které umožňují nejen základní používání metod bez chyb a na vhodném místě, ale také zajistí orientaci a pozdější možnost vlastního seznamování se s jednotlivými tématy do hloubky a detailu i do šířky a v nových směrech. Navržený program není snadný, i když se principiálně vyhýbá detailnímu pohledu a obtížnosti složitější formalizace. Vysoké nároky tu však nejsou namířeny jen směrem ke studentům. Především jsou to nároky na učitele, jeho poctivost, odpovědnost a odbornou autoritu, na jeho přípravu a neustálou dynamičnost reagující na zkušenosti ve výuce, nové výsledky vědy, na vývoj ostatních přednášek. Pracovní vytížení studentů je v těchto předmětech ovšem vysoké, a to od prvního ročníku. I to je náročné pro pedagogy jak v přednáškách, tak při vedení cvičení. Nezapomínejme však, že genetické základy profese, vztahu k práci, profesionální etiky, pracovních návyků se tvoří už *od prvního ročníku* (tam nejsilněji). Přednášky, cvičení, praktika a samostatné práce studentů při dobré organizaci k tomu podstatně přispívají. Tomu nasvědčují zkušenosti s absolventy různých škol v praxi a jejich vědecké a výzkumné výsledky.

Uvedené náměty, poznámky a zkušenosti měly přispět k úvahám o struktuře, obsahu a nárocích studia sociologie v době, kdy je potřeba sociologie zdůrazňována a kdy je *nutno připravit další generace sociologů pro rostoucí požadavky, pro období nových a neustále se vyvíjejících technických prostředků pro výzkumnou práci*. Bude se prohlubovat nejen potřeba sociologického poznání, ale bude se také zvyšovat míra zodpovědnosti za důsledky a kvalitu poznatků teoretické i praktické úrovně. Je nutné připravovat sociologické profesionály tak, aby byli schopni se vypořádat s vývojem a potřebami společnosti, aby byli schopni pohotově reagovat na úlohy i problémy rozvoje společnosti i jejich částí. Budoucnost bude

vyžadovat stále větší *pohotovost* odrazu a zhodnocení všech dějů a jejich prognózu. Jinými slovy, bude nutno plnit daleko závažnější a řešit bezprostředněji využitelné úlohy než dosud. K tomu bude třeba také nový moderní typ sociologického vzdělání.

Příspěvek se zaměřil jen na část studia: na předměty založené na matematice, statistice, logice. Výuka těchto předmětů je součástí komplexnosti sociologického vzdělání, slouží k upevnění profesionality. Má také, kromě přímého vzdělávacího aspektu, nepřímý efekt ve vedení studentů k systematickému myšlení. Vede také k umění logického rozboru situace svojí komplexností a úplností, které negují jednostrannost a pomáhají nestrannému pohledu, vede i k sebedisciplíně v myšlenkových procesech. Tento výchovný aspekt matematických předmětů není zanedbatelný a při vhodném vedení výuky přispívá podstatně ke zvýšení kultury myšlení. Ovlivňuje práci kladně ve všech jejích dimenzích.

Základním motem příspěvku bylo: výsledkem práce sociologa a případně jím prováděné aplikace instrumentálních disciplín není matematický či formálně statistický, ale *sociologický poznatek*; k jeho vzniku kvalitě a platnosti mohou však matematika, statistika, logika apod. podstatně přímo i nepřímo přispět. Neučme proto matematiku a statistiku pro ně samé, ale jako prostředek a součást sociologického myšlení.

Dodatky

Osnova kursu **Matematika pro sociology I: Matematické pojmy**

(2 semestry, 2+2)

1. *Množiny* a operace s nimi (množina jako model skupiny, seznam prvků, rozklad, kartézský součin).
2. *Relace* na množině a mezi množinami (operace s relacemi, vlastnostmi a zvláštní typy relací, číselné relace).
3. *Grafy* (dvě definice grafu, relace a graf, pojmy v grafu, hierarchický strom, acyklický graf, párové srovnání, strom logických možností).
4. *Vztahy dvou množin*; zobrazení (orientované a neorientované relace, párování, zobrazení, složené zobrazení, 1-1 korespondence, párové zobrazení, generované relace).
5. *Číselné funkce* (způsoby určení funkce, grafické zobrazení, vybrané matematické funkce a jejich grafy, operace, vektorové funkce).
6. *Pojem pravděpodobnosti* (klasická, statistická, subjektivní pravděpodobnost, jevy, pole jevů, pravděpodobnost jako model reality, rozložení pravděpodobnosti na množině elementárních jevů).
7. *Podmíněná a inverzní pravděpodobnost* (podmíněná pravděpodobnost, nezávislost, vzorec úplné pravděpodobnosti, vzorec inverzní pravděpodobnosti, korelace a regrese jevů).
8. *Náhodné veličiny* (pojem náhodné veličiny, očekávaná hodnota, rozptyl, zákon velkých čísel, korelační koeficient a kovariance).
9. *Závislost a predikce* (predikční modely: optimální a proporční predikční pravidlo, koeficient predikční síly, predikce a statistická závislost).
10. *Modely kauzálních sítí*: parciální korelace (graf vztahů, modely pro tři proměnné, modely pro čtyři proměnné, pravidla pro sestavování grafu).
11. *Vektory dat* a operace s nimi (vektor jako záznam informace o objektu, matice dat, vektory dat, průměrů, rozptylů, relativních a absolutních četností, identifikátorů, profil).
12. *Geometrické zobrazení vektorů* (vektory v rovině, operace, vzdálenost, eukleidovská, manhattanská a supremální metrika, skalární součin, normování, invariance vzdáleností pro posun os, jejich rotaci a zrcadlení).
13. *Seskupování vektorů* (centroidní vzdálenosti množin vektorů, vzdálenost nejbližšího a nejvzdálenějšího souseda, centroidy, algoritmus postupného hierarchického spojování, průměrná vzdálenost skupin).
14. *Matice* – vlastnosti a operace (operace, blokové matice, význam operací, úpravy sloupců a řádků, jednoduchá a dvojitá centralizace, matice četností, matice reziduí a interakcí).

15. *Rovnice a soustavy rovnic* (rovnice jako model vztahu, soustava vztahů, řešení soustavy rovnic, matice soustavy).
16. *Kontrasty, lineární nezávislost* (lineární nezávislost vektorů, nezávislost kontrastů, komparace pomocí kontrastů, soustavy kontrastů).
17. *Klasické mnohorozměrné škálování* (model, rozbor rovinné reprezentace, přechod od souřadnic k vzdálenostem, přechod od vzdáleností k souřadnicím, vlastnost řešení, interpretace řešení).
18. *Hlavní komponenty* (model, důsledky modelu, extrakce komponent, jednoznačnost, rotace, zobrazení vztahů v rovině).
19. *Model lineární dekompoziční analýzy LINDA* (model, důsledky modelu, korespondenční mapa, vztahy mezi objekty a složkami vektorů).
20. *Diskriminační pravidlo* (úloha diskriminační analýzy pro dvě skupiny vektorů, Fisherova diskriminační funkce, rozhodovací pravidlo, chyba rozhodování a kvalita rozhodovacího procesu, postupy ověřování pravidla).

Osnova kursu *Matematika pro sociology II: Matematické modelování*
(2 semestry, 2+2)

1. *Kauzální modelování*: využití pojmu grafu a soustavy lineárních rovnic pro vytvoření modelu kauzálních vztahů: pojmy kauzální analýzy; přímé, zprostředkované, řetězené, skryté a nepravé vztahy v kauzálních modelech, strukturní koeficienty, linearita, sestavování grafu, exogenní, endogenní a chybové proměnné, podmínky modelu. Ilustrace například na modelech teorie sociální a vzdělanostní mobility.
2. *Model procesu šíření zpráv (informací)*: pojem diferenční rovnice, rovnice jako model pro vyjádření mechanismu šíření zpráv, modely difúze, průběh procesu pro různé modely a parametry, rozlišovací znaky modelů, ověřování předpokladů – u modelů difúze by bylo vhodné oživit výuku malým experimentem s vypouštěním zpráv – vtipy, umělá informace – a sledování jejich šíření mezi studenty, shromáždění údajů a vyhodnocení.
3. *Migrační modely založené na markovských řetězcích*: pojem přechodu, matice pravděpodobnosti přechodu, předpoklady markovského řetězce, fungování procesu, predikce, stacionární stav, diskuse modelu, numerické příklady, rozšířené modely „Stayer-Mover“.
4. *Sociometrie a teorie grafů*: modelování vztahů v malé skupině pomocí sociogramu a incidenční matice. Vyhodnocení pomocí teorie grafů, indexy vlastností vztahové struktury, typy grafů jako typologie malých skupin. Formální a neformální vedoucí, spojitost a přenos informace, vztah grafových a sociologických pojmů (izolát, centrum, klika apod.). Studenti mohou provést malé šetření vztahů například v některých zájmových kroužcích dětí, ve třídách střední školy a následně provést konkrétní analýzu a využití teorie.
5. *Model řízení organizace a vztahů v ní*: model podřízení a řídicích kompetencí a model informačních resp. materiálových přímých vazeb pro útvary instituce, části výrobního celku i systém řízení společnosti apod. Orientovaný strom, cykly, vzájemné závislosti, toky informací a materiálu, kritéria pro optimální uspořádání v organizaci systému, úpravy grafu pro operativnější řízení a rychlejší přenosy informací. Kvantifikace intenzit toků. Studenti mohou konstruovat například model řízení školy, model řízení kultury nebo školství, popřípadě řízení společnosti se studiem prolínání resortního a územního řízení.
6. *Rozhodovací model pro určení autorství*: složky bayesovského rozhodovacího modelu, volba indikátorů, odhad pravděpodobností a jiných parametrů modelu, model převodu, rozhodovací proces, ověřování kvality rozhodování. Je možno využít k výuce knihu Mosteller, Wallace: *A disputed authorship*, v praxi je také možno provádět jednoduché vlastní pokusy o rozhodování o autorství. Mezi další modely, které lze zařadit, patří model teorie her a teorie užitku, model Poissonova procesu a procesu přežití (trvání jevu), modely procesů v malých skupinách, modely sémantických vztahů. Velmi vhodné by bylo ilustrovat *simulační modely* například ve vazbě na některé již probrané téma (například optimalizace organizačních struktur). S těmito tématy však autor nemá bezprostřední zkušenost. Neosvědčila se však výuka lineárního programování, a to jednak vzhledem k obtížnosti sestavování podmínek a nereálnosti jednodušších modelů a jednak k nemožnosti pružné praktické aplikace

a ilustrace. Model se vcelku ukazoval jako nepřesvědčivý a neodpovídal cílům kladeným na výuku. Proto téma není doporučováno.

Osnova kursu **Využití výpočetní techniky** (2 semestry, 2 hod. přednášky s praktikem + individuální práce)

1. *Základní informace o výpočetní technice*: typy počítačů a jejich role v praxi výzkumu, vědy a řízení, síť, práce počítače, hardware, software, vstupní a výstupní jednotky, paměti, operační systém, úložné prostředky, dávkové a interakční zpracování úloh, informace o programovacích jazycích.
2. *Typy úloh řešených na počítačích*: manipulace s datovými soubory, zpracování dat, vstup dat, počítačový dotazník, databanky, grafika, plánovací, evidenční a administrativní úlohy, řízení výroby, simulace, expertní systémy a umělá inteligence, katalogy, slovníky, práce s texty apod.
3. *Práce na PC technice*: zacházení s počítačem, jednoduché použití MS DOS, vstup dat a souborů, práce s texty (textový editor), zakládání souborů, počítačový dotazník a jeho automatizované zpracování.
4. *Tabulkový kalkulátor* (preferenčně komplex LOTUS 1-2-3): pořizování dat a zavedení souboru, číselné a textové soubory, syntaxe kalkulátoru (postupně), manipulace s daty při řešení jednotlivých typů úloh, manipulace s texty, vytváření grafů, programování kalkulátoru (makroinstrukce), převod souborů mimo program. Práci s kalkulátorem může předcházet využívání programu s jednoduchými, ale užitečnými funkcemi, jako poznámky, kalendář, kalkulačka, telefonní seznam, plánovací schéma apod. (např. SIDEKICK).
5. *Databázový program na PC* (nejlépe takový, který může přímo navázat na použitý tabulkový kalkulátor, například REFLEX na LOTUS 1-2-3): možnosti, přehled úloh, postupné řešení jednoduchých úloh a zvládnutí funkcí, zakládání databází, spojování souborů, katalogizace apod.
6. *Jednoduchý zpracovatelský program pro statistickou analýzu dat na PC* (vhodná je část komplexu SPSS PC+): vstup a zakládání souborů, manipulace s daty, transformace, výběr podsouboru, agregace, uspořádání, spojování, tabulace četností a průměrů, jednoduché statistické analýzy, grafické výstupy.
7. *Seznámení s vybraným jazykem pro práci na PC*: BASIC, popř. i Pascal, nebo C, principy programování, postup při vytváření programu, zápis jednoduchých programů.
8. *Zpracovatelský systém pro analýzu dat na sálové počítače* (podle možností široce rozšířený systém nebo paralela k PC systému v bodě 6): využívání a zadávání systému, vyvolávání systému – práce podobné jako v bodě 6.

Osnova kursu **Statistika I: Popisná statistika** (1 semestr, 1 + 2).

Uvádí do systému státní, oblastní, resortní a institucionální statistiky, tabulací, grafů, jednoduchých statistických měr a popisných způsobů a zároveň ukazuje význam, možnosti využití a interpretace dat statistických publikací.

1. *Statistická data a jejich sběr*: význam a obsah dat, sumarizace, proces zpracování, typy dat a proměnných, pojem matice dat.
2. *Sumarizace v tabulkách*: tabulky rozložení četností, číselné řady, tabulky procent, průměrů, indexů, tabulky pro celý soubor a pro jeho části, komparační tabulky, křížové tabulky, podmíněné tabulky, časové řady.
3. *Statistické grafy*: rozložení, komparační, bodové, zobrazení dat v mapách, různé ilustrační grafy dat, zobrazení funkcí a trendů.
4. *Pojem absolutní četnosti, procenta, průměru, indexu*: vlastnosti, interpretační souvislosti, převody mezi stupnicemi, přechod od absolutních čísel k relativním, míry a indexy.
5. *Explorační Tukeyho analýza*: rychlé třídění a uspořádání údajů, medián, opěrné body, sumarizační tabulka, graf rozptýlení (krabíkový graf), vyhlazení dvourozměrné tabulky, vyhlazení časové řady, příklady transformací dat.

Body zde uvedené neznamenají přímou posloupnost, ale seznam témat, jež je vhodné probrat. Nejvhodnějším postupem je zde práce s konkrétními publikacemi (statistické ročenky), na jejichž datech jsou postupně formulovány sociologické úlohy, ale také ukázány a vysvětleny postupy a míry.

Osnova kursu **Statistika II: Úvod do metod statistické analýzy sociologických dat** (2 semestry, 2 + 2)

Uvádí do řešení úloh popisu vyhodnocení variability souboru dat, komparace souborů, analýzy souvislostí, porovnání párově závislých pozorování a jednoduchých časových řad. Výuka se člení paralelně na kategorizovaná data a číselná spojitá data, obsahuje testování hypotéz a odhady parametrů pro dílčí úlohy týkající se jedné nebo dvou proměnných a jednoho, dvou nebo několika souborů.

1. *Rozložení četností a jeho charakteristiky – kategorizovaná data*: popis souboru, porovnávání četností, charakteristiky rozložení (střední poloha, variabilita, symetrie), nominální, ordinální, kardinální a znaménková data, intervaly spolehlivosti, bimodalita a pojem směsi.
2. *Komparace souborů – 1 proměnná, kategorizovaná data*: komparační úloha, homogenita, vs. heterogenita a její projevy, znaménkové komparační schéma, seskupení souborů, škálování souborů (komparační mapa), komparační faktorová analýza reziduí.
3. *Párově závislá kategorizovaná data*: úlohy analýzy dat a čtvercová tabulka, porovnání párově závislých rozložení (dvě proměnné se stejnou stupnicí na jednom souboru), časový posun, dvě párově propojené části jednoho souboru, pojem symetrie, kvazinezávislost.
4. *Statistická řada číselné proměnné*: sumarizace, rozložení dat, charakteristiky polohy, variability, symetrie (šikmosti), teoretický model Gaussovy křivky, shoda dat a modelu, testy o průměru, rozptýlu, symetrii a dobré shodě, parametrické a neparametrické techniky.
5. *Komparace dvou souborů – spojitá proměnná*: porovnání průměrů a rozptýlů, porovnání dvou rozložení, t-test, Wilcoxonův test, F-test.
6. *Komparace více souborů – ANOVA*: porovnání průměrů několika souborů (F-test; neparametrická ANOVA), simultánní porovnání dvojic průměrů, složitější komparace několika vlivů současně, ANOVA se dvěma vstupy a její hypotézy.
7. *Komparace dvou proměnných (závislá pozorování) jednoho souboru*: porovnání dvou průměrů (závislý t-test, znaménkový test, Wilcoxonův test) simultánní porovnání více dvojic.
8. *Analýza souvislostí v kontingenční tabulce*: pojem asociace, korelace a statistické závislosti pro čtyřpolní a vícepolní tabulky, testy nezávislosti, analýza reziduí – znaménkové schéma, měření statistické závislosti-koefficienty asociace, faktorová analýza kontingenční tabulky.
9. *Analýza asociací pro komplex tří a čtyř proměnných*: vícerozměrná tabulka četností, hypotézy vztahů pro tři proměnné a jejich interpretační význam, testy hypotéz, parciální asociční koefficienty, síť vztahů, analýza čtyřrozměrné tabulky.
10. *Závislost číselných proměnných – regresní rovnice*: funkční a statistické závislosti, lineární závislost, chybný člen, význam parametrů rovnice, vhodnost modelu, koefficienty determinace a rezidua, významnost parametrů, grafické zobrazení vztahu, rychlé odhady parametrů, převod nelineárních vztahů na lineární (logaritmování apod.).
11. *Měření stupně lineární závislosti – korelace*: lineární symetrický a asymetrický vztah, regresní a korelační koefficient, významnost koeficientu korelace a jeho interval spolehlivosti, Fisherova z-transformace, význam korelace (její vznik), korelační matice a její přímá analýza (seskupování proměnných a minimální strom návazných vztahů).
12. *Vztahy mezi třemi resp. čtyřmi proměnnými* – parciální korelace: ovlivňování a vzájemná souvislost, modely vztahů mezi třemi proměnnými a jejich interpretace, pojem parciální korelace, testování významnosti, vztahy mezi korelacemi u jednotlivých modelů, regresní vyjádření modelů, modely čtyř proměnných-příklady.
13. *Monotónní závislost dvou proměnných* – neparametrická korelace: pojem monotónní závislosti, kvadrantová závislost, Blomquistovo kopa, Spearmanovo ρ , Kendallovo tau, úloha shody pořadí, různá použití pojmu.
14. *Časová řada hodnot*: časové uspořádání, trendy, cykličnost, vyhlazení řady, funkční vyjádření řady, autokorelace a autoregresní vztah v řadě, predikace.

Osnova kursu **Statistika III: Vícerozměrná statistická analýza** (2 semestry, 2 + 2)

Poskytuje metody hodnocení a interpretace soustavy proměnných, které reprezentují souhrnnou výzkumnou charakteristiku určitého problému

1. *Datové vektory – popis souboru*: vektor proměnných, průměrů, korelační a kovarianční matice, grafické zobrazení dvourozměrného případu – různé situace bodových struktur a jejich význam, bodové souřadnicové grafy, profily a jejich grafy.
2. *Redukce dat pomocí hlavní komponenty*: hlavní komponenty jako nositel informace o původních proměnných, podíl variability nesené komponentou, syntetická proměnná, grafické zobrazení vztahů mezi proměnnými a mezi jednotkami.
3. *Vliv vnějších faktorů na číselnou proměnnou – regresní vícerozměrná analýza*: lineární rovnice, parametry, význam parciálních regresních koeficientů, odladění rovnice, výstupní parametry, srovnatelnost vlivů, automatické vyřazování a přidávání proměnných do rovnice.
4. *Vnitřní faktory působící korelovanost soustavy proměnných – faktorová analýza*: lineární rovnice faktorové analýzy, vstupy a výstupy modelu, interpretace, grafické znázornění vztahů, určení hodnot faktorů (faktorové skóry), rotace VARIMAX, problém jednoznačnosti.
5. *Vztahy mezi dvěma bloky proměnných – kanonické korelace*: dva modely metody kanonických korelací, význam výstupů, kanonické proměnné, grafické zobrazení vztahů.
6. *Komparace datových profilů pro dvě nebo více skupin – MANOVA*: profilové vektory skupin, testy shody průměrů, dvě skupiny, více skupin, párové srovnání dvojic skupin.
7. *Typologická úloha – seskupovací analýza*: vzdálenost a podobnost datových vektorů, pojem typologického seskupení, seskupovací postupy – hierarchické a relokační, popis výsledných skupin, volba počtu skupin.
8. *Grafické zobrazení relací mezi objekty – metrické mnohorozměrné škálování*: vzdálenost a podobnost množin vektorů, vyjádření relací zobrazením do roviny nebo do vícerozměrného prostoru, číselné a grafické vyjádření výsledků a jejich interpretace, relace mezi dvěma množinami objektů (metoda LINDA).
9. *Vztahy mezi kategoriemi nominálních dat – Korespondenční analýza*: párové analýzy kategorizovaných proměnných v řadě kontingenčních tabulek, Burtova tabulka, faktorová interpretace vzniku četností, grafické zobrazení vztahů mezi kategoriemi, použití faktorů pro seskupování jednotek, jednoduchá korespondenční analýza a mnohonásobná korespondenční analýza.
10. *Modely přechodu a změn v čase – logaritmicko-lineární modely ve čtvercových tabulkách*: mobilitní procesy (sociální a vzdělanostní mobilita), životní dráhy, migrační procesy, modely kvazinezávislosti, symetrie (a jejich variant), marginální homogenity.

Osnova kursu **Plánování sběru dat v sociologickém výzkumu** (2 semestry, 1 + 1)

Uvádí do plánování sběru dat pro jednotlivé metodologické přístupy, seznamuje se základními pojmy, jako reprezentativita, randomizace, komparace, a ukazuje podřízenost schémat sběru informace sociologických poznávacích cílech. Zároveň podává přehled postupů a schémat sběru dat, vybrané techniky sběru a seznamuje s praktickými aspekty práce při plánování i samotném výběru jednotek do šetření

1. *Výzkumná schémata sběru dat a metodologické prostředky*: reprezentativní odraz situace (výběrové šetření), experiment, případová studie: cílový, základní a výběrový soubor.
2. *Atributy (kvazi) experimentu, komparační studie*.
3. *Reprezentativita, zobecňování, chyby v procesu zobecňování, typy výběrů*.
4. *Pravděpodobnostní výběry*: randomizace jako zajištění objektivit výběru, výběrové chyby-náhodná chyba a vychýlení, zdroje vychýlení, mechanismus prostého náhodného výběru.
5. *Prostý náhodný a systematický výběr*: odhad průměru, součtu a procent, směrodatná chyba, vliv velikosti výběru a variability dat na výběrovou chybu, praktické postupy vybírání, opora, seznamy, náhodná čísla.
6. *Stratifikace*: účel a vliv na náhodnou chybu, rozbor vzorce směrodatné chyby, optimalita výběrových rozsahů, celkový přehled o populaci vs. komparace částí, nákladové parametry a rozhodování.

7. **Skupinkový výběr**: vliv vlastností skupinek (velikost a heterogenita) na přesnost výběru, metodologická role a praktický význam skupinky.
8. **Vicestupňový výběr**: stupně podle hierarchického uspořádání základního souboru a podle dostupnosti opor, výběr se stejnými pravděpodobnostmi.
9. **Rízený výběr**: principy řízeného výběru a jeho metodologické přednosti a limity, praktické postupy.
10. **Kvótní výběr**: nepravděpodobnostní výběrové uspořádání, organizační a nákladové přednosti, metodologické nedostatky a problémy při zobecnování.
11. **Záměrný výběr a případové studie**: metodologická funkce, příklady z výzkumné praxe.
12. **Panelové studie**: průběžné zkoumání vybraného souboru v čase, krátkodobé a dlouhodobé panely, metodologické aspekty, změny v panelu, únava panelu, cyklická obměna krátkodobých panelů.

Osnova kursu **Statistika IV: Statistické modelování vztahů** (2 semestry, 2 + 2)

Soustřeďuje se na modelování kauzálních vztahů vyjádřených vstupní sociologickou hypotézou, která je ověřována a obměňována podle datové struktury; dále na vybrané metodologické postupy založené na korelačních, resp. kovariančních maticích (pro číselná data) a na logaritmicko-lineárním modelu (pro kategorizovaná data).

1. **Kauzální hypotéza a grafy**: grafová reprezentace kauzální hypotézy, pojem souvislosti, implikace, kauzální vazby, lineární model, exogenní, endogenní a chybové proměnné, latentní (neměřené, hypotetické) proměnné, jednoduché modely (opakování modelů pro tři a čtyři proměnné), graf, incidenční matice a soustava rovnic, cesty v grafu, smyčky, redukce grafu, typy modelů.
2. **Vztahy mezi měřenými proměnnými** – použití parciálních koeficientů: model bez smyček, vymizení parciální korelace při absenci přímé vazby, vztahy mezi korelačními koeficienty, ověřování, sestavování, modifikace vstupní hypotézy, předpoklad nezávislých chyb.
3. **Vztahy mezi proměnnými** – použití regresních rovnic: formalizace pomocí rovnic, vlastnosti při absenci smyček a nezávislých chybách.
4. **Wrightova analýza kauzálních drah**: implikace modelu pro kauzální matici, řešení pro neznámé parametry modelu, určitelnost parametrů.
5. **Modely se zpětnými kauzálními vazbami**: smyčky v grafu vztahů a jejich odstraňování.
6. **Korelované chybové proměnné**: význam korelovaných chyb, metody úpravy modelu a jeho řešení.
7. **Obecný lineární model strukturních vztahů**: latentní proměnné, vztahy mezi nimi a k pozorovaným proměnným, indirekce a nepřímá měření.
8. **Kauzální modely pro nominální data – logaritmicko-lineární modely**: logaritmická interakce a poměr šancí, logaritmicko-lineární model pro obdélníkovou tabulku, význam interakcí prvního a druhého řádu, vícerozměrné tabulky a interakce vyšších řádů, rezidua, přechod mezi příbuznými modely, statistické testování platnosti modelu a významnosti změny.

Резюме

Я. Ржегак: Преподавание математическим и статистическим предметам в области социологии (взгляды, опыт, темы, проекты)

Изменения в социологической науке определены, в первую очередь, вновь сформулированными задачами и требованиями практической возможности использования, а также новыми возможностями компьютерной техники и программного обеспечения, вполне изменяющими содержание труда на аналитических и интерпретационных этапах научно-исследовательских проектов. Это означает высокие требования, предъявляемые к преподаванию предметам, основанным на формальных дисциплинах: – статистике (методологии анализа данных), математике, логике, применению компьютеров. Развитие приводит к новому профессиональному

профилю социолога в области методов, техник, приемов, существенно повышаются требования к квалификации по применению математических и статистических методов. Вышеуказанные аспекты требуют коренного вмешательства в содержание и формы преподавания. Молодые исследователи и аспиранты обладают лишь весьма поверхностными знаниями и совсем недостаточно выработанными трудовыми навыками для работы с данными. Причиной является система преподавания содержание лекций, способ и подход к преподаванию и качество преподавателей.

В статье представляются принципы и способ преподавания, взаимосвязь предметов, а также содержание курсов статистики (постепенно части: вводная, основная, для продолжающих, моделирование), математики (понятия и моделирование) и компьютеров. Бегло упоминается также о логике. В дополнениях предлагаются конкретные программы. Повышенный объем преподавания в этих направлениях вынужден современными средствами и тем, что знания этого типа являются необходимым (хотя, само собой разумеется, не достаточным) условием для успешного исполнения профессии. Выполнение задачи, состоящей в повышении качества преподавания, предполагает динамический подход, оперативную реакцию на новости и постоянное совершенствование всех трех компонентов: содержания, подхода и преподавателя.

Summary

J. Řehák: Courses in Mathematics and Statistics in Departments of Sociology

The change in the contemporary sociology is caused mainly by new tasks and requirements of practical applicability and, on the other hand, by new developments of computer hardware and software which completely converts the work content of analytical and interpretative as well as design stages of sociological work into quite a new quality. It results in high demands on teaching mathematics, statistics, logic and use of computers. These trends lead to the new professional profile. Radical changes are thus required in the way of teaching: in both the content and the form. Young researchers have rather low and superficial knowledge in the field. The situation is caused by the system of the studies: the content of the courses, approach to the teaching, the quality of the tutors.

The paper suggests the way how to approach the teaching, discusses the interconnections between the courses and brings a proposal of the content of individual courses: statistics (introductory, basic, advanced and modelling), mathematics (notions and modelling) and computers; also logic is mentioned briefly.

K otázkam sociologického prístupu pri skúmaní národnostných javov

JÁN MIŠOVIČ

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

VLADIMÍR PAUKOVIČ

Spoločenskovedný ústav SAV,
Košice

Úvod

Hľadanie identít rôznych národov, národností a etnických skupín, ktoré je spojené s počiatkami kapitalizmu, doposiaľ prebieha na celom svete. Národnostné procesy v závislosti od konkrétnych sociálnych podmienok môžu rozvoj spoločnosti akcelerovať, tak isto však i brzdiť.⁽¹⁾

V bežných, každodenných vzťahoch života každej formácie národnej akoby „ustupovalo“ ekonomickému, politickému, sociálnemu, kultúrnemu pôsobeniu. Ak však vzniknú problémy a protirečenia v niektorej sfére spoločnosti na základe „deficitu“ v príslušnej oblasti, sa „národné“ odhaľuje a pokiaľ nedochádza k prekonávaniu protirečenia, národné sústreďuje na seba pozornosť a zatlačuje pôvodné problémy do pozadia.

V tomto smere má osobitný význam etnický faktor, ktorý je prakticky spätý s celým spoločenským vývinom a predstavuje stabilnejšiu časť v porovnaní s ostatnými prvkami sociálnej štruktúry.

Aktuálnosť sociologických pohľadov na národnostné vzťahy zvýraznila z týchto i ďalších dôvodov aj XIX. všeľvázová konferencia KSSZ [Rezoluce 1988: 22–23]. Zdôraznila potrebu koncipovania hlbších poznatkov o národoch a národnostiach v záujme ich ďalšieho optimálneho vývoja.

Metodologické východiská a predmet skúmania národnostných javov

K základným premisám sociologického skúmania národnostných javov patrí to, že sú neoddeliteľnou súčasťou komplexu ostatnej sociálnej reality. Znamená to, že pri ich výskume musíme vychádzať zo všeobecných metodologických postulátov a vymedzenia základných pojmov.

V marxisticko-leninskej sociológii sa etnikum považuje za jednu z dôležitých foriem sociálnej organizácie ľudí, za podstatný prvok spoločenského systému. Pripomínajú sa väzby etnického k iným štruktúrnym prvkom spoločnosti, súčasne i závislosť na nich. Ako etnické tak mimoetnické existuje v dialektickej jednote. „Spoločenské tvorí . . . zložku, na základe ktorej vzniká, existuje a ďalej sa rozvíja etnická svojbytnosť. Vývoj historických spoločenskostí

(1) Nedoriešenie niektorých stránok národnostných vzťahov, a to i za socializmu, môže viesť až k otvorenému konfliktu premietajúcemu sa do všetkých sfér spoločenského života. Závažným prejavom sú akcie a demonštrácie, ako tomu bolo v Náhornom Karabachu či Tbilisi resp. udalosti v rumunskom Sedmihradsku a reakcie MLR na túto situáciu, ale tiež stav v juhoslovanskom Kosove.

... je v rozhodujúcej miere určený spoločenským, zatiaľ čo etnické tvorí skor formu obsahu tohoto vývoja“ [Kára 1981: 367].

Ku konkrétnym typom etnického spoločenstva patrí ak národ, tak národnosť. (2) Tieto zoskupenia, útvary majú vždy svoje sociálne determinanty, zákonite vznikajú ako štruktúrne a vývojové formy spoločnosti a sú charakterizované historicko-etnickými a ekonomicko-triedno-politickými znakmi [Zvara 1975: 10]. Národné, resp. etnické zahŕňa všetky okolnosti, teda i tie, ktoré vznikli v národe pod vplyvom zemepisných podmienok, špecificky historického a ekonomického vývinu jazyka, kultúry, spôsobu života a tradícií a ich odrazu v povedomí príslušného etnika.

V porovnaní s etnickým sa však v obsahu národného premieta v prvom rade politické, ekonomické a sociálne. Národné je produktom hlavne a predovšetkým spoločenského a nie etnického vývinu.(3)

Ústrednou metodologickou požiadavkou marxistickej spoločenskej vedy je správne riešenie vzájomnej relácie triednych a národných väzieb. Marx, Engels i Lenin, ktorí historicko-geneticky rozpracovali problematiku národného vychádzali z toho, že všetky aspekty národnostnej problematiky je koniec koncov nevyhnutné posudzovať z triedneho hľadiska. Historické udalosti sú dôkazom toho, že triedna jednota ľudí rôznych národností má často prioritu pred národným spoločenstvom ľudí rôznych tried vo vnútri jedného národa.(4)

Úloha etnických znakov národov, ktoré vznikli v predkapitalistickom období, sa pod vplyvom spoločenských procesov zmenila. Spoločenská deľba práce ako nevyhnutná fáza rozvoja výrobných síl podmienila vznik vnútorného trhu a zmenila úlohu jazyka v procese sociálnej komunikácie. Jednako sa môžeme stretnúť s charakteristikou jazyka najprv ako s „hlavným nástrojom obchodných stykov medzi ľuďmi“ [Lenin S 41 :245] ako i prostriedkom umožňujúcim materiálny a duchovný rozvoj národov. Podobne je možné pozorovať aj vývoj úlohy územia. Priestory, kde sa rozvíja jednotný hospodársky a sociálny život, sa stávajú miestom k utvoreniu národného štátu.

Spoločenské procesy vo svojom súhrne ukazujú na skutočnosť, že rozvoj národov nie je iba pokračovaním etnického zväzku ľudí, ktorý existoval predtým, ale predstavuje novú kvalitu v ich živote. Spolu s novovzniklou sociálno-triednou štruktúrou sú to aj kvalitatívne iné politické vzťahy. V oblasti vedomia spoločnosti sa vedomie etnickej skupiny premieňa na národné vedomie.

Základné charakteristiky národnostných javov sú teda hlavne podmienené sociálno-ekonomickými faktormi. Bolo by však nesprávne, keby sme ich jednotlivé stránky chceli len mechanicky redukovať na všeobecné spoločenské faktory a nezohľadňovali pritom jedinečné a zvláštne znaky, ktoré ich určujú a zároveň vyčleňujú ako špecifický druh sociálnych javov.

(2) Zhodujú sa na tom rôzni marxistickí autori. Wiatr napr. etnické skupiny delí na: 1. zrelé a sformované národy, 2. národnosti, ktoré sa ešte nesformovali v národy, 3. národnostné menšiny, ktoré patria k inému národu, ako k tomu, uprostred ktorého žijú, 4. jazykové, regionálne, „rasové“ skupiny [Wiatr 1968: 199]. Sokolová uvádza: „V odbornej, zvlášť v sovietskej literatúre sa stretávame s termínom etnikum stále častejšie, pretože má všeobecnejšiu povahu a zahŕňa všetky kolektivity, ktoré sa sformovali v procese historického vývoja na spoločnom území a vyznačujú sa kultúrnymi a jazykovými zvláštnosťami a vedomím spolunáležitosti“ [Sokolová 1987: 9]. Kára píše v tomto zmysle o historických spoločenstvách ľudí so špecifickou etnickou povahou [Kára 1981: 366–367].

(3) Prikláňame sa k tým autorom, ktorí pripomínajú, že zdôrazňovanie a izolovanie národného z komplexu sociálnych vzťahov vedie k jeho nadmernému vyzdvihovaniu, k nacionalizmu [Sokolová 1987: 9].

(4) „Pri riešení akejkoľvek naozaj dôležitej a významnej politickej otázky dochádza k zoskupovaniu podľa tried a nie podľa národov“ [Lenin 1959: 20–27].

Zvláštne a jedinečné znaky charakterizujúce národné resp. národnostné, obsiahnuté v základni i v nadstavbe, ako i v prvkoch voči nim neutrálnych, sa odrážajú v sociálno-ekonomických a v sociálno-politických faktoroch.

Pri analýze národnostných javov musíme tiež vychádzať zo skutočnosti, že aj vývojové zákonitosti každej časti štruktúry národnostných javov sú zvláštne a vzájomne odlišné. V dôsledku toho je ich vývoj nerovnomerný, etapy ich rozvoja sa vzájomne nekryjú. To platí i pre dynamiku konkrétnych znakov vo vnútri jednotlivých národnostných javov.

Z uvedených metodologických východísk skúmania národnostných javov môžeme vyvodiť nasledovné závery:

- a) národnostné javy sú súčasťou životnej reality, ktorá okrem javovej stránky obsahuje (resp. vyjadruje) aj podstatu, vnútorné podmienenosti a vývojové zákony, ktoré sa v národnostných javov prejavujú;
- b) základné charakteristiky národnostných javov sú sociálno-ekonomicky podmienené;
- c) väčšina sociálnych javov v súčasných podmienkach existuje v rámci národných resp. národnostných zoskupení;
- d) národnostné javy spomedzi ostatných sociálnych javov vyčleňujeme prostredníctvom jedinečných a zvláštnych prvkov obsahu a štruktúry konkrétneho etnosociálneho útvaru;
- e) národnostné javy, ako druh sociálnych javov, sú empiricky postihnuteľne časti produktov svojich nositeľov, t.j. národov a národností.

Z takto koncipovaných záverov môže vzniknúť celý rad otázok a súvislostí. Na tomto mieste sa pokúsime naznačiť tie, ktoré korešpondujú s predmetnou oblasťou sociológie skúmajúcej národnostné vzťahy a javy.

Za východiskový bod nech nám slúži všeobecne vymedzená predmetná oblasť marxistickej sociológie, ktorej úlohou je programové skúmanie podstaty spoločenských javov prostredníctvom ich faktického popisu, ich všestrannej logickej analýzy a zovšeobecnenia [Zich 1976: 55].

Nie náhodou podstatným znakom sociologického prístupu je, že sociológia skúma vždy svoj predmet i vtedy, ak je vymedzený veľmi úzko, vo všetkých jeho súvislostiach s celkom spoločenskej reality, so všetkými jej dimenziami, na rozdiel od ostatných špeciálnych spoločenských vied, skúmajúcich iba jednotlivé stránky sociálnych javov, ktoré v spoločenskom meradle predstavujú jednotlivé sféry života spoločnosti [Uledov 1975: 121–122].

Týchto skutočností sme si vedomí aj pri empirickom či teoretickom výskume národnostných javov, najmä keď vychádzame z premisy, že väčšina sociálnych javov prebieha v rámci národných resp. národnostných foriem. Otázka predmetnej oblasti sociológie zaoberajúcej sa ich skúmaním vystupuje v tejto súvislosti naliehavo do popredia. Aktuálnosť jej vymedzenia je podmienená skutočnosťou, že všeobecné zákony a zákonitosti sociálnych javov nevylučujú národnostné osobitosti, ktoré sa v nich reálne prejavujú. To prakticky znamená, že značná časť problémov, ktorými sa sociológia zaoberá, ako sú sociálna štruktúra, životný spôsob, kultúra, spoločenské vedomie, verejná mienka atď., má svoje prejavy podmienené národnostnými špecifikami.

K riešeniu nastolenej problematiky môžu prispieť skúsenosti, ktoré v oblasti skúmania národnostných javov získala sovietská sociológia. Dnes môžeme hovoriť o tom, že v Sovietskom zväze sa vcelku úspešne koncipovala samostatná odvetvová oblasť sociológie, zaoberajúca sa etnosociálnymi javmi.

Za predmetnú oblasť etnosociologických výskumov vyčleňuje kolektív sovietskych autorov v práci Etnosociológia parametre sociálnej štruktúry národov, spoločensky významné javy v kultúre ľudí rôznych národností, sociálnu podmienenosť zmien v kultúre a s ňou spätým jazykom, životným spôsobom a národnostnou orientáciou, sociálnu determinovanosť národného sebauvedomenia a vzťahy medzi narodmi [Arutjunian a kol. 1987: 7]. Súčasne s tým je

v práci podaný doteraz najkomplexnejší prehľad metodologických prístupov k skúmaniu etnosociálnych javov v sovietskej sociológii.

Výsledky, ktoré boli dosiahnuté predovšetkým v metodologickej oblasti, môžu napomôcť aj rozvoju československej sociológie orientovanej na skúmanie národnostných javov. Zároveň si myslíme, že sa môžeme stotožniť aj s cieľmi, ktoré boli stanovené a ktoré sa dajú zhrnúť do dvoch základných bodov:

1. odhaľovať národnostnú podmienenosť rozmanitých sociálnych javov;
2. identifikovať sociálnu podmienenosť špecifických národnostných prejavov v kultúre, v životnom spôsobe, v normách správania, v obyčajoch, v tradíciách, v národnom vedomí, v medzisociálnych národnostných vzťahoch, v špecifikách hodnotových orientácií atď.

Metodologické východiská a predmetné vymedzenie sociológie, zaoberajúcej sa skúmaním národnostných javov, ktoré sme sa snažili vyšpecifikovať, je potrebné rozšíriť o poznatky z našich podmienok. Ďalšie uzlové body, z ktorých musí každý sociológ vychádzať, tvorí základný kategóriálny aparát.

K základným sociologickým kategóriám národnostnej problematiky

Dôležitosť vedeckých kategórií je podmienená ich praktickým základom a objektívne určeným obsahom sformulovaným v systematickom poznávacom procese. Aj pre náš typ teoretických nástrojov platí, že jednotlivé kategórie v danom systéme nie sú usporiadané ľubovoľne jedna vedľa druhej, ale vyvodzujú sa jedna z druhej podľa zákonov sociálnej reality, vývoja poznania, ale aj stupňa zovšeobecnenia podmieneného okrem iného aj množstvom empirických poznatkov konkretizujúcich jednotlivé stránky kategórií.

V našom príspevku nie je možné obsiahnuť všetky základné kategórie vzťahujúce sa k národnému resp. národnostnému. Za cieľ si kladieme vymedziť dva hlavné pojmy, meritorne odrážajúce našu národnostnú realitu, a to národ a národnosť, s dôrazom na ich aktuálny socialistický obsah. Sme si pritom vedomí významu sociologickej analýzy pojmov postihujúcich ďalšie etnické spoločenstvá, ktoré sú súčasťou štruktúry našich národov a národností. Je to predovšetkým etnická skupina, ktorej by bolo potrebné venovať väčšiu pozornosť našej sociológie ako doteraz, najmä v súvislosti so značnými problémami spoločenskej integrácie rómskeho obyvateľstva, resp. jeho významnej časti.(5)

Pristúpiac k analýze kategórie národ, hneď na začiatku by sme chceli vyzdvihnúť skutočnosť, že národy popri triedach vystupujú ako najvýznamnejšie subjekty spoločenských procesov. J. Zvara v tejto súvislosti uvádza: „Bez pevných národných väzieb . . . sa veľmi zložitým spôsobom rozvíjajú aj triedne vzťahy, pretože chýba primeraná a rozvinutá geografická, demografická, ekonomická, sociálna, politická a iná základňa, také pojivo, ako je spoločný jazyk, vedomie národnej spolupatričnosti atď.“ [Zvara 1982: 20].

Vymedzenie samotnej kategórie národ, vzhľadom na funkcie, ktoré ako sociálny útvar plnil

(5) Pod pojmom etnická skupina rozumieme spoločenstvo so slabými sociálnymi väzbami, vzniknuté u rodovo-kmeňových skupín, ktoré si zachovávajú etnické osobitosti. V súvislosti s etnickou skupinou (skupinami) Romov v ČSSR Kára uvádza, že „ . . . tvoria zvláštnu etnickú skupinu, ktorá je spojená spoločnými etnickými znakmi a žije vo forme diaspory, medzi národmi a národnostnými menšinami v ČSSR, s tým, že v niektorých miestach je pomerne vo väčšom sústredení [Kára 1981: 370]. Veľkú pozornosť venujú rómskej problematike etnografovia a psychológovia. Z oblasti sociológie aktuálne poznatky absentujú.

a plní, vždy malo, má a bude mať aj naďalej veľký ideologický a politický význam.(6) Ako je známe, základ pre skutočne vedecké vymedzenie kategórie národ položili klasici marxizmu-leninizmu, hoci sa ho nepokúsili definovať, ba ani v ucelenej podobe prezentovať súbor znakov, ktorý by národ charakterizoval. Ich prínos spočíva v tom, že určili hlavné faktory, ktoré mali rozhodujúci vplyv na formovanie a existenciu národa ako historicky vzniknutého sociálneho útvaru.

Vychádzali z premisy, že národ vznikol ako dialektická negácia z prednárodných foriem sociálnych útvarov, to znamená, že brali do úvahy historickú kontinuitu medzi starým a novým.

Pre prednárodnú formu sociálnych útvarov bolo v marxistickej literatúre vcelku jednomyseľne prijaté pomenovanie etnické spoločenstvá. Pod pojmom etnické spoločenstvá rozumieme sociálny útvar, vyznačujúci sa jednotou jazyka a kultúry, zvykmi, obyčajmi, tradíciami, vedomím spolupatričnosti a odlišnosti od iných etnických zoskupení. Ich vznik a vývoj bol pochopiteľne, tak ako je to u všetkých sociálnych útvarov, podmienený ekonomicky.

Na druhej strane však existuje aj určitá relatívna nezávislosť etnického od ekonomických faktorov. Dašdamirov k tomu píše „Etnické momenty prenášajúc sa z pokolenia na pokolenie, samy sa premieňajú na mechanizmus kontinuity sociálneho rozvoja etnosov. Kumulujúc sa, kryštalizujú sa v kondenzáty etnickej informácie, ktoré v nových podmienkach nadobúdajú nové funkcie. To znamená, že k funkcii bezprostredne konkrétneho odrážania a prispôsobovania, k adaptácii k okolitej prírodnej a sociálno-historickej realite pribúda nová – etnická. Táto sa stáva prostriedkom vnútorného zjednocovania a vonkajšieho oddeľovania spoločenstiev, stáva sa formou vyjadrenia sociálnej individuality etnosov“ [Dašdamirov 1976: 37]. Z uvedeného vyplýva, že etnické črty plnia významné sociálne funkcie.

Závery, ktoré z uvedeného môžeme vyvodiť pri vymedzovaní kategórie národ sú nasledovné: Národ charakterizuje iná sociálno-ekonomická základňa ako prednárodné spoločenstvá. Vyvinula sa však na základe predchádzajúcej, takže nesie aj jej niektoré „materské znamienka“. Charakterizujú ho aj kvalitatívne odlišné sociálno-politické a ideologické vzťahy. Nenegujú sa však etnické charakteristiky. V novom sociálnom útvare pri určujúcom vplyve ekonomických integračných procesov sa čiastočne menia, ale aj naďalej rozvíjajú etnické charakteristiky národa. Vyplýva to zo skutočnosti, že ich sociálne funkcie sa v novom, národnom spoločenstve neprežili. Ich základný význam spočíva v tom, že sú dôležitým integračným činiteľom dopĺňujúcim sociálno-ekonomickú základňu a ňou podmienenú nadstavbu. Uvedené závery majú všeobecnú platnosť tak pre národy za kapitalizmu, ako aj za socializmu.

V spoločensko-vedných koncepciách existujú rôznorodé názory na to, ako definovať pojem národ. Tieto názory úzko súviseli a dodnes súvisia s riešením praktických politických problémov. Na základe minulého i súčasného poznania možno pozorovať fakt, že spoločenská prax nielen kladie vede určité otázky, ale určitým spôsobom orientuje teoretickú analýzu

(6) Dokumentujú to i myšlienky z prejavu M. Gorbačova na zasadaní ÚV KSSZ v júli 1988. „Iste nie je potrebné dokazovať, že charakter vývoja národnostných vzťahov má pre celý náš zväzový štát význam prvoradý, že národnostná politika je pre našu komunistickú stranu a sovietsky štát politikou najzložitejšou, ale zároveň významnou a potrebnou. A je to zákonité, lebo v tejto politike sa splietajú do pevného uzlu problémy ekonomické, sociálne a duchovné.“ Za príčiny súčasného skomplikovania vzťahov medzi národmi v rade regiónov považuje mnohoročnú nevšímavosť k špecifickým, sociálno-ekonomickým, a duchovným potrebám mnohých národov a národností. Za ďalšiu nemenej významnú príčinu považuje nedostatočne účinnú kontrolnú činnosť vedúcich kádrov zo strany nás, v dôsledku čoho niektorí pracovníci stratili pocit zodpovednosti za zverenú úlohu a dokonca začali zneužívať moc, začali sa k ľuďom chovať prezieravo a ignorovať ich potreby a záujmy [Gorbačov 1988: 3].

týchto otázok a premieta sa v diferencovaných teoretických koncepciách. Prikláňame sa k názoru Fiamenga, podľa ktorého je možné rôzne definície národa roztriediť do šiestich základných skupín: špiritualistickej, subjektívno-psychologickej, vulgárno-materialistickej, empiricko-pozitivistickej, pseudomarxistickej a marxistickej [Fiamengo 1968: 279].

Z celej škály rôznych definícií nás zaujímajú prirodzene marxistické prístupy, v niektorých smeroch diferencované tým, že akcentujú rôzne stránky národa. Podľa Wiatra „národ je možné definovať, ako historicky sformované trvalé spoločenstvo vzniklé na základe spoločných historických osudov a definitívne upevnené v epoche kapitalizmu, spoločenstvo vyznačujúce sa vedomím vlastnej odlišnosti ako národa“ [Wiatr 1968: 197].

Fiamengo uvádza takúto definíciu „Národ je teda špecifické národné spoločenstvo, ktoré vzniklo na základe spoločenskej deľby práce v epoche kapitalizmu, na kompaktnom území a v rámci spoločného jazyka a blízkej etnickej a kultúrnej príbuznosti“ [Fiamengo 1968: 283]. Pre jedného z našich autorov „Národ je najvyšším typom historického spoločenstva ľudí vzniknutého na základe spoločného ekonomického života v spojení s pospolitostou jazyka, územia, psychického založenia prejavujúceho sa v národnej kultúre. Vznikol v počiatkoch kapitalizmu, a to z jednej či niekoľkých spravidla príbuzných feudálnych národností. Kapitalistický výrobný spôsob prekonáva feudálnu ekonomickú rozdrobenosť, vedie k vzniku jednotného trhu, vytvára vývojovo vyšší spoločensko-ekonomický zväzok, ktorý splýva so zväzkom etnickým, ktorý dotvára a ktorým je dotváraný“ [Kára 1981: 367].

Uvedené definície zhodne zdôrazňujú najmä procesy spojené s vývojom národa, pritom ďalšie momenty napr. momenty triednosti sa strácajú, a to napriek tomu, že rozhodujúci vplyv na „národné bytie“ a „duchovný profil“ národa má to, ktorá trieda je v čele národa, ktorá je vládnuca a ako naplňa svoju vedúcu úlohu. Táto trieda:

1. je nositeľkou spôsobu výroby predstavujúceho základňu ekonomického života národa;
2. je hegemonom v boji za seberealizáciu národa;
3. má rozhodujúcu úlohu vo vnútri národa (v určovaní jeho sociálnopolitického charakteru), ako aj pri utváraní vzťahov národov k iným národom [Glezermann 1977: 11].

Rozdiely medzi národmi buržoáznej spoločnosti a národmi socialistickými nie sú podmienené etnickými prvkami. Tie sa pri premene buržoázných národov na národy socialistické nemenia. Výrobný spôsob založený na určitej forme vlastníctva výrobných prostriedkov je tým určujúcim činiteľom rozdielov medzi buržoáznymi a socialistickými národmi. Podmieňuje nielen charakter sociálnych vzťahov vo vnútri národa, ale aj charakter vzťahov medzi národmi. Zo sociologického a v ňom obsiahnutého genetického hľadiska sa premieta vo vývoji a štruktúrnych formách týchto vzťahov.

V národnostnej otázke sa dajú aj dnes rozlíšiť dve tendencie, ako ich vymedzil V. I. Lenin, a to tendencia rozvoja a tendencia zblížovania národov a národností. V podstate socialistickej formácie je založený súlad a jednota oboch tendencií. „Súlad dialektický, protirečivý, ktorý je výrazom vzájomného pôsobenia národného rozvoja, národného faktoru na jednej strane a neustále silnejúcej tendencie internacionalizácie na strane druhej“ [Přikryl 1973: 210]. Zárukou ich naplnenia v reálnom živote je skutočnosť, že socialistické národy sú národmi spoločnosti oslobodenej od vykorisťovateľských tried a triedneho antagonizmu, založenej na pevnom zväzku všetkých sociálnych skupín.

Víťazstvo socialistickej revolúcie, odstránenie triedných antagonizmov tvorí základné predpoklady pre všestranný rozvoj socialistických národov. Likviduje národnostný útlak, nerovnoprávnosť a usporadúva ich vzájomné vzťahy na princípe rovnosti a rovnoprávnosti, spolupráce a vzájomnej pomoci.

Dve tendencie vývoja národnostnej otázky za socializmu majú medzištátny i vnútroštátny aspekt (zvlášť v štátoch so zložitou národnostnou štruktúrou). Ich výrazom pri progresívnom

procesu vývoja jednotlivých národných celkov je postupné vyrovňovanie sociálno-ekonomickej štruktúry ako aj úrovne duchovného života socialistických národov. Zachováva sa pritom zásada všestrannej výhodnosti pre všetky národné útvary, ale i ostatné etnosociálne a etnické spoločenstvá, ktoré do daných procesov vstupujú na rôznom vývojovom stupni. Zároveň sa uchováva a rozvíjajú aj špecifické národné rysy.

V národnostnej štruktúre Československa majú osobitné miesto popri dvoch národoch i maďarská, poľská, ukrajinská a nemecká národnosť.

Hoci tieto národnosti predstavovali pri sčítaní ľudu v roku 1980 iba 4,8 % z celkového počtu obyvateľov ČSSR, spoločenský a politický význam ich postavenia nemožno zanedbávať. Zvláštne dimenzie nadobúdajú v národnostne zmiešaných oblastiach štátu.

V súvislosti s vymedzením kategórie národnosť (vo význame súčasných, v Československu žijúcich, etnosociálnych útvarov), považujeme za potrebné uviesť, že používanie pojmu národnosť je najmä v poslednom období v odborných kruhoch dosť diskutované. (7) My však nesledujeme vyriešenie tejto otázky. Naším cieľom je vymedzenie jeho základných charakteristík.

Za východisko sme si zvolili typológiu národností vypracovanú J. Zvarom. Autor naše národnosti zaraďuje do typu, ktorý „... existuje obyčajne na línii národnostného rozhrania, etnického premiešavania obyvateľstva, t.j. popri štátnych hraniciach, a vznikol v dôsledku zložitých etnických pomerov na hraničných čiarach novovznikajúcich štátov“ [Zvara 1972: 102]. Naše národnosti tvoria integrálnu súčasť československého štátu a jeho organizácie. Oddelenie od ich pôvodného národa viedlo k tomu, že sa sformovali v osobitné etnosociálne organizmy. Zachovali si svoj pôvodný jazyk, čiastočne kultúru, tradície, národné vedomie. Je pre ne charakteristické, že žijú v oblastiach s rôznym zastúpením českého alebo slovenského obyvateľstva. Ich odlišnosti od dvoch našich národov sú podmienené nasledujúcimi faktormi:

1. Nemajú vlastnú sociálno-ekonomickú základňu. Sú súčasťou sociálno-ekonomickej základne národných republík a ČSSR.
2. Nevytvárajú vlastnú štátno-politickú organizáciu. Vystupujú síce ako právne subjekty, avšak otázka ich postavenia, vývoja a vzťahových rámcov, do ktorých vstupujú, je chápaná ako významný vnútropolitický, ale i zahraničnopolitický aspekt, v rámci jednotného politického systému ČSSR.
3. Všeobecná úroveň ich kultúry a celkového duchovného života je v značnej miere determinovaná úrovňou a zvláštnymi prejavmi duchovného života československej spoločnosti. Majú však isté odlišnosti od československého a národných kontextov, ktoré sú podmienené:
 - a) etnickými faktormi determinujúcimi formu ich národnej kultúry;
 - b) historickými a prírodnými osobitosťami ich sociálno-triednej a urbanistickej štruktúry;
 - c) minulými a súčasnými vplyvmi kultúry pôvodných národov. (8)
4. Zachováva sa u nich etnickým základom daná charakteristika, nachádzajúca svoj výraz

(7) Táto diskusia vyplýva z viacvýznamovosti tohto pojmu. Najčastejšie sa vyskytujúcim synonymom pre tento etnosociálny útvar, používaný v odborných prácach, je pojem národnostná menšina, aj keď nie je legislatívne prijatý.

(8) Napr. vo vzťahu k obyvateľom maďarskej národnosti, žijúcim v rôznych evrópskych krajinách formuluje maďarská strana takto: „Strana a vláda svojím spôsobom berú na seba určitú zodpovednosť za osudy Maďarov žijúcich v susedných štátoch a existujúcimi prostriedkami budú nápomocné vo vytváraní podmienok pri uspokojovaní opodstatnených menšinových záujmov. Fakt, že tieto národnostné menšiny žijú na území iných štátov, ešte neznamená, že prestali existovať ako súčasť materinského národa“ [Szokai – Tabajdi 1988: 3].

v jazyku, v spôsobe života, vo zvykoch, obyčajoch a tradíciách. Preberajú však aj niektoré charakteristiky kontaktného českého resp. slovenského národa. (9)

Okrem uvedených osobitostí však pre naše národnosti platia všetky vývojové zákony a zákonitosti charakteristické pre socialistické národy.

Uvedené črty kategórií národ a národnosť nepovažujeme za vyčerpávajúce. Vyčlenili sme len ich základné, všeobecné charakteristiky, z ktorých je potrebné vychádzať pri sociologickej analýze, pri vytváraní konceptuálneho rámca pri ich skúmaní. Na to by malo nadviazať rozpracovanie kategórií „strednej úrovne“ a operacionálnej úrovne. To sú nevyhnutné predpoklady vedúce k efektívnosti sociologických výskumov národnostných javov.

Ku konceptualizácii a operacionalizácii národnostnej problematiky

Pohľad rôznych vedných disciplín na problematiku života našich národov a národností, pravidla a tradične operuje so vzájomným porovnávaním sociálno-demografických parametrov národných a národnostných útvarov v ČSSR, resp. je konkretizovaný kategóriami sociálno-triednej a vzdelanostnej štruktúry československej populácie. Inak nepostupuje ani sociológia. Práve v týchto dimenziách sa konštatujú zhodné, ale i rozdielne rysy jednotlivých národných spoločenstiev. Iné pojmy charakterizujúce socialistické národy a národnosti však väčšinou absentujú.

Celý problém spojený s existenciou ďalších pojmov približujúcich všeobecné kategórie súvisí azda so skutočnosťou, že sa málokedy rozpracuje základný pojmový aparát, ktorý by východiskové kategórie približoval na nižšej úrovni všeobecnosti. Treba poznamenať, že chýba i ďalší krok nadväzujúci na proces konceptualizácie, a to operacionalizácia završená taktiež svojim vlastným pojmovým aparátom [Mišovič 1988 : 303–307]. Pri skúmaní národnostnej problematiky je situácia zložitejšia v tom smere, že je potrebné vziať do úvahy pri rozpracovaní kategórií a pojmov dialektický proces rozvoja a zblížovania národov v jeho dnešných podobách.

Isté úspechy pri prekonávaní týchto „nástrah“ naša sociológia dosiahla zavedením jedného zo základných pojmov používaných pri skúmaní národnostnej problematiky, a to s pojmom národné vedomie za socializmu. Ide o pojem odrážajúci pozitívny obsah národného vedomia, ktorý u Čechov, Slovákov, ako i ďalších v Československu žijúcich etnosociálnych útvarov reálne existuje. Je naplnený dvojjedným obsahom, orientáciou na uznanie, tj. spoluprácu a pomoc ostatným občanom ČSSR bez rozdielu národnej príslušnosti, a zároveň so snahou o rozvoj vlastného národa, resp. národnosti, tj. rozvoj pokrokových tradícií a historického odkazu. Národné vedomie za socializmu imanentne zahŕňa nielen socialistické vlastenectvo, ako vzťah k vlastnému národu, ale súčasne proletársky socialistický internacionalizmus. Popritom je zrejma aj skutočnosť, že vo vedomí príslušníkov našich národov a národností stále pretrvávajú prežitky a predsudky nacionalizmu.

Neboli by sme dialektici, ak by sme nepredpokladali, že konkrétny obsah národného

(9) Na základe mnohých poznatkov sociológie i iných vied je možné konštatovať proces zblížovania medzi českou a slovenskou majoritnou spoločnosťou a jednotlivými národnosťami i etnickými skupinami. I. Heroldová k tomu píše „Spoločné pracovné podmienky, jednotné spoločenské záujmy, aktívny podiel na výstavbe nášho socialistického štátu, jednotná výchova, pôsobenie oznamovacích prostriedkov, u väčšiny z nich čs. štátne občianstvo, spoločné členstvo v rade spoločenských a politických organizácií vytvorili podmienky k ekonomickému, spoločenskému a profesnému vyrovnaniu. Zachované etnické zvláštnosti majú dnes podobu skôr lokálnych a regionálnych špecifik, na ktoré si ostatní obyvatelia zvykli, ako skutočných etnických odlišností“ [Heroldová 1985 : 302].

vedomia za socializmu sa mení v jednotlivých etapách nášho spoločenského rozvoja v závislosti na dopade výsledkov ekonomiky, politiky, ideológie, morálky na zmyšľanie a čítanie jednotlivých sociálnych skupín. Mení sa tým aj intenzita prejavov socialistického vlastenectva a internacionalizmu v užšom zmysle. (10) Výsledkom sú zmeny v presvedčení o potrebe rozvoja priateľstva medzi ľuďmi rôznych národností v ČSSR. V konkrétnej polohe sa toto presvedčenie premieňa ako ocenenie rozličných stránok národného bytia a duchovného profilu bratského národa či národnosti a potrieb vzájomnej spolupráce a pomoci.

Ďalší základný pojem približujúci charakteristiku národa je, podľa nášho názoru, spojený s problematikou každodennosti života ľudí [Alijevová 1987 : 393–408]. Miesto vyabstrahovaných a niekedy i nereálnych schém sociálneho usporiadania marxistická sociológia začína venovať sústavnejšiu pozornosť kategóriám a pojmom, ktoré približujú reálne vzťahy ľudí v rôznych oblastiach, medzi ktorými je aj sféra národnostných vzťahov.

V tejto oblasti je zvlášť aktuálne skúmanie medziľudských národnostných vzťahov v národnostne zmiešaných oblastiach, v každodennom, opakujúcom sa bezprostrednom styku národov a národností. Táto stránka národnostných pomerov výrazne indikuje stav a intenzitu zblížovania. Popri mnohých iných konceptuálnych pojmoch, ktoré sa doposiaľ používajú k vyjadreniu javu, napr. interetnické vzťahy národnostné [Zvara, Vagai 1987 : 35] alebo interetnické vzťahy, sa nám pojem medziľudské národnostné vzťahy javí ako najvýstižnejší. Obsahuje nielen hodnotenie rôznych aspektov národnostných vzťahov, ale jeho rovnocennú súčasť predstavujú aj situácie, ktoré ovplyvňujú rozhodujúce sociálne vzťahy v národnom rámci. Ide jednak o zachytenie celkovej úrovne vzájomnej súčinnosti národov a národností (i na úrovni medziľudských vzťahov), jednak o indikovanie rôznych rovín vzťahov medzi ľuďmi vlastnej národnosti.

Vzťah našich národov k socialistickej skutočnosti má diferencovaný a rôznorodý obsah. Okrem iného je postihovaný najrôznejšími sociologickými výskumami. Pozitívny vzťah k socializmu vo výskumoch je vyjadrený aj mierou spoločenského optimizmu. Spoločenský optimizmus sa v dielčich rysoch i vo svojom celku prejavuje prostredníctvom hodnotiacej tendencie populácie prítomnej pri ocenení rôznych stránok socialistickej reality. Prevalha pozitívnych pohľadov dokáže oslabiť aj také ideologické momenty, ktoré nemajú vždy jednoznačný spoločenský náboj, ako je napr. vplyv náboženstva. (11) Spoločenský optimizmus predstavuje základný pojem, ktorý má jednak svoje etnické zdroje a tým i dimenzie a jednak sociálne rozmery. Obsahuje totiž hodnotenie možností realizovať sa vo sfére národného života rovnako ako vo sfére individuálnych i spoločenských aktivít bez ohľadu na národnú príslušnosť. Súčasťou optimizmu sú aj pohľady na možnosti a úspechy spoločenského systému ako celku. Ak totiž dochádza k strate spoločenského optimizmu v jednej z oblastí, môže nastať nepriaznivé ovplyvnenie i ďalších sfér.

Iný základný pojem, ktorý podľa nás približuje profil národa či národnosti, sa dotýka obsahu národného charakteru. (12) Problematika národného charakteru sa nezriedka

(10) Tento pojem je operacionalizovaný vo výskumoch národnostnej problematiky realizovaných v ÚVVM-FŠÚ, ÚVVM-SŠÚ, SVÚ SAV Košice a v Sliezkom ústave ČSAV v Opave.

(11) Domnievame sa, že jedným z výsledkov vyššieho spoločenského optimizmu slovenskej populácie, i keď je vplyv náboženstva v slovenských pomeroch ďaleko výraznejší ako v českom národe, je pozitívnejšie hodnotenie väčšiny životných okolností napr. medzinárodných, ale i vnútropolitických otázok. Platí to i o tendujúcich k náboženstvu na Slovensku, keď sa v niektorých prípadoch blížia svojimi hodnoteniami k názorom hlásiacich sa k marxizmu v Prahe [Mišovič a kol. 1985 : 61–63].

(12) Pojem národný charakter je v nemarxistickej sociológii pomerne frekventovaný i keď sa často používa bez bližšieho určenia. V marxistickej sociológii sa otázka národného charakteru objavila

považuje v sovietskej etnopsychológii za centrálnu [Výrost-Zeľová 1988: 111]. I napriek tomu sa domnievame, že je presnejšie hovoriť o sociálno-etnický podmienenej mentalite národa. (13) a sledovať ju sociologickou optikou, keďže sociálno významné črty psychiky národa sú triedne podmienené, historicky ovplyvnené a utvárajú sa práve na makrosociálnej úrovni. Poznatky zo sociologických výskumov naznačujú, že sociálno-etnický podmienená mentalita národa či národnosti, v konkrétnych prejavoch a pohnutkách, je výslednicou základných politických, ekonomických, sociálnych a ďalších procesov nielen v základni, ale i v nadstavbe. A tak nie sú zanedbateľné ani minulé skúsenosti, tradícia, kultúrna úroveň a mechanizmy chovania resp. konania v bežných situáciách, ktoré sa formovali po dlhé desaťročia. Napr. konkrétnym výrazom sociálno-etnický podmienenej mentality našich národov sú odlišné prejavy akcenty, nepísané normy, sprevádzajúce chovanie človeka v medziľudských vzťahoch, alebo napr. rozdielny prístup pri realizácii osobných potrieb a záujmov v kontexte určitých individuálnych, skupinových či spoločenských preferencií.

Skúsenosti dokumentujú, že reálny obsah charakterizovaných základných pojmov je formovaný v rôznej miere sociálno-ekonomickými i etnickými momentmi. Konkrétne prejavy národného vedomia za socializmu a sociálno-etnický podmienená mentalita sú výraznejšie ovplyvňované etnickými ako sociálno-ekonomickými faktormi, kým stav medziľudských vzťahov národov a národností a miera spoločenského optimizmu sú najmä pod vplyvom prevažujúcich sociálno-ekonomických podmienok.

Ak neuvažujeme v tejto abstraktnej polohe, potom skutočnosti charakterizované jednotlivými pojmami sa vzájomne prelínajú a ovplyvňujú. Napr. dopad osobných „každodenných“ kontaktov s inou národnosťou priaznivo vplyva na samotné vzťahy ľudí rôznych národností i na ich hodnotenie [Výrost-Zeľová 1988: 197–198]. Iným príkladom je vzájomná súvislosť medzi vzostupom spoločenského optimizmu a jeho pozitívnym dopadom na socialistické národné vedomie, na možnosti národného rozvoja, ale i priateľstva s inými národmi. Možno konštatovať, že rozvoj národov posilňuje procesy zblížovania a súčasne zblížovanie akceleruje rozvoj národov, národností.

Rozvoj národa má mnoho podôb a ak sa prejavuje kultiváciou jeho sociálno-etnický podmienenej mentality, výsledkom je i zlepšenie medziľudských vzťahov národov a národností.

Sociológia pri podrobnejšej konkretizácii svojho pohľadu na skutočnosť so základnými pojmami nevystačí a musí formulovať operacionálny základ využiteľný v rámci konkrétnych metód či techník sociologického výskumu. Urobí tým rozhodujúci krok k príprave indikátorov, premenných.

Operacionálne definície majú aj v tomto prípade poslúžiť ako sprostredkujúci a nadväzujúci článok medzi základnými pojmami a uvažovanými indikátormi. Mali by zachytávať podstatne črty javu, smerovať k odhaleniu faktov či procesov a neuspokojovať sa s jednoduchými konštatovaniami.

v súvislosti s diskusiou o vymedzení pojmu národ. Pre marxistickú koncepciu pojmu je charakteristický princíp historický, odrážajúci sociálno-ekonomický rozvoj spoločnosti, nemarxistické smery kladú dôraz na vývoj pod vplyvom kultúry. Český nemarxistický sociológ E. Chalupný na základe skúmania dospel k záveru, že pre „československý národ“ je typická anticipácia. Podľa neho sú československí ľudia silnejší v detaile a nie vo veľkých koncepciách. Vysoko hodnotí i mystiku, ako jeden z charakteristických rysov „československého národa“ [Vaněk 1981: 129]. Dnes predovšetkým sociálna psychológia pracuje s týmto pojmom a len málo autorov celkom popiera reálnosť sociálno-psychologických špecifik etnických spoločenskostí [Výrost – Zeľová 1988: 108].

(13) Pojem mentalita používame v zmysle spôsob myslenia, zmyšľania [Klimeš 1981: 440].

Operacionalizácia národnostnej problematiky vyžaduje zvláštnu pozornosť. Okrem bežných „sociologických determinant“ sa musia vziať do úvahy pri jej rozpracovaní aj etnické momenty, ktoré na prvý pohľad nie sú vždy zrejmé. Operacionalizáciu je nevyhnutné prispôbovať konkrétne skúmanému etnosociálnemu útvaru, osobitostiam jeho ekonomického, politického, sociálneho a kultúrneho profilu.

Ak zoberieme do úvahy všetky tieto okolnosti, je možné prikrčiť k operacionalizácii východiskových kategórií národ a národnosť za socializmu, sprostredkovaných napríklad základnými pojmami národné vedomie za socializmu, sociálno-etnicky podmienená mentalita, medziludské národnostné vzťahy a miera spoločenského optimizmu. Jeden z možných spôsobov operacionalizácie základných pojmov je spojený s ich rozpracovaním do nasledujúcich charakteristík:

Základné pojmy

národné vedomie za socializmu	sociálno-etnicky podmienená mentalita	medziludské národnostné vzťahy	mera spoločenského optimizmu
-------------------------------	---------------------------------------	--------------------------------	------------------------------

Ich operacionálna podoba :

presvedčenie o potrebe rozvoja priateľstva a pomoci medzi národmi	preferencia humanistickej morálky	stav vo vzájomných vzťahoch národov a národností	situácia v možnosti uplatniť vlastné schopnosti
ocenenie bratského národa v procesoch zbližovania	stav spojený so zdôrazňovaním národnej výnimčnosti	názor na faktory zbližovania národov	stav v možnosti realizovať sa v rôznych oblastiach života spoločnosti
konkrétne hodnotenie vzájomných vzťahov	stav spojený s nedocenením národných predností	hodnotenie konkrétnych národnostných vzťahov	dôvera v perspektívy spoločenského systému
mera preferencie národných záujmov	preferencia v riešení medziludských vzťahov	stav prevládajúci vo vzťahoch ľudí vlastnej národnosti	názor na možnosť rozvoja socializmu
mera národnostnej neznášanlivosti	spôsoby presadzovania individuálnych a spoločenských záujmov	hodnotenie okolností formujúcich bezprostredné sociálne vzťahy	dôvera v možnosti riešenia spoločenských problémov
vedenie si dôležitosti národného rozvoja			
vedenie si národných historických a pokrokových tradícií.			

Uvedené operacionálne pojmy, ktoré vo svojom celku indikujú určitú kvalitu sociálneho profilu konkrétneho národa či národnosti, vyjadrujú najrôznejšie aspekty spojené s možnosťami realizácie etnických útvarov, naznačujú situáciu vo vzťahoch v samotnom národe i vzťahy, ktoré sa vytvárajú navonok, voči okolitým národom. Rovina operacionálnych pojmov taktiež potvrdzuje, že zisťovať národné či národnostné len prostredníctvom etnických momentov sa zdá byť nedostatočné, pretože celková spoločenská situácia má rovnocennú, rovnako dôležitú úlohu pri charakteristike národných a národnostných javov a procesov, ako okolnosti bezprostredne ovplyvňujúce postavenie národa, národnosti.

Národnostná politika je preto vždy výslednicou sociálno-ekonomického a politického rovnako ako národného. Ignorovať jedno kvôli druhému je nevedecké, nedialektické, nemarxistické. Každý empirický, teoretický či komplexný marxistický sociologický výskum,

ak sa chce vyvarovať zjednodušenia, integruje obe hľadiská a tak podáva reálny obraz života národov a národností.

Záver

Pohľad na súčasný stav sociologického skúmania národnostných problémov umožňuje konštatovať, že v niektorých sférach sa už mnoho urobilo. Napr. pozornosť bola venovaná sfére vzájomných vzťahov medzi národmi a národnosťami. Sociologicky významné informácie o špecifických národných javoch poskytujú aj sociologické výskumy celoštátneho charakteru. Vyabstrahovanie zvláštnych, jedinečných ale i všeobecných prvkov sociálnej reality, vypovedajúcich o národnom, by však vyžadovalo vo väčšine prípadov uvažovať s komplexnejším zastúpením sociálno-ekonomických, ale i etnických faktorov ovplyvňujúcich národne a národnostné.

Socialistické národy a národnosti si aj v budúcnosti zachovávajú popri kultúrnych osobitostiach, podmienených etnickými faktormi, aj niektoré ekonomické a s nimi späté sociálne špecifiká. Musíme brať do úvahy aj pôsobenie ostatných všeobecných zákonov a zákonitostí socializmu, platných pre celú socialistickú spoločnosť ako napr. prekonávanie podstatných rozdielov medzi mestom a dedinou, rozvoj a zblížovanie dvoch foriem socialistického vlastníctva.

Sociológia musí reagovať veľmi pružne na nové skutočnosti vyvolané prestavbou spoločnosti. Vzťahy v jednotlivých sociálnych skupinách, nevynímajúc ani oblasť národnostných pomerov, budú v prvej polovici deväťdesiatych rokov vo významnej miere ovplyvnené procesmi spoločenských, hospodárskych a politických zmien.

Sociologické skúmanie národnostných javov prinesie určite celý rad ďalších otázok, o ktorých sme sa v našom príspevku nezmienili. K novovznikajúcej problematike preto bude potrebné sa v budúcnosti vracáť. Túto potrebu podmieňuje aj skutočnosť, že význam národného činiteľa naďalej rastie. Prestavba, ktorá začína byť sprevádzaná demokratizáciou a aktivizáciou subjektov na úrovni spoločnosti, zákonite tento proces musí urýchliť. Potreba vedeckého riadenia spoločnosti vyžaduje, aby sociológia vstúpila ďaleko intenzívnejšie aj do spoluparticipovania na vývoji a ovplyvňovaní národnostných procesov.

Literatúra

- Alijevová, D.: *Každodennosť ako objekt sociologického skúmania*. Sociológia 1987, č. 4.
- Aruľjuňan, J. V. a kol.: *Etnosociologija: celi, metody, nekotoryje rezultaty issledovanija*. Moskva, Nauka 1984.
- Dašdamirov, A. F.: *Nacija i ličnost*. Baku, Akademija nauk Azerbajdžanskej SSR 1976.
- Fiamengo, A.: *Základy všeobecnej sociológie*. Bratislava, VPL 1968.
- Glezerman, G. J.: *Třidy a národy*. In: *Socialismus a národy*. Praha, Svoboda 1977.
- Gorbačov, M. S.: *Projev na zasedání ÚV KSSS v červenci 1988*. Rudé právo 30. 7. 1988.
- Heroldová, I.: *K problematice etnických skupin v českém pohraničí*. In: *Vývoj průmyslových oblastí Československa v období budování socialismu po r. 1945*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1985.
- Kára, K.: *Cikáni v ČSSR a jejich společenská integrace*. Sociologický časopis 1981, č. 4.
- Klimeš, L.: *Slovník cizích slov*. Praha, SPN 1981.
- Lenin, V. I.: *Spisy, zv. 20*. Bratislava, SNPL 1956.
- Lenin, V. I.: *Spisy, zv. 41*. Bratislava, EPOCH 1969.

- Mišovič, J.: *K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume*. Sociologický časopis 1988, č. 2.
- Mišovič, J. a kol.: *Ateizmus a religiozita vo vedomí občanov ČSSR. Závěrečná správa ÚVVM-FSÚ 1985*.
- Příkryl, F.: *K niektorým odlišným názorom na pôsobenie dvoch tendencií v národnostnej otázke za socializmu*. In: Zborník ÚML UK Bratislava 1973.
- Rezoluce XIX. všesvazové konference KSSS o vzťahach medzi národy a národnostmi. Rudé právo 5. 7. 1988.
- Sokolová, G. a kol.: *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*. Praha, Academia 1987.
- Szokai, I. – Tabajdi, C.: *Naša dnešná politika a národnostná otázka*. Magyar Nemzet 13. 2. 1988.
- Uledov, A. K.: *Sociologičeskiye zakony*. Moskva, Mysl 1975.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.
- Výrost, J. – Zelová, A.: *Sociálno-psychologický výskum národnostných vzťahov*. Bratislava, Pravda 1988.
- Vaněk, A.: *Přehled dějin české a slovenské sociologie od nejstarších dob až do r. 1945*. Praha, SPN 1981.
- Wiatr, J.: *Společnost*. Praha, SPN 1968.
- Zvara, J.: *Riešenie národnostných vzťahov a boj proti nacionalizmu v ČSSR*. Praha, VSP ÚV KSČ 1975.
- Zvara, J.: *Národ a národné vedomie*. Bratislava, Pravda 1982.
- Zvara, J. – Vagai, J.: *Formovanie vlasteneckého a internacionálneho vedomia pracujúcich*. Bratislava, Pravda 1987.

Резюме

Я. Мишович – В. Паукович: К вопросам социологического подхода к изучению национальных явлений

Этникум в марксистско-ленинской социологии считается одной из важных форм социальной организации людей. Конкретно – этническое сообщество нация, национальность обладают всегда своими социальными детерминантами и характерны историко-этническими и экономико-классово-политическими признаками. Нации, наряду с классами, в современных экономических формациях представляют наиболее важные субъекты социальных процессов.

Характеристику нации при социализме освещают, по нашему мнению, следующие основные понятия: национальное сознание при социализме, межчеловеческие национальные отношения, мера общественного оптимизма, социально-этнически обусловленный образ мышления.

Связанные с этим операциональные понятия показывают определенное качество социального профиля национальной формации, выражают возможности ее реализации, определяют ситуацию в отношениях в самой нации и отношения, создающиеся к окружающим нациям.

Взаимообусловленность социального и этнического одновременно означает, что развитие и сближение наций формирует взаимосвязанный и взаимообусловленный процесс.

Summary

J. Mišovič – V. Paukovič: On Issues of the Sociological Approach to the Research into Nationality Phenomena

In Marxist-Leninist sociology, the ethnicum is considered as one of the important forms of the people's social organization. Concrete ethnical communities (nation, nationality) always have their social determinants and are characterized in terms of historic-ethnic and economic-class-political features. Together with classes, nations represent the most important subjects of social processes in the contemporary economic formations.

In our opinion, the nation under socialism is most aptly characterized by the following basic concepts: national consciousness under socialism, interhuman national relations, the measure of social optimism, socio-ethnically conditioned mentality.

The operational concepts connected herewith are indicative of a particular quality of the social profile of the national unit, convey the possibilities of its realization, outline the situation as concerns both the relations prevailing within the nation itself and those entertained with neighbouring nations.

The mutually conditioned character of the social and the ethnic simultaneously implies that the development of and the growing understanding between nations represent an interrelated and mutually conditioned process.

R. Wiggershaus: Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung (Frankfurtská škola. Dějiny. Teoretický vývoj. Politický význam)

München, Wien, Carl Hansen Verlag 1987, 795 s.

R. Wiggershaus rozhodně nepatří ke známým a renomovaným autorům. Avšak jeho práce předčí všechna díla, která byla věnována problematice frankfurtské školy za poslední dvě desetiletí. Předčí je jednak enormním rozsahem, ale také využitím mnoha dalších materiálů a zdrojů, které nebyly dříve využívány, protože ani nebyly k dispozici. Kniha R. Wiggershause má celkem 795 stran, je vnitřně bohatě rozčleněna. Vedle úvodu zahrnuje 8 velkých kapitol, jen čtyřstránkový, ale obsahově velmi zajímavý doslov a dvoustránkové díky, kde se dočteme, že na vzniku velké práce o frankfurtské škole má zásluhu nakladatelství Carl Hansen. To přijalo návrh autora na zpracování rozsáhlé monografie o frankfurtské škole, uzavřelo s ním smlouvu a poskytlo příslušnou zálohu, aby mohl začít s realizací svého záměru. Německé společenství pro výzkum poskytlo stipendium na dva čtvrtletní pobyty v USA a hradilo polovinu cestovních nákladů.

Podle autorova sdělení byl pro něj největším zdrojem informací velký archiv M. Horkheimera ve Frankfurtu, dále archiv T. Adorna, archiv T. Marcuseho i archiv G. Lukase v Budapešti. Paradoxní je autorovo oznámení, že mu nebyl dovolen přístup do archivu Frankfurtské univerzity, protože prý nejsou akta korektně rozčleněna z hlediska datování a nejsou dostatečné kapacity pro příslušné třídící práce.

V dokumentačních přílohách jsou uvedeny archiválie a seznamy literatury, dále publikace Institutu pro sociální výzkum a jeho nejdůležitějších spolupracovníků. Kromě podrobných bibliografií nejznámějších představitelů frankfurtské školy jsou uvedeni i méně známí a u nás málo hodnocení spolupracovníci Institutu pro sociální výzkum, jako H. Grossmann, první ředitel Ústavu pro sociální výzkum C. Grünberg, Otto Kirchheimer, F. Neumann. Cenné je také využití korespondence pracovníků Institutu mezi sebou i s třetími osobami.

Třetí oddíl příloh uvádí sekundární literaturu, autor mluví o malém výběru převážně knižních publikací o frankfurtské škole a o literatuře k tematice přílehlé. Celkem jde o 127 titulů. Literatura ke kontextu zahrnuje 253 titulů. Přílohy uzavírá rozsáhlý jmenný rejstřík. Autor se opírá nejen o bibliografii a korespondenci a archivní dokumenty, ale také o nejvýznamnější práce, které se vymykají průměru nebo mají souhrnný ráz.

V Úvodu se autor snaží vyjasnit označení frankfurtská škola. Je tu řada problémů. Například ten, že se ustálilo rozlišování dvou generací kritických teoretiků, tj. starší frankfurtské školy zakladatelů a těch, kteří od sedmdesátých let působili jako druhá generace kritických teoretiků (J. Habermas, A. Wellmer, Oskar Negt a Claus Offe). To navozuje otázku o dalším pokračování frankfurtské školy, o kontinuitě a diskontinuitě.

Podle autora se výraz frankfurtská škola spojoval s kritikou teorií, která viděla společnost jako antagonistickou totalitu a nevypudila ze svého myšlení Hegela a Marxe, protože sama sebe považovala za jejich dědice. Později se stala tato etiketa příliš všezahrnujícím a vágním pojmem. Dokonce v souvislosti s rolí H. Marcuseho jako idolu revolučního hnutí se frankfurtská škola stala mýtem. Pak americký historik Martin Jay tento mýtus rozptýlil tím, že ho svedl zpátky na historickou půdu a vyjasnil, že frankfurtská škola byla mnohotvárnou skutečností. Stala se dávno součástí dějin působením tohoto označení nezávisle na tom, v jak širokém smyslu se může mluvit o souvislosti se školou.

Wiggershaus však připouští, že tu byly základní znaky školy občas nebo stále se vracějící – institucionální rámec – Institut, intelektuální charismatická osobnost (Horkheimer) naplněná vírou v nový teoretický program a ochotná a schopná spolupracovat s kvalifikovanými vědci a také se schopnostmi fideicimí (Horkheimer jako „managerial scholar“). Byl tu manifest (Horkheimerova nástupní řeč z roku 1931), nové paradigma – „materialistická“, popřípadě „kritická“ teorie celkového

životního procesu, která ve znamení kombinace filozofie a sociálních věd byla s to vstřebat systematicky psychoanalýzu a určité myšlenkové motivy Nietzscheho, Schopenhauera aj. do historického materialismu. Etiketa „kritická teorie“ byla do jisté míry průběžně zachovávána, i když ti, kdo ji používali, ji chápali různě a také Horkheimer měnil své původně s tím spojené představy. Byly tu také prostředky pro zveřejňování a šíření prací. Časopis pro sociální výzkum a spisy Institutu pro sociální výzkum, které byly vydávány v renomovaných nakladatelstvích (nejdříve u Hirschfelda v Lipsku a potom u Alcana v Paříži).

Tyto znaky však plně platily jen pro první desetiletí Horkheimerovy éry, tedy pro třicátá léta a dobu v New Yorku. Situace se změnila po druhé světové válce a po návratu do NSR, kdy již Institut nepracoval ve složení Horkheimer, Pollock, Adorno, Marcuse, Fromm a Löwenthal. Nebyl již nikdy znovu časopis, Horkheimer po válce a v NSR nebyl teoreticky produktivní, to obstarával spíš Adorno, později pak J. Habermas, který ovšem patřil k nové generaci a o němž známý protivník frankfurtské školy H. Schelsky tvrdí, že se v padesátých a šedesátých letech ohrazoval proti zařazování do frankfurtské školy.

Všechny tyto okolnosti a zvláště nanejdvůh nestejnorodá historie by neměly vést k příliš přísnému chápání výrazu frankfurtská škola. To dotvrzují ještě další dvě okolnosti – Horkheimer se jako původní charakteristická osobnost stále méně podílel na přednáškách a výuce, a po celé čtyřicetiletí neexistovalo jednotné paradigma, k němuž by se dalo přiřadit vše, co patřilo k tomu, o čemž mluvila frankfurtská škola. Navíc se Horkheimer ještě v USA distancoval od spolupráce se sociálním psychologem E. Frommem a teoretiky státu a práva F. Neumannem a O. Kirchheimerem, což znamenalo, že rezignoval na svůj program interdisciplinární teorie celé společnosti. S těmito výhradami pojednává Wiggershaus téměř o padesátileté prehistorii a historii frankfurtské školy.

První kapitola má stručný název *Na úsvitu*. Milionářský syn Felix Weil zakládá Institut pro marxismus s nadějí, že bude moci jednou být předán německému státu rad. Otec F. Weila, milionář, získal své peníze jako obchodník s obilím a byl ochoten dát jejich část na založení specifického ústavu. Ústavu, jehož hlavním cílem bylo zkoumání dějin socialismu a dělnického hnutí. Ve druhé části první kapitoly se oznamuje: Katedrový marxista Carl Grünberg zakládá Institut pro výzkumy o dějinách socialismu a dělnického hnutí. Dějiny Ústavu jsou tedy starší než dějiny frankfurtské školy. Ústav pro sociální výzkum na Frankfurtské univerzitě vznikl kolem roku 1923 a byl slavnostně otevřen v červnu 1924. Jeho pracovníky byli lidé, kteří se z osobní iniciativy zajímali o socialismus a dělnické hnutí a hlásili se k různým podobám marxismu. Členy a spolupracovníky Ústavu byli ti, kdo byli buď členy sociálně demokratické strany, mnozí sympatizovali s komunistickou stranou a někteří byli i jejími členy. V prvních letech fungování Ústavu zde působil známý dr. R. Sorge se svou manželkou.

Zajímavé jsou údaje o kontaktech se Sovětským svazem a zvláště o spolupráci s moskevským Institutem Marxe a Engelse. Frankfurtský Ústav vydal dva svazky Archívu Marxe a Engelse a část dílů souhrnného vydání spisů Marxe a Engelse – MEGA. Vážné onemocnění prvního ředitele Ústavu bylo důvodem změny ve vedení. Třetí část první kapitoly to uvádí takto: Filozof Max Horkheimer přejímá vedení Institutu. Nový program: Překonání krize marxismu prostřednictvím proniknutí sociální filozofie a empirických sociálních věd. Autor komentuje nástupní řeč M. Horkheimera, v níž vytyčil program rozvoje kritické teorie a spojení sociální filozofie s jednotlivými společenskovědními obory. Zaznamenává začátek vydávání *Časopisu pro sociální výzkum*. Na závěr první kapitoly autor podává panoráma biografii zakladatelské sestavy frankfurtské školy – M. Horkheimera, W. Pollocka, T. Adorna, E. Fromma, L. Löwenthala a H. Marcuseho. Předností těchto biografii je systematická a podrobná informace o jejich původu, vzdělání a teoretických a politických orientacích. Všichni se v prvním čísle *Časopisu pro sociální výzkum* hlásí k materialistickému pojetí dějin ve smyslu myšlenek *Předmluvy ke Kritice politické ekonomie* a první části *Německé ideologie*. Autor zdůrazňuje, že žádný z nich však neskládal naděje v dělnickou třídu, i když nikdo z nich nepochyboval, že socialismu patří budoucnost.

Druhá kapitola je stručná a má název *Na útěku*. Týká se etapy činnosti, která byla poznamenána nastolením moci hitlerovského fašismu. Zásahy proti židovským a pokrokovým intelektuálům byly velmi rychlé. Vedení Frankfurtské univerzity se nikoho z nich nezastalo. Další fakty se týkají postupného přesunu Ústavu do Ženevy a Paříže, nuceného přechodu do USA, kde se úspěšně podařilo zakotvit v New Yorku ve spojení s Kolumbijskou univerzitou.

Kapitola třetí nese název *V Novém světě I*. Autor se v ní soustřeďuje na analýzu výsledků první velké a syntetické výzkumné práce Institutu *Autorita a rodina*. Problémem byl nucený pobyt Adorna v Oxfordu v Anglii. Horkheimer musel vyvinout velké úsilí, aby Adorno mohl přejít do USA. Po jeho příjezdu se začali zabývat ideou projektu teoretické studie o dialektice. V dalších částech práce se Wiggershaus

zabývá kontextem osobnosti W. Benjamina a Institutu a kritickými pracemi H. Marcuseho o ideologii a L. Löwenthala o umění. Velmi zajímavé jsou pasáže o F. Neumannovi a O. Kirchheimerovi. V Německu měli úzké spojení s odbory a sociálně demokratickou stranou. Jejich práce zobecňující teoretické i praktické zkušenosti měly hlubší a političtější ráz než práce Horkheimerovy a Adornovy. Významná je zejména Neumannova práce o hitlerovském nacistickém státě Behemoth. Wiggershaus, podnícen nesporně prací jmenovaného M. Jaye, analyzuje vztah Horkheimera a Adorna k oběma politologicky a právnícky zaměřeným spolupracovníkům jako příklad nevyužitých šancí k intenzivní interdisciplinární výzkumné práci. Ne příliš kladně pro Horkheimera a Adorna vyznívá pasáž o jejich morálních a lidských postojích k oběma spolupracovníkům, což se projevilo zejména v otázkách finančních. Předmětem zájmu autora v závěru třetí kapitoly je také výzkum *Princeton Radio Research Project*, jehož se zúčastnil Adorno pod vedením P. Lazarsfelda.

Ve čtvrté kapitole nazvané *V Novém světě II*, se autor soustřeďuje na prvky krizové situace Institutu v pozdních třicátých letech, kdy byl vlastně bez empirických výzkumů. Situace se tak vyhroutil, že Horkheimer byl nucen využít ustanovení nadace, kde se praví, že „provoz Institutu není vůbec nutný pro jeho trvání“. V této krizové době se odpoutává od Institutu E. Fromm, jehož samostatná aktivita v USA a jeho orientace na psychoanalýzu nevyhovovala ani Horkheimerovi, ani Adornovi. Příčinou rozporů byla také otázka finanční a zvláště pak odměňování. Wiggershaus o tom píše: „Krise Institutu trvala. Byla také zapříčiněna a zosílena patriarchálně soukromým disponováním výrobními prostředky vedením Institutu, které bylo výsměchem nároku na to, že všichni představují solidární pospolitost kritických teoretiků společnosti. Když se kapitál nadace od pozdních třicátých let scvrkával, Horkheimer velmi brzy rezervoval dostatečně velký podíl jmění pro dlouhodobé zajištění své vědecké práce“ (s. 293).

Z finančních potíží se vedení Institutu chtělo vymanit stále větší orientací na projekty, které by byly financovány nadacemi. S tím souvisel dlouho zamýšlený a dlouho nerealizovaný projekt o antisemitismu. První kroky byly neúspěšné. V důsledku neshod a nerovnoprávných vztahů mezi členy Institutu odešli Marcuse a Neumann pracovat do jiných amerických institucí. V závěru čtvrté kapitoly Wiggershaus velmi podrobně rozebírá společnou práci Horkheimera a Adorna *Dialektika osvícenství* a také samostatné dílo Horkheimera – jeho knihu *Zatmění rozumu*. Posledním bodem analýzy je *Projekt o antisemitismu*, který začal až po několika letech nabývat reálné podoby v rámci spolupráce s americkým Židovským výborem.

Pátá kapitola, nazvaná *Pomalý návrat*, se již týká závěrečné etapy pobytu Institutu a jeho pracovníků v USA, výsledků poměrně rozsáhlých výzkumů o antisemitismu, autoritativní osobnosti a rasových předsudcích. Podrobná znalost autora o těchto výzkumech, jejich součástech a etapách, umožňuje udělat si přesnější a hlubší představu o závěrečné etapě činnosti Institutu v USA.

Konkrétní historické analýzy situace Institutu ve čtyřicátých letech v USA a v prvních letech po návratu do NSR ukazují, jak byly poměry a podmínky působení Institutu v poslední fázi v USA i po návratu do NSR složité a podstatně odlišné od let působení ve výmarském Německu i koncem třicátých let a počátku čtyřicátých let v USA. Návrat do poválečného Německa nebyl ani jednoduchý, ani bez problémů.

Nakonec se do poválečného Německa vrátili jen Horkheimer, Adorno a Pollock, zatímco v USA zůstal Löwenthal, Fromm a Marcuse. Marcuse však usiloval v kontaktu s Horkheimerem a Adornem o ovlivnění práce Institutu v Německu. Byl však obnoven jen Institut, časopis vydáván znovu nebyl. Později jej do určité míry nahradila řada *Frankfurtských příspěvků k sociologii*, kde vycházely spíš monografie a také shrňky statí, přednášek apod.

Kapitola šestá má velmi příznačný název *Kritická okrasa restaurativní společnosti* a týká se již osudů frankfurtské školy v poválečném Německu. Autor zde věnuje pozornost zejména podílu obnoveného Institutu na znovuvýstavbě Německa a sociologie v něm. Z dalších problémů sleduje, jak se Horkheimer etabluje v „daném okamžiku“, všímá si přechodné role Adorna jako reprezentanta vize kritického empirického výzkumu i stabilizace Institutu a prvních publikací po návratu, tj. svazku *Sociologica* a studijní zprávy o skupinovém experimentu (byla to zpráva o výzkumu politického vědomí v Německu). Jako ústup hodnotí autor přijetí zakázky na výzkum podnikového klimatu v koncernu Mannesmann. Adorno, povzbuzený svou účastí na empirických výzkumech v období pobytu v USA, se na nich však dlouho nepodílel a začal z této oblasti ustupovat.

Posledním tématem šesté kapitoly je Marcuseho *Eros and Civilization*, který Wiggershaus chápe jako jeho verzi *Dialektiky osvícenství*. Pro charakter působení Horkheimera a Adorna v poválečném Německu je důležité toto autorovo tvrzení: „Na rozdíl od W. Abendrotha, jednoho z mála k socialismu se hlásících profesorů, nehledali Horkheimer a Adorno oporu u organizací dělnického hnutí nebo

opozičních skupin, nýbrž u vládnoucí moci samotné“ (s. 479). Málo známé jsou u nás také souvislosti obnovy sociologie jako oboru v poválečném Německu a vliv a záměry americké vojenské správy ve vztahu k oboru. Nakonec v roce 1949 obnovený Institut obdržel značné finanční částky. Přijetí zakázky na výzkum od koncernu Mannesmann nebylo jediným činem vedení Institutu, který Wiggershaus odsuzuje. Proti výzkumu protestovaly i odbory. Wiggershaus tvrdí, že Horkheimer se zmítal v určitém rozporu mezi aktualizovanou diagnózou sebezničení osvícenství a obavou před pohoršlivými důsledky společenskokritické analýzy. Důsledkem však v každém případě bylo stále reakčnější chování v řadě věcí, například v padesátých letech odmítnutí alžírského národně osvobozeneckého boje, nebo v šedesátých letech odmítnutí kritiky války USA ve Vietnamu. Dílčím příkladem určitého morálního kolísání a nedůslednosti bylo nakonec i chování Horkheimera a Adorna ve vztahu k dřívějšímu kmenovému pracovníkovi Institutu H. Marcusemu, když dlouho slibované vydání jeho knihy *Eros and Civilization* v rámci Institutu oba zamítli.

Sedmá kapitola nese výmluvný název *Kritická teorie v pranicích*. Autor zde rozebírá roli Adorna jako interdisciplinárního individuálního pracovníka v oblasti hudební vědy, literatury a filozofie, když opustil pole empirických výzkumů. Současně do zorného pole jeho zájmů vstupují zásadně noví představitelé Institutu. V souvislosti s výzkumem o podnikovém klimatu je to L. Friedeburg, dále Oskar Negt, který u Adorna promoval. Ovšem největší pozornost věnuje Wiggershaus Habermasovi. Ten byl podporován i Adornem, který si ho cenil za filozofickou aktivitu i za kritiku konzervativních představitelů německé filozofie a sociologie. To se týká Habermasovy kritiky Heideggera, s níž začal již v roce 1953 a rozvinul v roce 1959, když Heidegger slavil sedmdesátiny. Wiggershaus však upozorňuje, že ani vztah Horkheimera a Adorna k Habermasovi nebyl jednoznačný. Název třetí části sedmé kapitoly zní: *J. Habermas – konečně teoretik společnosti v Institutu*, vysoce ceněný Adornem, Horkheimerem však shledán jako příliš levicový. Sám Wiggershaus si cení velmi Habermase a hodnotí kladně jak jeho kritické výtky a výhrady vůči Heideggerovi (podle autora to byl Habermas, kdo podnítil k pozdější kritice Heideggera i Adorna v jeho práci *Jargon der Eigentlichkeit*). Wiggershaus také velmi pozitivně hodnotí Habermasovu teoretickou aktivitu a jeho kritická vystoupení v diskusi nazvané *Positivismusstreit*. Právem upozorňuje, že poválečný Institut soupeřil také v rámci NSR s konzervativci, kteří měli nejdříve významnou převahu v publikační činnosti a ve velkých nákladech publikací konzervativního H. Schelského a A. Gehlena. Ale zásluhy Habermase nebránily Horkheimerovi a po něm i Adornovi, aby neztěžovali Habermasovi univerzitní kariéru. Byl to Horkheimer, kdo zabránil v roce 1960 Habermasově habilitaci, měl také námítky proti kolektivní práci *Student und Politik*, na níž se Habermas podílel, i proti jeho článku v *Philosophische Rundschau* *K filozofické diskusi o Marxovi a marxismu*. Horkheimer se zasadil o to, aby byl Habermas z Institutu odstraněn.

Osmá, závěrečná kapitola, nazvaná *Kritická teorie v době výbuchu*, zahrnuje analýzu Adornovy *Negativní dialektiky*, vzájemných vztahů kritických teoretiků a studentského hnutí let 1967–1968. Dále zde Wiggershaus hodnotí Habermasovu cestu ke komunikativní teorii společnosti a Adornův odkaz v jeho estetické teorii jako základnu filozofie ve znamení slibu štěstí. Ještě se tu v rámci analýzy vztahů studentského hnutí a frankfurtské školy objeví Marcuse a jeho účast ve studentském hnutí v Německu i jeho vliv na toto hnutí.

V krátkém doslovu poukazuje Wiggershaus na to, že vývoj v NSR v sedmdesátých letech přinesl se zvýšenou aktivitou terorismu výrazné útoky, které se projevovaly zejména v obviňování frankfurtské školy. Její teorie měly údajně být živnou půdou terorismu. Uvádí práce G. Rohmosera, E. Topitsche a K. Sontheimera. V tomto kontextu je zřejmé, že přes všechny kritické výhrady Wiggershausa k činnosti frankfurtské školy a zvláště přes kritiku nedůsledností, morálního kolísání Horkheimera a Adorna, spatřuje v odkazu frankfurtské školy cennou tradici antikonzervatismu, kritické teorie. Tato pozitivní tradice žije především v díle J. Habermase a mladších představitelů frankfurtské školy – A. Wellmera, O. Negta a Cl. Offeho. Vyjadřuje to takto: Protože pojmu frankfurtská škola neodpovídalo nikdy nic jednotného, nemohla být také řeč o úpadku, pokud podstatné elementy toho, co se všechno přičítalo kritické teorii, bylo dále rozvíjeno v aktualizované formě. Kritickou teorii však chápe šířeji než jen to, co institucionálně symbolizoval Institut pro sociální výzkum vedený Horkheimerem či Adornem. Míni tím myšlení, které je orientováno k odstranění panství a sleduje marxistickou tradici, a jehož výrazem je jak protisystematický Adornův esejistický myšlenkový styl i Horkheimerův projekt interdisciplinární teorie společnosti.

Wiggershausova práce je nesporně dílem, jež imponuje svým rozsahem, bohatstvím citovaných dokumentů, zdrojů a materiálů. Autor podává zatím neobjemnější analýzu zvláštního duchovního, teoretického a politického fenoménu, který je svým způsobem unikátní. Rozsah práce mu dovoluje sledovat zkoumanou problematiku ve velkém vývojovém úseku skoro padesáti let v proměnách, v historických souvislostech, které však neopomíjejí ani souvislosti osobních a morálních vztahů mezi členy této zvláštní vědecké pospolitosti či školy. Z kontextu je zřejmé, že přes všechny oprávněné kritické pasáže a výtky, které adresuje zvláště Horkheimerovi a Adornovi, má k bohaté, složité a klikaté vývojové cestě frankfurtské školy určité sympatie. To se projevuje zvláště v závěrečné kapitole i v doslovu, kde zdůrazňuje, že jde o určitou školu či komunitu, která má velký význam pro ideový, politický a teoretický vývoj značného časového úseku německých dějin. Nakonec je to pochopitelné i ze souvislostí osobních. Vždyť autor je odchovancem frankfurtské školy, studoval na Frankfurtské univerzitě a jak sám poznamenává na konci úvodu své práce, mohl být promován u Adorna, kdyby nepřišla Adornova smrt, protože téma práce bylo již domluveno.

Historický vývojový princip zkoumání umožňuje autorovi, aby zachytil i další negativní tendence ve vývoji frankfurtské školy, prvky přízrakovosti vůči americkými poměrům, výrazné autocenzurní tendence u Adorna a Horkheimera, snahy získat od americké vojenské správy co největší finanční zdroje. Zaznamenává nedůsledný a taktizující postoj k marxismu. Uvádí, že se nesporně zakladatelé školy hlásili subjektivně upřímně k teorii a metodě marxismu, ale přitom se již od něho v USA během války, ale zvláště při poválečné vlně antikomunismu a vyšetřování intelektuálů v USA i v poválečném Německu odkláněli. Přitom i ti nejradikálnější představitelé školy nikdy nevyvozovali ze svého programu rozvíjení kritické teorie v návaznosti na marxismus. Navíc míra subjektivní recepce marxismu byla u jednotlivých členů frankfurtské školy různá. Nejblíže byli marxismu Marcuse a Fromm.

V dané souvislosti považuji za užitečné a nutné vyjádřit se k tomu, jak byla u nás a v dalších socialistických zemích přijímána frankfurtská škola a její složitý, rozporný teoretický, metodologický a politický vývoj. Zvláště ostrá kritika byla proti frankfurtské škole zaměřena na počátku sedmdesátých let. Bylo jisté možné a nutné kriticky analyzovat frankfurtskou školu, bylo správné ji podrobit zásadové, imanentní a politické a ideologické kritice. Tato kritika však byla jednostranná, protože nedocenila přes oprávněnou kritičnost, její pozitivní stránky a důsledky působení v první etapě vývoje ve výmarské republice a pak v poválečném Německu. V kontextu těchto dobových podmínek představovala frankfurtská škola přes své nedůslednosti, kolísání a rozpory progresivní, demokratickou a antikonzervativní nekomunistickou levič. Tuto její pozitivní roli velmi brzy vystihli představitelé konzervatismu ve společenských vědách, pro něž byla frankfurtská škola v poválečném spolkově republikánském Německu terčem ostrých výpadů, útoků, včetně obviňování z toho, že byla živnou ideovou půdou terorismu sedmdesátých let. Byli to zvláště Schelsky, Gehlen a jejich odchovanci a stoupenci – jako G. Rohrmoser, E. Topitsch, K. Sontheimer či H. Günther, kteří si byli velmi dobře vědomi pozitivní a pokrokové role frankfurtské školy a zejména J. Habermase.

J. Habermas je v kontextu svého základního vztahu k odkazu pozitivních stránek frankfurtské školy i svým vlastním dílem rozhodně významnou osobností a přední postavou německé nekomunistické levice a má jako takový velký vliv a ohlas nejen v NSR, ale i v intelektuálních a levicových kruzích západní Evropy, a dokonce i v USA. V rámci současného ideového a teoretického kvasu v socialistických zemích nelze podle mého soudu hodnotit klasické představitelé frankfurtské školy – přes všechny jejich nedostatky, vady a nedůslednosti i kolísání – jako hlavní a nejdůležitější ideové odpůrce a hlavní terč kritiky. Nejsou to rozhodně představitelé sil konzervativních, zpátečnických a bojovně antimarxistických, jinak by bylo obtížné vysvětlit, proč jsou v kontextu NSR objektem ostrých útoků konzervativců a pravicových sil. Každý představitel společenských věd v kapitalistických zemích nemůže a nemusí být marxista a revolucionář, abychom uznali jeho určité pozitivní vlastnosti. Nemarkista, kryptomarkista či neomarkista neznámá nutně a fatálně antimarkista a buržoazní teoretik. Frankfurtskou školu musíme hodnotit historicky vývojově a v kontextu nejen našich, ale i německých poměrů. Jde o určitou demokratickou, progresivní a levicovou tradici, byť rozpornou a nedůslednou. A právě v této souvislosti lze hodnotit Wiggershausovu knihu jako velmi přínosnou a užitečnou publikaci.

Převážně kladné hodnocení recenzované práce neznámá, že v ní nejsou problémy a diskusní místa. Přes udivující rozsah analyzovaných problémů autor nezachycuje všechny souvislosti a aspekty, v nichž se v posledních dvou desetiletích posuzovaná kritická teorie společnosti rozvíjela. Až udivující je jeho okrajový zájem o osobu i místo A. Schmidta v rámci frankfurtské školy. Při hodnocení relativně

pokrokové role frankfurtské školy však bere v úvahu konkrétně historický vývoj jejich hlavních představitelů i J. Habermase, jehož považuje v období let šedesátých, tak i v pozdějších letech za výrazně pozitivní postavu v kontextu západoněmeckých poměrů, zejména vzhledem k jeho teoretickému i politickému vlivu na pokrokové intelektuály v NSR i v evropských kapitalistických zemích a v USA.

Pokud jde o problém, proč se zájem o frankfurtskou školu oživuje v NSR i v dalších kapitalistických zemích, včetně USA, vidí Wiggershaus hlavní důvod v pozitivním teoretickém, metodologickém i ideově politickém přínosu této školy i jejich jednotlivých představitelů, které interpretuje nejen jako určitou vyhraněnou skupinu, ale i s respektováním významných individuálních odstínů a rozdílů. Hlubším problémem, totiž proč ustupují do pozadí, nebo naopak do popředí různé směry, školy a postavy, proč dochází v NSR, ale i v ostatních kapitalistických zemích k různým „renesancím“ a oživením děl jednotlivců i směrů, se Wiggershaus podrobně nezabývá. Osobně si myslím, že je to otázka velmi zajímavá, přitažlivá, nelze ji však vyřešit v knize jednoho autora všestranně a uspokojivě, zvláště při zaměření na otázky a souvislosti jiné, které předtím vůbec nebyly dotčeny nebo se o nich psalo jen okrajově. Sám jsem se pokusil o hlubší řešení otázky o udivujícím rozmachu a vlivu fenomenologické sociologie na bázi podnětů Husserlovy filozofie v samostatné monografii *Ke kritice fenomenologické sociologie*, která vyšla v edici AUC v roce 1989. Navzdory četným předpovědím a odsudkům, že fenomenologická Husserlova filozofie je pro rozvoj a inspiraci sociologie bezvýznamná, došlo k ohromnému rozmachu fenomenologické sociologie v USA a pak i v NSR, Anglii, Francii a dalších kapitalistických zemích již od konce šedesátých let. Problémy oživení, návratu a hodnocení frankfurtské školy v současných kontextech čekají na své všestranné analýzy. Wiggershausova práce i přes určité mezery a opomenu-té souvislosti je však cenná a podnětná a lze ji také v kontextu již řečených úvah považovat za výzvu i pro marxistické analýzy problémy oživení a růstu vlivu nejen frankfurtské školy, ale i dalších vlivných a aktivně působících děl autorů, směrů a škol v sociologicky „vyspělých“ kapitalistických zemích.

Eduard Urbánek

20. ročník časopisu Sociológia

Pohled zpět na uplynulý rok a tudíž i na 20. ročník Sociologie je nutně ovlivněn společenskými událostmi, očekáváním a vývojem, spjatým s daným časovým obdobím. Jestliže předchozí, 19. ročník reflektoval změny ve společnosti především zvýšenou otevřeností a kritičností příspěvků, lze v tomto ročníku zaznamenat pozitivní posun ve směru rozpracování obecných kritických tvrzení do podoby konkrétních realizačních návrhů. To samozřejmě neplatí jednoznačně pro všechny příspěvky, ale přesto je nutné konstatovat nový svěží duch, který vane z celého ročníku. Příznáčná pro tento trend je i skutečnost, že již první číslo obsahuje kritický pohled do vlastních řad a zamyšlení nad tím, nakolik sociologie plní očekávání ze strany společnosti (*Profesionální orientace sociologa ve světle společenských očekávání*). Ve 20. ročníku nebylo zařazeno žádné monotematické číslo, ale při celkovém pohledu lze vysledovat několik tematických okruhů, na něž byla soustředěna pozornost převážné části autorů statí, resp. diskusních příspěvků a informací z výzkumů. To bylo také vodítkem při zpracování recenze.

V roce 1988 bylo významnou společenskou událostí jubileum Matice slovenské. Matica slovenská, Martin – symboly vědomí historické kontinuity slovenské společnosti a kultury. Také základy slovenské sociologie byly budované na půdě Matice. Proto přede všemi upozorňujeme na příspěvek Ivana Kučmy *Matica slovenská a slovenská spoločnosť* (č. 5, s. 569–578), který se tímto tématem zabývá.

K vlastním tematickým okruhům: narůstající ekologické problémy v ČSSR v osmdesátých letech dostávají ve statí Juraja Suchého *Územní souvislosti zdokonalování socialistického způsobu života* (č. 1, s. 29–44) výraz v sociologických kategoriích. Způsob života, jako všeobecná sociokulturní struktura lidského života, je ústřední kategorií, v níž se nacházejí všechny souvislosti rozšířené reprodukce, tedy i územní a ekologické. Kauzální a funkcionální vazby způsobu života na reprodukční proces lze využít jako nástroj společenského řízení. Zdokonalováním způsobu života ve sféře práce a volného času, snížením tlaku obyvatelstva na životní prostředí a ekologickou výchovou je třeba vytvořit nové sociální síly ochrany životního prostředí, dovozuje autor.

Význam kategorií socialistického způsobu života a životní úrovně pro prognózování rozvíjí stat Filipa Hronského a J. Suchého *Cíle a předpoklady dlouhodobého vývoje životní úrovně a formování*

socialistického způsobu života (č. 6, s. 621–637). Růst životní úrovně je sociální podmínkou, která stimuluje sociálně ekonomickou a sociálně politickou angažovanost člověka jako subjektivního činitele společenského rozvoje. Toto je hledisko, z něhož je ve stati posuzován dosavadní a proklamován žádoucí rozvoj životní úrovně v nejbližších 20 letech.

Stať Jozefa Kučeráka, Oto Sobeka a Ferdinanda Vykopala *Sociální politika a životní úroveň v období přestavby* (č. 6, s. 635–648) klade důraz na kvalitativní stránky životní úrovně a její místo v systému hodnot a norem politického, estetického, kulturního i ekologického charakteru. Životní úroveň by se měla rozvíjet v souvislosti a návaznosti na uvedený systém hodnot a norem, nikoli izolovaně jen v rámci kvantitativně zaměřených materiálních podmínek uspokojování potřeb lidí. Vytyčení konkrétních úkolů sociální politiky strany a státu, resp. rozdělovací politiky vůči obyvatelstvu v období přestavby, je ve stati založeno na uplatnění principu sociální spravedlnosti. A sociální politika budoucnosti by se měla orientovat na rozvoj kvalitativních stránek životní úrovně, mezi jiným také na individuální a kolektivní aktivizaci lidí při formování a řešení svých životních podmínek.

Rovněž stať Jána Buncáka (č. 6, s. 649–662) *Problém motivace v prognóze sociálního rozvoje* se dotýká sociální politiky a rozvíjí nové přístupy na příkladu rozvoje bydlení. Autor analyzuje základní sociální charakteristiky současné státní bytové politiky. Za reálné schéma dalšího rozvoje bydlení se považuje privatizace nebo zdokonalování bytového družstevnictví; oba modely je třeba pečlivě posoudit vzhledem ke změnám úkolů a funkcí státní bytové politiky v období výrazných sociálně politických změn. Metodu extrapolace považuje autor v těchto podmínkách za neefektivní.

Volný čas je kategorie související s těmi, o nichž pojednávaly předchozí stati, – způsob života, životní úroveň, sociální politika. Souhrnou informací o současných problémech rozvoje volného času, časovém rozvrhu obyvatelstva, způsobech používání volného času podává Sylvie Valná v příspěvku *Volný čas – současnost a perspektivy* (č. 6, s. 691–701). Autorka čerpá údaje z empirických výzkumů z let 1967–87 v ČSSR.

Jiného předmětu sociální politiky – zdraví – se týká informace Marcely Weissové *Zdraví jako cíl a potenciál sociálního rozvoje* (č. 6, s. 679–689). Autorka vychází z toho, že v konfrontaci možnosti socialismu a kapitalismu uspokojovat potřeby člověka hraje významnou úlohu péče o zdraví populace. Zdravotní stav naší populace se vyznačuje zhoršující tendencí v základních ukazatelích, což M. Weissová dokládá statistickými údaji a výsledky výzkumu realizovaných Ústavem sociálního lékařství a organizace zdravotnictví. Prolongace současných trendů by mohla vést ke krizi zdraví obyvatelstva a nepříznivě ovlivnit možnosti rozvoje společnosti. Autorka upozorňuje s burcující naléhavostí na řadu souvislostí a v hrubých rysech nastiňuje varianty řešení.

V určitém smyslu doplňující problémový okruh tvoří stati zabývající se problematikou kultury práce, změnami, k nimž dochází v oblasti práce v důsledku vědeckotechnického rozvoje a problémy třídní sebeidentifikace dělnické třídy. Spojujícím článkem je zde problematika změn v charakteru a obsahu práce, které znamenají novou kvalifikační připravenost pracovníka, nové formy organizace práce. To vše je samozřejmě reflektováno ve vědomí individua a promítá se do jeho třídní sebeidentifikace. Ve stati Róberta Roška *K otázce třídní sebeidentifikace dělnické třídy* (č. 1, s. 15–28) je řešena otázka rozdílu mezi oficiální třídní příslušností a třídní sebeidentifikací a problému jeho interpretace. Autor se vrací k Leninově definici tříd a teorii dvou stupňů třídního vědomí. Dochází k závěru, že lidé jsou schopni třídní sebeidentifikace ve smyslu profesním, nikoli ve smyslu objektivní příslušnosti k dělnické třídě jako revolučnímu subjektu.

Sociálně ekonomickými aspekty prosazujících se změn společenské práce v nastávajícím desetiletí se zabývá Eduard Šarmín ve stati *Práce ve druhé etapě vědeckotechnické revoluce* (č. 6, s. 609–620). Autor vychází z výsledků *Souborné prognózy vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje SSR do r. 2010* a zaměřuje se na to, jak se informatizace a intelektualizace reprodukčního procesu promítne do podstatných změn v charakteru a obsahu práce. Zdůrazňuje, že změny nepředstavují jen vyšší kvalitu práce a nový profesionální profil, ale i nové formy organizace práce, vysokou decentralizaci rozhodovacího procesu a zainteresovanost na výsledcích společné práce.

Kulturou práce jako jedním aspektem změny postavení lidského činitele se ve stati *K otázkám teoretických východisek sociologických výzkumů kultury práce* (č. 5, s. 489–504) zabývá Jozef Karásek. Pokouší se vymezit rámec kultury práce s ohledem na možnosti sociologických empirických výzkumů.

Dalším problémem, na nějž se koncentrovala pozornost více autorů, byla účast pracujících na řízení a rozvoj socialistické samosprávy. Ján Stena se zabývá problémem socialistické samosprávy, který se

aktualizoval v období společenské přestavby a který autor chápe jako proces zdokonalování podstaty a forem moci v rámci politické organizace společnosti. Ve stati *Podniková samospráva a procesy sociální seberegulace* (č. 3, s. 275–292) dále analyzuje tři zdroje legitimity socialistické samosprávy a ukazuje, k jakým zásadním změnám musí dojít, aby se idea samosprávy stala realitou či, jak on říká, aby se uskutečnila reálná socialistická samospráva.

Účasti pracujících na řízení v družstevním zemědělství věnují pozornost Gejza Blaas a Ludmila Malíková – *Aktuální otázky účasti pracujících na řízení v družstevním zemědělství* (č. 5, s. 537–548). Charakterizují současný stav, pro nějž je příznačná nedostatečná rozpracovanost otázky rozvoje a prohlubování demokracie v podmínkách družstevního zemědělství a rozpor mezi teorií a praxí účasti na řízení družstev. Zabývají se rovněž změnou postavení pracovních kolektivů, tak jak je sebou přináší nové zákonné úpravy a potřeba zvýšeného podílu přímé účasti na řízení a zdokonalování činnosti kolektivních řídicích orgánů.

O ekonomické, politické a sociální subjektivitě pracovního kolektivu pak pojednává Ján Sopóci – *Pracovní kolektiv jako subjekt rozvoje socialistické společnosti* (č. 4, s. 405–416). V současné době převažuje pracovně profesionální činnost pracovního kolektivu nad politickou a sociální. Proces subjektivizace je bržděn pozůstatky extenzivního typu rozvoje, ale také nedostatečnou rozpracovaností teorie pracovního kolektivu. Autor dále podává kritický přehled základních koncepcí pracovního kolektivu a upozorňuje na určitou „neúplnost“ empirických výzkumů, které neposkytují možnost exaktnější formulace závěrů o tempu rozvoje pracovních kolektivů.

Za vhodný doplněk teoretických statí lze považovat poznatky ze sociologického výzkumu prezentované v příspěvku *Předpoklady a faktory řídicí iniciativy vedoucích pracovníků v procesu urychlování vědeckotechnických inovací v zemědělských podnicích* (č. 3, s. 319–330) Jozefem Bartem a Františkem Machem. Autoři sledovali v rozsáhlém výzkumu hodnocení předpokladů zavádění vědeckotechnických inovací vedoucími pracovníky a faktory působící na iniciativu vedoucích pracovníků při zavádění vědeckotechnických inovací v zemědělských podnicích a přinesli konkrétní náměty na zlepšení situace.

K dalším konkrétním sociálně ekonomickým otázkám v podnikové sféře je zaměřena stať Stanislava Buchty *K některým teoretickým a metodologickým problémům podnikové společenské spotřeby* (č. 2, s. 157–167). V souvislosti s novými podmínkami hospodaření podniků se v posledním období otevřela diskusi problematika podnikové společenské spotřeby, jako doplňku společenské spotřeby obyvatelstva. Autor analyzuje způsob vytváření zdrojů podnikové společenské spotřeby, jejich užití a srovnává situaci s ostatními socialistickými zeměmi. Dovojuje, že jde o oblast málo prozkoumanou teoreticky a málo dopracovanou legislativně. Poukazuje na nedostatky v řízení, usměrňování a kontrole podnikové společenské spotřeby, které způsobily rychlý a nekoordinovaný rozvoj v této oblasti s dalšími negativními důsledky. Za potenciální východisko považuje autor tvorbu a respektování normativů sociální vybavenosti a normativů společenské spotřeby.

Bezprostřední odpovědí je stať Igora Tomeše *Normování sociální vybavenosti organizací* (č. 3, s. 293–306). Autor referuje o výsledcích výzkumu započatého v roce 1979, jehož cílem bylo objektivizovat sociální potřebu organizací. Z realistických východisek vznikl výzkumný pokus vypracovat metodiku tvorby normativů sociální vybavenosti organizací. Na jejím základě za pomoci modelování sociálních služeb a péče o pracovníky pak byla vypracována soustava takových normativů, která může posloužit pro potřeby řízení, plánování i provoz sociálních služeb v podniku. Bližší informace o metodice, navíc demonstrované na příkladu normativů pro závodní ubytovny, se čtenář dočte ve stati.

Sociální vybavenost organizací, podniková společenská spotřeba jsou důležitou podmínkou úspěšnosti sociální práce v organizaci. Tuto posléze definuje František Bury ve stati *K podstatě a aktuálním úkolům sociální práce* (č. 4, s. 391–403) jako „odbornou pomoc zaměstnancům a skupinám při řešení problémů souvisejících s jejich pracovní situací“. V dalším textu autor třídí metody a techniky sociální práce, vyčleňuje její vývojová období a ilustruje je příklady z domácích i zahraničních podniků. Dovojuje budoucí vývoj a perspektivy sociální práce, její orientaci na ty problémy osobnostního a sociálního rozvoje zaměstnanců, které vznikají především v jejich pracovní činnosti a v sociálně organizačním prostředí. Autor se domnívá, že sociální práce v podniku má šanci uplatnit se právě v podmínkách přestavby. Zůstává v nás však důvodná skepse, domyslíme-li autorovy poznámky o legitimitě sociální práce se zaměstnanci, o kvalifikaci a pravomoci sociálních pracovníků a odborné přípravě na sociální práci.

Slovenská sociologická spoločnosť usporiadala v prosinci 1987 v Bratislave seminár k aktuálnym problémom sociotechniky v sociológii. V č. 3 (s. 255–273) je publikovaný hlavný referát, ktorý predniesol Ján Pichňa, *Teoreticko-metodologická východiska uplatňovania sociologických poznatkov vo spoločenskej praxi*. Okrem postulovania významu a úkolov sociotechniky predvádja ukážku sociotechnického úvodného projektu na profesionalizáciu sociotechniky. Jeden z referátov prednesených na uvedenom seminári je publikovaný v č. 4 (s. 417–425) – Vladimír Krivý *Sociotechnika: možnosti a hranice*. Rámec sociotechniky, ktorý autor vo svojom príspevku rýsuje, obsahuje napríklad „dominanci poznávacieho základu, kontrolu jeho kvality, realistický humanizmus, mravný základ prejavujúci sa v ľudskej i profesnej etike, rešpektovanie funkcií sociológie, rešpektovanie vnútorných síl sociálnych útvarov, účasť ľudí taká na príprave a prijatí projektu, alternatívnosť predkladaných sociotechnických návrhov, dostatok validných, věcných poznatkov a fundamentálna teória apod. „Autor pokračuje:“ V takovomto rámci sú sociotechnické návrhy plne oprávnené, jejich využití přispívá ke zlepšení fungování života sociálních celků. V odlišných případech hrozí riziko nekompetentnosti, odcizení, kontrafinality, vzrůstu společenského nezájmu a dissensu, stejně jako fachidiotismu.“ Ocitovali sme záver príspevku, pretože lépe než jiná slova dokládá otvorenosť a kritičnosť nejen tohoto referátu, ale i ducha seminára. Ale vraťme sa ešte k č. 3. Na s. 331–362 je zverejnená časť d.skusných príspevkov, jež na uvedenom seminári zazneli, včetně závěrečného slova J. Steny, který koncepci semináře vypracoval. Ukázalo sa, že význam sociotechniky v procese spoločenskej preštravby vzrůsta; ale ukázalo sa tak, že vyjasňovanie základných otázek sociotechniky realizovaný seminár zdaleka nezavršil. Preto i návrhy seminára sú zaměřeny především k rozšíření faktických možností rozvoje sociotechniky (zajistit periodické publikační fórum, přístup k zahraničním pracím v sociotechnice, rozšíření výuky marxisticko-leninské sociologie o problematiku sociotechniky atd.).

Přístup sociológov k spoločenskej realite, problémové orientovaný přístup k sociológii, participatívny přístup k výskumu – opäť živá problematika, ktorá leží i v základoch sociotechniky. Jednoznačný postoj k ní zaujímajú autoři príspevku *Profesionální orientace sociologa ve světle společenských očekávání* (č. 1, s. 71–80) – Pavol Frič, Fedor Gál, Ivan Dianiška – ve smyslu odpovědnosti a angažovanosti v řešení společenských problémů. Nedostatečnou orientáci slovenskej sociológie na palčivé problémy spoločnosti, ktorá je predmetom kritiky v príspevku, dokumentujú autoři výsledky obsahovej analýzy sedmi ročníkov Sociológie (1980–86) s cieľom zistiť, jaký prostor je věnovaný aktuálním společenským problémům, o jaké problémy jde, jakým způsobem se ke zkoumání těchto problémů přistupuje. Na zajímavosti príspevku nic neubralo stanovisko recenzentů, publikované hned na následujících stránkách. Stal sa také výzvou k diskusi pro Soňu Szomolányiovou – *Pokus o sebereflexi slovenské sociologie jako její problémové a participativní zkoumání* (č. 3, s. 307–318). Autorka souhlasí s kritickým pohledem na slovenskou sociológii, ale podává analytictější pohled na oblast „ne-problémové“ orientované sociológie. Kognitivismus a subjektivní aktivismus jako krajní protikladná řešení vztahu sociologického poznání a sociální aktivity tvoří osnovu, v níž autorka sleduje některé vyvojové trendy současné sociológie, sociální praxe i vztahu sociológie a širší veřejnosti.

Velmi konkrétním príspevkem do diskuse o sociotechnice je studie Zory Bútorovej a Ivana Dianišky *Samoregulace vědeckého společenství* (č. 2, s. 141–155). Autory je charakterizovaná jako vstupní; prezentuje výkladový rámec pro teoreticko-empirické a sociotechnické zkoumání vnitřního života vědy v koncepci vnitřní regulace vědeckého společenství a náčrt optimálně fungujícího systému vnitřní regulace. Konkrétní výsledky výzkumných akcí realizovaných v rámci prognózování vývoje společenských podmínek slovenské vědy v letech 1986–87, zpracované v uvedené koncepci, přinese příští studie. Vzhledem k realizované přestavbě fungování naší společnosti, úloze vědy v tomto procesu i osobnímu profesionálnímu zájmu, budeme sociologicky obraz reálného průběhu vnitřní regulace ve vědě netrpělivě očekávat. Upozorňujeme, že kolektiv autorů publikoval první zjištění ze zmíněných výzkumných akcí v *Ekonomickém časopise* č. 9, 1987 pod názvem *Problémy vývoje vědy v SSR* (s. 820). K této problematice se váže i informace Jána Sopóciho *Vědecká práce a pracovní podmínky mladých pracovníků UK v Bratislavě* (č. 1, s. 85–92) o výsledcích výzkumu v názvu uvedeného předmětu, realizovaného na podnět MŠ SSR v roce 1985.

Problematika mládeže je v recenzovaném ročníku obsažena ve stati Ladislava Macháčka *Hnutí mládeže a formování socialistické hodnotové orientace* (č. 2, s. 129–140). Autor vychází z toho, že funkci mládeže v rozvoji socialistické společnosti nelze redukovat jen na zdroj reprodukce a rozvoje dělnické třídy, družstevního rolnictva a inteligence. Mládež si vytýčuje své vlastní cíle a k jejich realizaci se sdružuje, organizuje a formuje v hnutích mládeže. Na základě analýzy a srovnání mládežnického hnutí po

r. 1948 a po založení SSM obrací autor pozornost na význam hodnotových orientací pro určení cílů mládežnického hnutí. Závěr vyúsťuje v konstatování, že rozvoj a uplatnění vědy má pro současnou mládež takový revoluční význam, jaký měla pro poválečnou generaci industrializace a kolektivizace.

Problémům rodiny, rozvodovosti a reprodukce obyvatelstva se věnují v celém ročníku tři autoři. Olga Plávková ve stati *Úloha rodiny v osobním vývoji člověka* (č. 4, s. 377–390) rozpracovává teoretické a metodologické přístupy k definování úlohy rodiny v procesu rozvoje osobnosti v socialistické společnosti při použití dvou základních charakteristik, jimiž jsou sociální jednání rodiny a sociální kvalita rodiny. Závěr vyúsťuje v typologii rodiny podle stupně její stability v plnění rodinných funkcí. Logicky lze do tohoto problémového okruhu přiřadit příspěvek Petera Guráně *Prostorová a regionální diferenciacie rozvodovosti na Slovensku* (č. 2, s. 199–206). Na základě statistických dat je analyzována dynamika rozvodovosti na Slovensku a vytvořena typologie čtyř navzájem odlišných skupin lokalit. Autor se pokouší o formulaci pravděpodobného trendu teritoriálního a prostorového vývoje rozvodovosti na Slovensku. Problematikou vývoje populace se zabývá Ladislav Pisca v diskusním příspěvku *Přírůstek = 0* (*Diskuse na téma optima populace*, č. 6, s. 663–669). Zkoumá aktuální problém nulového přírůstku, resp. snižování počtu obyvatel a posuzuje vývoj a složení obyvatelstva s ohledem na úkoly, před nimiž společnost stojí.

V rubrice *Rozhledy* je publikován výňatek z referátu, který byl přednesen na sympoziu s mezinárodní účastí v lednu 1988 při příležitosti 20. výročí ustavení pracoviště pro výzkum veřejného mínění na Slovensku: Božena Sabršulová – *Dvacet roků výzkumu veřejného mínění na Slovensku* (č. 4, s. 427–436). Kromě historiografie výzkumu veřejného mínění (instituce, osobnosti, jednotlivé výzkumy) přináší i stručný průřez údaji získanými mezi XVI. a XVII. sjezdem KSČ i určité zhodnocení. A zde autorka klade otázku – jak je to s místem a posláním veřejného mínění v současnosti, v období přestavby. Jednoznačně odpovídá: existuje přímá a zákonitá souvislost každého pracovníka a politického úspěchu při výstavbě socialismu s aktivizací veřejného mínění a naopak. V druhé polovině r. 1987 uskutečnil Ústav pro výzkum veřejného mínění výzkum *Názory občanů SSR na aktuální otázky dneška*; jinými slovy, zkoumalo se veřejné mínění o přestavbě. Výsledky v tomto ročníku zveřejněny nejsou, ale přece jen z příspěvku Jozefa Karáska *Diferenční vliv demografických skupin obyvatelstva SSR na veřejné mínění o přestavbě* (č. 4, s. 447–458) lze vyčíst, která kategorizace výběrového souboru diferencovala veřejné mínění o přestavbě (9 sociodemogr. znaků; nejvýrazněji se projevila velikost obcí, zcela irelevantní pohlaví). Obsahem příspěvku J. Karáska je však především předvedení jedné z možností využití techniky analýzy rozptylu a diskuse jejích předpokladů a důsledků, předností a nevýhod.

Dále informujeme čtenáře zajímaví se o metody, techniky a metodologii o následujících příspěvcích. Spolehlivost empirických údajů získaných prostřednictvím tazatele ve výzkumu veřejného mínění se zabývá Ludovit Šrámek – *K problematice tzv. efektu tazatele* (č. 6, s. 671–678). Informuje o zajímavém metodologickém experimentu, který byl založen na komparaci výsledků výzkumu téže problematiky na adekvátních výběrových souborech za použití rozdílných technik sběru dat: standardizovaného rozhovoru a dotazníku. Autor konstatuje, že se v našich podmínkách nemusíme obávat negativního vlivu tazatele na spolehlivost získaných informací. Je otázkou, zda můžeme „naše podmínky“ rozšířit na ČSSR.

Přehled studia vývoje metody měření v marxisticko-leninské sociologii v Československu a v Sovětském svazu v uplynulých dvaceti letech, souhrnné zhodnocení a naznačení potřebných směrů bádání a rozvíjení metody měření přináší studie Hynka Jeřábka *Metody měření v marxisticko-leninské sociologii* (č. 1, s. 45–52). Nad obsahem a vztahem kategorií chápání, vysvětlování, interpretace sociálního faktu v kontextu aplikované sociologie se zamýšlí Genadij S. Batygin v příspěvku *Sociální fakt – chápání, vysvětlení, interpretace*.

Mimo výše uvedené a volně pojaté tematické okruhy upozorňujeme i na následující stati a příspěvky. *Příspěvek k prognóze vývoje národnostních vztahů v ČSSR* Juraje Zvary (č. 1, s. 3–14) věnuje pozornost rozvoji a sblížování českého a slovenského národa v rovině sociálně etnických znaků, které určují národ jako specifický, jedinečný celek. V této souvislosti upozorňuje autor na vývoj národního vědomí, jak jej signalizují výsledky výzkumu veřejného mínění, a sice na vzrůst procenta respondentů, kteří tvrdí, že nepocítují hrdost na svoji příslušnost k ČSSR. Předpokládá, že strategie urychlení, zdokonalení a učení se socialismu a demokracii přinese obrát ve vývoji národního vědomí a tím zpětně dostane samotná realizace urychlení významnou podporu. Za doplňující pohled na národnostní vztahy lze považovat příspěvek Emílie Kollárové *K některým aktuálním otázkám sblížování socialistických zemí* (č. 4, s. 437–446).

Charakteristika naší filmové produkce z hlediska potřeb dětského auditoria a specifiky jeho vnímání, značně kritické hodnocení současné produkce, nedostatečné výchovné působení a emocionalita – o tom lze najít informace v příspěvku Jozefa Majchráka *Komunikace a emocionalita filmu a televize v kategorii dětí předškolního věku* (č. 1, s. 93–100). Samuel Brečka ve stati *Ke vztahu marxistické sociologie, žurnalistiky a masové komunikace* (č. 5, s. 523–535) dává přehled o rozpracovanosti této problematiky a kritizuje její nejasnost, nejednotnost přístupu. Pokouší se formulovat vztah těchto disciplín, který odvíjí od trojúhelníkové struktury marxisticko-leninské sociologie.

Ucelený a srozumitelný pohled na práci významného západoněmeckého sociologa podává příspěvek Ivana Muchy *Niklas Luhmann a teorie sociálních systémů* (č. 2, s. 183–197). Je to jediný příspěvek svého druhu ve 20. ročníku *Sociologie* a připomíná neodmyslitelné souvislosti evropského i světového sociologického a filozofického myšlení, které bychom ani v záplavě konkrétních úkolů přestavby společnosti neměli zanedbávat.

Dilbar Alijevová ve stati *Sociální problémy vědeckotechnické revoluce v myšlenkovém kontextu antiscientistické sociologie* (č. 5, s. 505–519) analyzuje současnou antiscientistickou sociologii, její aktivizaci v souvislosti s rozvojem vědeckotechnického pokroku v kapitalistické společnosti, s jeho negativními důsledky, zejména ekologickými a sociálními. Autorka podává přehled směrů a názorových střetů, které se seskupují do dvou protikladných táborů, vyjadřujících technologický optimismus, anebo pesimismus. Dále jsou ve stati charakterizovány nejvýraznější antiscientistické směry a díla jejich představitelů (zejména J. Douglase, dále J. Ellula, H. Marcuseho, P. Bergera, H. Kellnera).

V souvislosti s růstem úlohy subjektivního činitele se Alena Zélová – *Sociální normy – pokus o sociálně psychologický přístup* (č. 5, s. 579–587) – zamýšlí nad úlohou sociálních norem jako nástroje regulace společenských vztahů a chování lidí. Charakterizuje specifické znaky sociálních norem a rozděluje je podle obsahu, mechanismu utváření, formy vyjádření, závaznosti a sociální jednotky, pro kterou platí. Sociální psychologie je zkoumá z hlediska interiorizace, mechanismu regulačního působení a možnosti jedince aktivně zasahovat do normotvorby. Na příkladě konkrétního výzkumu se zabývá metodologickými a metodickými otázkami zkoumání sociálních norem.

Sympaticky působí v jednotlivých číslech *Sociologie* krátké glosy *Fakta, argumenty, názory*, které výňatky z našeho i zahraničního tisku upozorňují na aktuální a diskutované problémy. Přehled o sociologickém životě doplní čtenáři informace obsažené v rubrice *Z vědeckého života* i *Z dějin sociologického myšlení*. Čtenáři jistě ocení práci redakčního kolektivu, pokud jde o zařazování obsažnějších a fundovaných recenzí publikací domácích i zahraniční proveniencí. Na závěr lze konstatovat, že kritický tón, objevující se v jednotlivých příspěvcích, zazněl v koncentrovanější podobě i na valném shromáždění Sociologické společnosti v prosinci 1988 a lze tudíž očekávat, že tento trend bude silnit a sociologie a sociologové se stanou aktivní silou ve společenské přestavbě.

Zdenka Mansfeldová
Zdenka Vajdová

M. Argyle – M. Henderson : Die Anatomie menschlicher Beziehungen : Spielregeln des Zusammenlebens
(Anatomie mezilidských vztahů. Pravidla hry při soužití)

Junfermann Paderborn 1986, 447 s. (překlad z anglického originálu)

Knihu napsali známý profesor sociální psychologie na oxfordské univerzitě M. Argyle a psychologka-terapeutka M. Hendersonová. Argyle je znám právě svou specializací v oblasti psychologie mezilidských vztahů (mezi manžely, rodiči a dětmi, přáteli, příbuznými, sousedy, spolupracovníky atd.). Napsal velmi ceněnou monografii o psychologii mezilidských vztahů (*The psychology of interpersonal relations*).

Recenzovaná kniha obsahuje, kromě předmluvy, poznámek, seznamu literatury, autorského a věcného rejstříku, dvanáct kapitol. První tři kapitoly jsou převážně teoretické (úvod, přednosti sociálních vztahů a „soužití – hra podle pravidel“), další jsou věnovány těmto tématům : přátelství ; láska, nábor partnera a „divoká manželství“ ; manželství ; rozvod ; rodiče a děti ; příbuzní ; pracovní vztahy ; sousedé. Závěrečná

kapitola pojednává o tréninku a terapii vztahů. V předmluvě oba autoři poznamenávají, že pro uspořádání kapitol mělo význam dílo S. Ducka a R. Gilmoura, editorů pětisvazkové encyklopedie o lidských vztazích (Personal relationships, Academic Press London 1981–5).

Za vztahy, „osobní vztahy“ či „trvalé vztahy“ se považují „pravidelná sociální setkávání s určitými osobami po určitou dobu“; obvykle se tyto pojmy používají pro označení spíše povrchních vztahů, i když jsou významné (kontakty s listonošem apod.). V mnoha případech nacházíme ve vztazích vazby nebo vzájemné závazky a prožívání konce takového vztahu je bolestné a zatěžující. Nejjednodušeji se vztahy mohou definovat jako „pravidelné sociální interakce po určitou dobu a s očekáváním určitého bytí“ (s. 12). Výzkum ukázal, že nejužší vztahy (mimo domácnost) mají lidé k přátelům, pak k sourozencům, rodičům a dětem. Vztahy lze uspořádat podle následujících dimenzí: úzký-povrchní, přátelský-nepřátelský, egalitární-hierarchický, na úkol orientovaný-družný. Vztahy na pracovišti bývají relativně povrchní, silně orientované na úkol a často hierarchické, zatímco manželské vztahy jsou, jak lze očekávat, úzké, egalitářské a přátelské. Nicméně oba autoři věří, že výše uvedené dimenze neukazují celou mnohostrannost a propletenost rozdílných forem vztahů. Byly také zavedeny jiné názvy dimenzí, například orientovaný na soutěž. Psychologové se zabývají mezilidskými vztahy především proto, že mají úzký vztah ke zdraví a štěstí. Manželé a lidé s velkým okruhem přátel mají nejen delší život, ale i lepší tělesné a duševní zdraví a cítí se lépe. Zvláště muži v podstatě profitují z manželství více než ženy. Tato otázka je rozebírána ve druhé kapitole: mužů ve věku 50–59 let se silnými partnerskými vazbami umírá podstatně méně než mužů se slabými vazbami (9,6 % : 30,8 %). Platí to pro všechny silné sociální vazby, u mužů je tento efekt výraznější než u žen (s. 29). Nejintenzivnější pozitivní působení lze připsat manželství. U toho, kdo žije stále sám je větší riziko psychického onemocnění, a to především v mužské populaci. Muži častěji spatřují ve své manželce důvěrnici, rodinou a domácností jsou méně zatíženi než ženy (s. 46).

Základním tématem knihy jsou pravidla ve vztazích: všechny vztahy podléhají pravidlům až k určitému stupni zákona a kromě toho se v nich uplatňují četné neformální formy, jejichž poškození může vést k rozpadnutí vztahu. Některé jsou běžné, jiné jsou méně nápadné. Pravidla jsou „funkcionální“, to znamená, že tím nebo oním způsobem pomáhají vypořádat se lépe se životem. Některá pravidla omezují („Nedělej to!“), jiná naopak teprve činí určité chování možným (sport a hry). D. T. Campbell (1) soudí, že pro sociální chování člověka je společenský vývoj norem důležitější než biologická evoluce. Existuje i tlak na změny pravidel: ženy se pokoušejí měnit normy určující vztahy mezi pohlavími a mládeži se podařilo změnit sexuální normy. Je možné, že některá prosociální pravidla mají biologický základ. Lidé v úzkých vztazích o sebe vzájemně pečují a nepotřebují předpisy, které by je nutily, aby k sobě byli milí.

Oba autoři dále podrobně rozebírají téma vlivu pohlaví, věku a příslušnosti ke společenské vrstvě v sociálním chování lidí, zdůrazňující současně i jeho historické aspekty (například „idea romantické lásky je celkem nová a podstatně se liší od představ dřívějších epoch“). Formy vztahů se mění: manželství jako nejužší vztah je tím zasaženo nejsilněji, zatímco hlubší změny u přátelství jsou sotva postřehnutelné. Změnily se také vztahy na pracovištích mezi nadřízenými a podřízenými, a to ve směru zesíleného zrovnoprávnění a větší vzájemné komunikace. Dnes žije spolu více párů již před manželstvím; ve Velké Británii nakonec 92 % z nich uzavře manželství – stabilita ne-manželských partnerství je spíše malá. Míra rozvodovosti je v současné době velmi vysoká: ve Velké Británii se rozvádí asi třetina všech manželství. K vysvětlení je třeba dodat, že západní svět vstoupil do éry krátkodobých vztahů. Ženy však mají silný zájem na déle trvajících vztazích, aby jako matky mohly dlouho vychovávat své děti a pečovat o ně. V zemích s vysoce rozvinutým průmyslem velmi vzrostla zaměstnanost žen a jejich příjmy, čímž se změnily tradiční role v manželství: žena má přibližně tolik vlivu jako muž, který přebírá více domácích prací. Má to své přednosti i obtíže. Další obecný trend směřuje k menším domácnostem. Ve Velké Británii vzrostl počet osamocené žijících osob na 8 % obyvatelstva a stále roste. Je tu také téměř milion rodin s jedním rodičem – ponejvíce mladá matka s jedním nebo dvěma dětmi. Prarodiče žijí méně často u rodiny, častěji v domovech. Silnější sociální izolace může mít za následek škody na zdraví a životní spokojenosti.

Oblíbeným přístupem psychologů k výkladu mezilidských vztahů je „teorie směny“: jedinec bude udržovat vztah, který mu přináší příznivý poměr mezi výdaji a zisky (náklady a získanými odměnami) – se zřetelem na náklady při případné změně (vážení alternativ). Tuto teorii je možno dobře aplikovat na přátelství a ovlivnila také terapii párů. Nověji je v teorii reflektována skutečnost, že partner v úzkém

1) Campbell, D. T.: *On the Conflict between Biological and Social Evolution and Moral ...* In: *American Psychologist* 30 (12) 1975.

vztahu pociťuje k druhému starostlivý soucit: když druhý trpí, stará se o něj a přináší mu to uspokojení. Také vztahy mezi příbuznými nejsou závislé na rovnováze výdaje-zisky a mohou trvat mnoho let i při malém vzájemném kontaktu a při malých „odměnách“. Vysvětluje se to „egoismem genů“, ale i ranou dětskou zkušeností či sociálním učením. U určitých druhů vztahů hrají roli také biologické dispozice: vztah matka-dítě je nejsilněji určen instinktivně. V ostatních případech jsou důležitější vlivy výchovy, která člověku zprostředkovává představu „přátelství“, „lásky“ atd., spolu s příslušnými pravidly měřítek jednání. Vztahové chování je již dnes často trénováno: v terapii párů se vychází hlavně z teorie směny a zdůrazňuje se vzájemné poskytování odměn, jakož i vypracovávání lepší „výměny“.

Za přínos knihy pokládají oba autoři to, že pro každou oblast vztahů, o níž pojednávají, podávají nejvýznamnější pravidla, jejichž porušení vede v mnoha případech k rozpadu vztahu; jak mezilidské vztahy fungují, proč ztroskotávají a jak se udržují.

Novým výzkumným oborem psychologie je výzkum „pozitivních životních událostí“ (pokusné osoby na škále od 0 do 100 určují kolik štěstí, spokojenosti, blaha jim přinesla ta která životní událost). Jako zvlášť pozitivní sociální události jsou oceňovány: najít nového přítele nebo partnera, mít dítě, být spolu s přáteli nebo příbuznými. Z ostatních událostí jsou vysoce ceněny jen začátek dovolené, ukončení zkoušky, uzdravení se z těžké choroby. Všechny ostatní pozitivní životní události jsou „řazeny“ níže, to se týká i vysokého peněžního zisku. Přitom existují výrazné rozdíly mezi muži a ženami: ženy hodnotí navázání vztahu výše než muži. Zatěžující je ztráta vztahu (smrt manžela, dítěte, jiné blízké osoby). Nejbolestnější je pociťována ztráta partnera smrtí nebo odloučením (krátce po události). Nejoťresnější je smrt dítěte. Cítí-li se člověk zdeptán, hledá nejčastěji pomoc, soucit a radu u druhých. Kontakt s přáteli je nejdůležitější v mládí a ve stáří, méně ve středním věku.

Sociální vztahy se v mnoha ohledech rovnají hrám: obojí jsou sociální systémy v miniatuře (s. 49). Jednání v rámci pravidel přináší kooperativní chování, které vede k dosažení cílů. Sociální vztahy mají následující bazální komponenty (s. 49): cíle, zdroje uspokojení; repertoáry; role; prostředí (pole); pravidla. „Pravidla jsou formulována proto, aby lidé v rozličných vztazích nebo situacích mohli dosáhnout svých cílů“ (s. 52). Běžná základní věta psychologie říká, že osoba nebo jiná bytost hledá cesty k řešení problémů buď pokusem či omylem nebo jinou formou řešení problémů. Autoři navrhuji rozšíření tohoto principu v následující formulaci: „Také skupiny lidí hledají cesty ke svým cílům; tyto cesty představují společná řešení a zahrnují pravidla pro nutnou koordinaci určitých způsobů chování, jakož i vyloučení jiných. Jen když je taková koordinace uskutečněna, budou dosaženy i společné cíle“ (s. 52). Pravidla nejsou totéž co konvence: například při tenisu je pravidlem, že hráč užívá určitý druh úderů, zatímco konvencí je, že musí nosit bílé kalhoty. Pravidla se liší od kultury ke kultuře a mohou být rozlišena například takto: pravidla odměňování, intimity, koordinace a vyhýbání se potížím, pravidla chování vůči třetím (mají relaci k problémům, jako je žárlost, sřezání tajemství a dalším). Výzkum ukázal, že k určitým situacím jsou přiřazeny svazky pravidel, jako například „být přátelský“, „být zdvořilý“, „nerozčilovat druhé“ apod. V tomto smyslu souvisí pravidla se sociálními způsobilostmi: být sociálně způsobilý znamená umět použít správné pravidlo na správném místě. Mnohá pravidla mají jednoznačný účel: vyhnout se každodenním obtížím nejrůznějšího druhu. Pravidla jsou společná přesvědčení. Oba autoři zkoumali 33 pravidel u 22 běžných vztahů; od manželských až po „profesionální“, dotazy 180 rodilých Angličanů obojího pohlaví. Výsledky srovnávali s výzkumy v Itálii, Hongkongu a v Japonsku. Jako obecně platná se ukázala jen čtyři pravidla: je třeba respektovat intimní sféru druhého, druhému je třeba během rozmluvy hledět do očí, důvěrná sdělení druhého by neměla být diskutována a druhý by neměl být veřejně kritizován. Nedotknutelnost intimní sféry je nejdůležitější pravidlo pro všechny vztahy a kultury (s. 66).

V různých kulturách (Itálie, Velká Británie, Japonsko, Hongkong) platí různá maxima pro témata osobních rozhovorů a jiné formy komunikace. Kniha obsahuje mnoho informací právě o těchto kulturních rozdílech sociálních interakcí.

Recenzovanou knihu lze vřele doporučit ke studiu, protože přináší mnoho zajímavých u nás většinou málo známých poznatků o tom, jak mezilidské vztahy fungují, proč ztroskotávají a jak se udržují. Sociologové získají studiem této knihy mnoho informací o souvislostech různých společenských jevů se sociálně psychologickými fenomény. Mnohé pasáže mají vysloveně sociologický obsah, který má ve vztahu k sociálně psychologickým proměnným také explanační funkci.

Meziuniverzitní středisko v Dubrovniku a jeho sociologický program

Již 15 let se v romantickém prostředí jugoslávského Dubrovniku každoročně scházejí mladí vědečtí pracovníci a studenti z mnoha evropských i dalších zemí na postgraduálních kursech k nejrůznějším, převážně společenskovědním tématům. Vyslechnou přednášky pozvaných odborníků, přednesou své vlastní příspěvky a hlavně nelitostně a vášnivě diskutují, vyměňují si názory a informace o svých vlastních pracích. Diskuse otevřené ve školních třídách pak často pokračují někde na skalách u moře nebo u vína v uličkách starého Dubrovniku. To vše ve světových jazycích, které nejsou jejich mateřštinou a kterým se mnohdy sotva stačili naučit. Zde si je mohou vyzkoušet ve společnosti stejně handicapovaných.

Tuto neocenitelnou zkušenost jim v rámci svého výukového programu poskytuje *Meziuniverzitní středisko* (Inter-University Centre, zkráceně IUC) se sídlem v Dubrovniku, jehož posláním je podporovat a zprostředkovat výuku a výzkumnou spolupráci akademických institucí z celého světa. Ve školním roce 1988–89 zahrnoval program střediska 57 jedno až dvou týdních postgraduálních kursů z oblasti psychologie, sociologie, filozofie, antropologie, demografie, ekonomie, prognostiky, politické vědy, práva, historie, filologie a dalších oborů. Z témat, která by mohla zajímat sociology, byly zastoupeny kurzy zabývající se sociální interpretací techniky, perspektivami automatizace práce a jejími důsledky pro volný čas, sociologií vědy, demografickými trendy a populační politikou, sociální gerontologií, sociální strukturou, stratifikací a mobilitou a další. Mezi jmény ředitelů kursů a přednášejících se blýskla celá řada zajímavých jmen – namátkou uveďme sovětskou akademičku T. Zaslavskou, profesory A. Siciňského a K. Szaniawského z Polska, profesora W. Bella z USA nebo profesora R. Andorku z Maďarska. Výukový program střediska pro další školní rok (vždy od září) je zpravidla známý v pololetí.

Členy *Meziuniverzitního střediska* jsou univerzity a jiné akademické instituce z několika desítek zemí, včetně SSSR, BLR, PLR, MLR, SFRJ a ČLR; jejich zástupci tvoří *Radu střediska* rozhodující o všech jeho podstatných záležitostech. Běžný chod školy obstarávají 16členný Výkonný výbor, kde jsou m.j. zastoupeny BLR, PLR a SFRJ, dále generální ředitel střediska a jeho dubrovnický sekretariát.

Účast na kursech je otevřena studentům a mladým vědeckým pracovníkům i pedagogům z celého světa a je omezena jen kapacitou jednotlivých kursů, pořádaných zpravidla pro 30–35 účastníků. Horní věková hranice frekvencí je zhruba 35 let, hledí se však na ni liberálně. Nezbytnou podmínkou je ovšem schopnost komunikovat v jazyce zvoleného kursu, kterým je většinou angličtina. Zájemci se přihlašují sekretariátu střediska a ředitelům kursů. Středisko nemá možnost pobyty a cesty přímo financovat, účastníkům ze socialistických zemí však poskytuje levné ubytování i stravu a doporučí jim nadaci, u níž se lze ucházet o stipendium.

V loňském roce se dubrovnických kursů účastnilo i několik sociologů z Československa. Připojili se tak ke svým bulharským, sovětským, polským a maďarským kolegům, kteří cestu do dubrovnické postgraduální školy našli již o něco dříve. Shodli se, myslím, v názoru, že neudělali chybu a že podobnou zkušenost by měli získat i další mladí sociologové.

Adresa sekretariátu *Meziuniverzitního střediska*: Secretariat of the Inter-University Centre, Frana Bulića 4, YU-50000. Dubrovnik.

Michal Illner

Mezinárodní seminář "Sociální interpretace techniky" v Meziuniverzitním centru postgraduálních studií v Dubrovniku

Inter-University Centre of Postgraduate Studies v Dubrovniku má jakožto instituce sdružující univerzity z celé řady zemí a organizující různé konference, semináře a kurzy již mnohaletou tradici. Ustavilo se v dostatečně širokou platformu pro diskusi, konfrontaci a výměnu názorů reprezentujících vědecké školy

různých společensko-politických paradigmat. Seminář *Sociální interpretace techniky* je zde úspěšně organizován již od roku 1983. Poslední ročník proběhl ve dnech 3.–7. dubna 1989 pod heslem *Perspektivy automatizace: práce a volný čas*. Byl zaměřen na mnohostranné a integrované pochopení technologických změn jako komplexního sociálního fenoménu. Zvláštní pozornost byla věnována příčinám a důsledkům technologických transformací v různých sociálních systémech, zvláště ve vztahu k rodu "homo sapiens", k prostředí a kultuře.

Seminář s výrazným akcentem na multidisciplinární přístupy řídili Imre Hronszky (Technická univerzita Budapešť), Alois Huning (Univerzita Düsseldorf) a Günter Ropohl (Univerzita Frankfurt). Třicetitýřčlenné auditorium z 8 evropských zemí (největší zastoupení měli účastníci z Maďarska – 10, Sovětského svazu – 9 a NSR – 5) vyslechlo a diskutovalo 14 příspěvků. Nosnou osou všech byla linie automatizace práce – humanizace práce se všemi jejími rozpory a protiklady, jak je prezentuje nekonečná rozmanitost praxe. Zároveň byla paleta příspěvků – pokud jde o obsah – velmi pestrá: od interpretací výsledků konkrétních empirických výzkumů (těch bylo asi nejvíce, často prováděných na zakázku pro průmyslovou firmu) až po filozoficko-historické úvahy různé úrovně abstrakce a míry obecnosti formulovaných závěrů a hypotéz.

K zásadním historicko-filozoficky laděným příspěvkům zamýšlejícím se nad vývojem společnosti jako jednotné totality v důsledku změn technologií a práce náležela vystoupení G. Ropohla a A. Huninga. G. Ropohl, profesor všeobecné technologie, ve svém vystoupení *To Humanize Labour: That Means to Abolish Labour* vyšel ze dvou teoretických premis: 1) práce je zdrojem osobního příjmu a 2) důstojným prostředkem lidské seberealizace; a z teze, že cílem automatizace je šetření, úspora práce. V tomto světle pak diskutoval Ahrendtovu teorii pracovní společnosti, původně založenou na produktivních a ekonomických potřebách a profesních aktivitách, a zejména její předpoklad o svém vlastním postupném rozplývání. Ropohlůva kritika tohoto pojetí pracovní společnosti a identifikace výzvy filozofii k utváření obrazů alternativních budoucností ústila v takovou koncepci pracovní společnosti ("Labour Society"), v níž uvažuje práci rukou s použitím mozku (lidského ingenia), práci pro svobodný rozvoj a život, která rozvíjí nadání a sebeurčující aktivity člověka. Formuloval hypotézu, že pokračující redukce práce povede k nové kvalitě lidského života, která umožní lidem spokojeně užívat tvořivou volnost a sebeurčující práci.

A. Huning ve svém příspěvku *Humanization or Dehumanization – Changes and Dangers of a Leisure Society* pracoval s teorií společnosti volného času vycházející z obecného předpokladu, že v důsledku automatizace nejrozličnějších činností budou mít všichni členové společnosti více volného času. Šance, které automatizace nabízí, nejsou jednoznačně více humánní. A. Huning upozornil mimo jiné na nové momenty odcizení, když člověk nebude moci uplatnit své právo na práci. Co bude toto právo znamenat ve společnosti volného času?, ptá se. Protnutí společnosti informačními a komunikačními sítěmi ("networks") zruší pravděpodobně technickou a ekonomickou potřebu setkávat se s ostatními lidmi. Co však s lidskou psychickou potřebou společenského kontaktu?

Pozoruhodnou úvahu *Can Lewis Mumford's Modern Magamachine Exist at all?* přednesl G. Licsko (Technická univerzita Budapešť). Podle Mumfordova názoru byl původním ohniskem techniky život ("life-focused"), později síla a práce ("power and labour-focused"). Mumford naznačuje, že ve dvacátém století vznikl úplně nový typ "megamachine" jako výsledek kombinace státní moci, moderní vědy a technologie, když se předtím rozpadl klasický typ "megamachine" a ustavil se nový ve formě byrokratických organizací a armád států. Podle Licska je toto téma dnes aktuálnější víc než kdy jindy. Komputizace a komunikace pronikají celou společností. Programy, ať už jsou jakkoli komplikované, zjednodušují a ulehčují lidský způsob myšlení. Co budeme moci očekávat od člověka, když jeho duchovní schopnosti budou degenerovat? Bude moci dále zůstat "homo sapiens"? Mumfordův znepokojivý hlas podle Licska upozorňuje na dnes vskutku reálné nebezpečí. Majitelé moci dnes používají takových prostředků, které jen urychlují Mumfordovu vizi. Licsko končí otázkou: Budeme schopni vyhnout se tragickému konci komputizované společnosti?

M. Ignatěvová z Institutu pro ekonomiku a zahraniční vztahy v Moskvě vystoupila s příspěvkem na téma *adaptace člověka na vědeckotechnický rozvoj* (*The Problem of Man's Adaptation to the Technological Revolution*). Vzhledem ke složitosti multidisciplinárního problému se zaměřila na jeho psychologickou stránku. Vyšla z teze, že pro novou generaci technologie je vědění technologickým imperativem. Ukázala, že nejde jen o úzce pojaté tzv. profesní vědění, ale o široké a rozmanité životní vědění, vědění pro život ("life knowledge"). Její sdělení vyústilo do obecného závěru, že psychologická adaptace na měnící se potřebné životní vědění je velmi složitá, obtížná, pro člověka přináší množství

problémů. Domnívám se, že diskutabilní je už sám smysl, nosná úvaha samotného příspěvku. Co je závažnější a smysluplnější: pasivní adaptace člověka na vědeckotechnický rozvoj či adaptace techniky na člověka, tedy jinými slovy aktivní utváření takové techniky, která rozvíjí a obohacuje schopnosti člověka?

Prof. S. Stepin, ředitel Filozofického ústavu AV SSSR v Moskvě, analyzoval dynamiku vztahů mezi objektem a subjektem v určitém konkrétním sociálně kulturním prostředí (*Automation of Activity and Universals of Culture*). To váže nezbytné determinanty a limity, jakož i hodnotové systémy, etické a estetické principy, v nichž se potom odehrávají různé lidské činnosti, které lze formálně zobrazovat a modelovat. Každá lidská činnost vychází z určité sociální zkušenosti, z vědomostí a vzdělání, z obecné kultury. Právě bez analýzy kultury, jak ukázal prof. Stepin, nelze solidně diskutovat sociální důsledky vědy a techniky, zejména procesů automatizace. Proces humanizace techniky se tak jeví jako zachování jedinečných kulturních tradic a jejich různost jako garance rozmanitosti budoucích společností.

S technicky založeným příspěvkem *New Developments in Productions Automation* vystoupil P. Scharf (Univerzita Siegen). Nastínil historický vývoj tovární dílny (použil dokumentační obrázky a precizní grafy) až k výrobním halám "továrny budoucnosti", jejíž podobu utvářejí automatická výrobní zařízení (CNC), monitory, roboty, zatímco výrobní dělník se vytrácí. Ukázal, jak náklady práce rostou (zaměstnává se stále kvalifikovanější pracovní síla) a náklady na "komputerovou sílu" klesají; z toho rezultuje extendující orientace výrobního procesu na zvyšování vstupu informační technologie substituující práci. Zabýval se strojírenskými flexibilními systémy se zabudovanou automatikou, včetně kontrolních systémů (CIM) a jejich uplatněním v masové, hromadné a kusové výrobě, kdy mění jak podmínky práce, tak řízení. Vyslovil myšlenku, že technologie vede ke snižování rozdílů ve stupních kvalifikace při obecné tendenci jejího zvyšování. Nastolil také otázku potřeby nového řešení pracovní doby, neboť při obecném snižování doby práce bude třeba zabezpečit fungování špičkové techniky až 24 hod. denně.

Efekty nové technologie na zaměstnanost (Technological Change and employment) se zabýval A. Schmid (Univerzita Frankfurt). Svě úvahy odvíjel z reálných jevů: prosazují se nové způsoby výroby, produkuje se nové výrobky, mění se trh práce i pracovních sil. V souvislosti s častými závěry o snižování zaměstnanosti v důsledku zavádění automatizace diskutoval kontraverzi mezi "Freisetzungs" a "Kompensationstheorie". Špičkové technologie uvolňují člověka, osvobozují jej a tento stav kompenzují elektronickou technikou. Vysoký technologický rozvoj přináší vysoké technologické kompenzační efekty. Pak se zabýval technologickou nezaměstnaností jako jedním z důsledků kompenzačních procesů. Zaměřil se na firmy s největším poklesem zaměstnanosti a ty identifikoval právě jako firmy s největší inovační produkcí. Možnosti praktického řešení nezaměstnanosti hledal v pohybu mezi makro a mikroekonomickou úrovní.

Prof. J. Vlček (ČVUT, Praha) prezentoval modelové řešení vztahů mezi člověkem – objektem-komputerem (*Dynamics of Partnership in Man-Machine Systems*), které označil za aktuální civilizační úlohu. Zajímalo jej postavení člověka v těchto vztazích, zejména při jeho úloze dominantního faktoru, a to při postupně gradujících procesech programování, automatizace, kybernetizace a informatizace. V těchto jednotlivých krocích odhalil proces silícího přesunu rozhodování z člověka na počítač, až k rozhodování umělého intelektu. Informatizace společnosti staví do nového světla otázky dominance, partnerství a odpovědnosti. Rozvoj lidského partnerství s komputerem a objektem (prostředím) modeloval J. Vlček do tří kritických variant: 1) člověk a jeho rozvoj je plně determinován objektem a jeho stavem, 2) člověk a jeho rozvoj je plně determinován rozvojem komputerového systému ("computer managing versions"), 3) člověk uplatňuje svoje vnitřní potřeby jako rozvojový nárok (uplatňuje se "the genetical code").

Prof. L. Tondl (ČVUT, Praha) se zaměřil přímo na problematiku *delegace lidských činností na komputerové systémy (Problems, Possibilities and Limits of Delegation)*, zejména na roli poznávacích procesů v umělém intelektu a nových informačních technologiích. Vložil jádro Shannonovy informační teorie s vymezenými přijímacími kanály a zavedl koncept absorpčních kapacit uživatelů. Zabýval se interakčními, dialogovými systémy ("feed-back"), identifikoval některé problémy a předestřel vybrané teorie jejich možných řešení (vč. Weberovských konceptů racionality, Paretova konceptu logické akce, praxiologické školy atd.). Prezentoval vlastní matematický model logického jednání při určitých informačních předpokladech. Předvedl typ formálně intelektuálního řešení, které obrazilo plodnou syntézu technologické a humanistické racionality. Zamýšlel se nad limity transferu lidského racionálního jednání nebo jeho komponentů na komputerové systémy a postavil otázku: Co je možné a co je smysluplné delegovat? A to ve vztahu k otázce lidské odpovědnosti, morálnímu a kulturnímu aspektu na straně jedné a ke srozumitelnosti a kontrolovatelnosti ze strany komputerů na druhém pólu?

Abychom učinili zadost úplnosti informace uvedme, že na jednání vystoupili ještě L. Vajda (Technická univerzita Budapešť) k otázce *technického trhu* (*Robots on the Market*), V. Gorochov (Filozofický ústav AV SSSR, Moskva) s příspěvkem na téma *sociální inženýrství* a neklasický způsob technologického projektování zohledňující lidská a sociální hlediska (*Methodological Specificities of Systems and Traditional Engineering Design*), B. Schuster (Institut pro techniku a společnost, Vídeň) hovořil o jednotě a konfliktech práce a volného času: *Laboured Leisure – Leisured Labour?* a V. Misheva (Centrum vědy o vědě AV BLR, Sofie) o *automatizaci vědecké práce*: *The Paradoxes of Automation of Scientific Labour*.

Ke všem příspěvkům se rozvinula skutečně otevřená diskuse s neformální výměnou názorů. Všichni účastníci se shodli mimo jiné na potřebě rozpracovat programy výuky filozofie na technických vysokých školách, a to ve formě speciálních kursů přiměřených pro technické myšlení, včetně metodologických otázek. Zástupci z NSR informovali o kursech "Filozofie technologie" a "Dějiny filozofie techniky" již úspěšně zavedených na západoněmeckých technických vysokých školách. Velmi živá a otevřená byla rovněž diskuse u kulatého stolu na téma *Technologická utopie jako politická ideologie v historii socialistických zemí*, kterou vedl Srdan Lelas (Univerzita Zagreb) a kde zazněly zajímavé a netradiční úvahy a nekonvenční názory.

V závěrečné diskusi všichni účastníci semináře ocenili přátelskou a otevřenou atmosféru, která poskytovala neformální příležitosti pro střetávání názorů, výměnu zkušeností a uzavírání zajímavých pracovních kontaktů. V hodnocení semináře se objevily přitažlivé myšlenky orientované na budoucnost. Nebylo by přiměřenější hovořit o technologii, jejíž záběr je (oproti technice) širší a obsahuje dotyk sociálních věd? Nebylo by na místě zkoumat vztah technologie a demokracie, který k sobě bude poutat pozornost svými novými potenciálními možnostmi? Což věnovat napříště větší pozornost vztahu technologie – obecná kultura? Byla znát absence obecně filozofického, komplexně sociálního pohledu, který by zastřešoval interdisciplinární přístupy. Zazněl silný hlas volající po teorii; ukázala se potřeba teorie, teorie o technologii, o jejím fungování, o jejích společenských souvislostech, zejména ve vztahu k sociální aktivitě člověka jakožto protíváha hojně prezentované praxi a empirii.

Dá se očekávat, že seminář o sociální interpretaci techniky v příštím roce bude reagovat na tyto podněty. Změny pravděpodobně zaznamenají rovněž zvýrazněná témata, nosné myšlenky a v neposlední řadě možná i sám název.

Dagmar Brožová

Výzkumný seminář – statistická analýza dat v sociálních vědách

Binz, 17.–21. 4. 1989

Mezinárodní výzkumný seminář se konal v NDR již popáté. Těmito akcemi se skupina německých metodologů z Centra pro informace ve společenských vědách AV NDR v Berlíně snaží zvýšit úroveň a kulturu analytické práce, stimulovat využívání exaktních matematických metod a přenášet mezi široké vrstvy výzkumníků nejnovější metodologické poznatky světové vědy. Tato snaha se setkává s úspěchem. Systematičnost a pravidelnost akcí i jejich koncepce vedou k rychlému rozšiřování nejnovějších statistických metod ve společenských vědách. Organizátoři zvou přední odborníky a autory originálních prací a programů ze socialistických i západních zemí. Výměna a přenos zkušeností probíhají ve velmi neformální, otevřené a diskusní atmosféře.

Příspěvky přednesené na semináři v r. 1989 je možno podle obsahu rozdělit do tří částí:

1) informace o nových programových prostředcích; 2) nové výsledky matematického charakteru a metodologického obsahu; 3) aplikační výsledky v různých společenských oborech. Samostatnou skupinu tvořily informace o organizaci metodologické práce ze světa vývoje softwaru.

Tematicky, z hlediska metodologie analýzy statistických dat se na semináři prosadily především a) metody, které lze shrnout pod název mnohorozměrného škálování a korespondenční analýzy t.j. metody, které ústí v grafické vyjádření vztahů; b) postupy kauzálního modelování pomocí lineárních strukturních rovnic.

M. Čákr (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky, Praha) podal velmi přehlednou a informativní zprávu o novém programu pro korespondenční analýzu, který byl připojen k systému

BMDPC. Jak ukazuje tento příspěvek, stává se korespondenční analýza již běžnou metodou práce s kategorizovanými daty.

F. Faulbaum (Zentrum für Umfragen Methoden und Analysen, Mannheim) informoval o programu TETRAD autorů Glymour et al. Program zakládá konstrukci kauzálních modelů na tetradové identitě známé z klasické faktorové analýzy. Umožňuje práci s latentními proměnnými a snaží se také implementovat některé prvky umělé inteligence. Jeho využitelnost a vhodnost ve statistickém modelování však musí být prověřena další konkrétní praxí i samotným vývojem metody.

Velmi rozsáhlý program MEBA pro analýzu časových řad byl demonstrován Y. Abrahamsenem (Hochschule St. Gallen). MEBA (MEthod BANK) obsahuje části: a) budování modelu s informací o struktuře modelu; b) řízení a manipulace s daty; c) odhadové procedury; d) predikční metody; e) analýza časových řad. Program může řešit modely popsané jednou rovnicí, ale jeho plná síla se projeví v systémech s mnoha rovnicemi ve velmi rozsáhlých modelech. Program je dále rozšiřován, je používán jak ve výzkumu, tak pro výuku a práce s ním je velmi jednoduchá pro ty uživatele, kteří ovládají metodiku analýzy časových řad a používané modely. Přesto, že seznámení mohlo být jen velice stručné, posluchači nabýli dojmu, že je v něm obsažena většina metod a modelů z oblastí, které program uživateli nabízí. (Neobsahuje však modely s latentními proměnnými). Vzhledem k složité situaci v používání tiskových a zobrazovacích zařízení program neobsahuje vlastní grafické výstupy, ale přímým přechodem do tabulkového kalkulátoru LOTUS 1-2-3 využívá jeho grafiky pomocí předem připravených makroinstrukcí.

Největší pozornost zúčastněných však vzbudily tři příspěvky o nových speciálních programech, které nejsou komerčně rozšiřovány a řeší specifické úkoly analýzy dat a znamenají velkou pomoc v praxi společenskovo vědního výzkumu.

T. Rudas (EÖTVÖS univerzita Budapešť, MLR) demonstroval program DISTAN (DISkrétní STATistická ANALýza) vyvinutý v budapeštském centru pro informatiku (TARKI). Program se specializuje na zpracování kategorizovaných dat. To umožňuje využití specifických postupů při rychlém čtení a třídění i účelné ukládání velkých souborů dat. Systém je kompletně řízený nabídkou (přičemž zkušenější uživatel může své analýzy řídit bez nabídkového programu). Kromě běžných vstupních a výstupních modelů obsahuje DISTAN matematicky perfektně podložené statistické metody, které uživatel v jiných programech pohromadě nenalezne. K těmto modelům patří: a) smíšené lineární a multiplikativní modely (např. log-lineární modely, interakční strukturní modely s předem určenými podmínkami, modely marginální homogenity; b) ověřování složitých modelů pomocí vážených nejmenších čtverců; c) Boolovská faktorová analýza; d) modely latentních struktur a dekompozici směsí; extrapolací metody pro redukci rozměrů; f) korespondenční analýza; g) seskupování mnohorozměrným vnořováním; h) diskretní diskriminační analýza.

T. Rudas popsal v jiném příspěvku také program MAPAM (MARginální a PARciální ASociační Modely), který je založen na analýze vztahů vyjádřených kovarianční maticí nebo četnostní kontingenční tabulkou a vychází z vlastní autorovy práce.

Nesmírně užitečným prostředkem pro modelování kauzálních vztahů je program PahtMan, vyvinutý J.-B. Lohmöllerem (Freie Universität, Západní Berlín). Tento program umožňuje vytvořit na obrazovce dráhový model s latentními proměnnými interakčním způsobem, a to za pomoci 6 kroků: 1) *model* – uživatel nakreslí dráhový diagram na obrazovce a program převede model do maticového značení; 2) *data* – do programu vstupuje korelační matice; 3) *estimate* – program generuje vstupní soubory pro běžně rozšířené prostředky kauzálního modelování: PLS, LISREL, COSAN, RAMIT (připravuje se též pro EQS). Spouští vybraný program a čte soubor jeho výsledků; 4) *display* – výsledky jsou převedeny na obrazovce ve formě matic nebo ve formě dráhového diagramu se zahrnutím odhadnutých parametrů; 5) *compare* – řešení různých modelů a odhadových metod může být komparováno v sumární tabulce; 6) *print* – diagramy a matice mohou být uloženy v tiskovém souboru, pro programy TEX/LATEX nebo pro použití HPGL. Program je velmi snadno řízen kompasovým způsobem, který umožňuje pohyb po obrazovce v osmi směrech (S, J, V, Z, SZ, SV, . . .). Příkazová mapa obsahuje asi 50 funkcí. Je naprosto nesporné, a na tom se účastníci shodli, že tento program znamená nesmírné ulehčení práce a možnost snadného přechodu mezi jednotlivými programy. Jak zaznělo v diskusi: je to otázka uživatelské vlivnosti, která se nepodbízí, která nesmírně ulehčuje řešení úkolů, ale přitom nutí uživatele myslet, je pro jeho myšlení vhodným podnětem a pomáhá k němu vytvářet prostor.

Značnou pozornost vzbudilo vystoupení dvojice J. Řehák-P. Mánek (Pražské pracoviště sociálně ekonomického ústavu, ČSAV), kteří předvedli metodu LINDA pomocí demonstračního programu. Program obsahuje tři části: a) vstup, transformace a manipulace dat (vytvoření analyzované tabulky); b) statistické výpočty; c) zobrazení a tisk výsledků. Je řízen nabídkou, hierarchicky rozšiřovanou podle formulace úlohy. Data vstupují buď jako ASCII soubor nebo mohou být vytvořena ve vlastním editoru. Současná verze programu nabízí analýzu tabulek do velikosti 9×15 (což stačí pro většinu běžných analýz v sociologickém výzkumu).

Statistické možnosti programu obsahují všechny výstupy, které metoda nabízí ve své publikované verzi a navíc poskytuje řadu interpretačně zajímavých a podpůrných měř.

Program umožňuje snadnou interakci uživatele s úlohou a jejími daty, volný výběr metod a strategií rotace, návraty k předchozím výsledkům, postupnou redukci tabulky o řádky a sloupce s opakováním výpočtů a se zobrazením libovolných výsledků na obrazovce či s jejich tiskem.

K výsledkům metody patří také samozřejmě grafické zobrazení všech vyžádaných variant řešení. Metoda umožňuje analýzu různých typů obdélníkových tabulek (kontingenční tabulky, komparační tabulky, frekvenční pro podsoubory i baterii otázek, profilové tabulky, ANOVA se dvěma vstupy a řadu dalších) – to se ukazuje jako velká přednost přístupu.

K druhé skupině příspěvků, která se zabývala matematickými a metodologickými tématy patřila vystoupení G. Kapelleho a R. Schwarze (Zentrum für Gesellschaftswissenschaftliche Information, Berlín, NDR), která se týkala obecného přístupu ke klasifikaci analytických metod. I. Partchev (BLR) naznačil možnosti aplikace znaménkového schématu v kontingenční tabulce, J. Rogowski (PLR) referoval o nových vlastnostech PLS-odhadů, T. Rudas (MLR) uvedl nový přístup k strukturnímu modelování. J. Loose (ZGI Berlín) se věnoval podmínkám úspěšné integrace informatiky do společenských věd. J. Gladitz (Institut für Soziologie und Sozialpolitik, Berlín, NDR) rozebral možnosti aplikace bayesovského přístupu v modelování.

Velmi zajímavé a podnětné byly příspěvky o praktické aplikaci v různých společenských vědách:

V ekonomii (G. Hartung, R. Tenzler, S. Schmerbach a H.-G. Strohe – NDR, J. Rogowski – PLR); v historii (R. Schwarz); v sociologii (D. Krebs, J. Hoffmeier-Zlotnik – NSR, J. Rudolph, H. Häder, R. Schwarz – NDR); v archeologii (T. Weber – NDR). K nejpodnětnějším aplikačním příspěvkům patřilo vystoupení B. Bellachové (NDR), která ukázala využití predikční analýzy v kriminologické problematice a zavedla pojem predikčního syndromu v analýze dotazníků.

Večerní zasedání byla věnována informačním blokům. Prof. E. Scheuch (ředitel Zentral Archiv, Universita Kolín nad Rýnem, NSR) rozebral koncepci archivu sociologických výzkumů založenou na myšlence aktivní služby vědě (v kontrastu s koncepcí knihovny) a charakterizoval stručný vývoj světové sociologie. Zdůraznil ústup od jednotlivých ad hoc výzkumů a přechod na vytváření časově návazných šetření, rozšiřující se a prohlubující se mezinárodní spolupráce a komparační výzkum, zdokonalující se organizační struktury spolupráce výzkumných institucí v Evropě i ve světovém měřítku. Klade se důraz na velké výběrové soubory (10–20tisíc) umožňující detailní stratifikaci a smysluplné členění na dílčí podsoubory, velmi podrobné zachycení demografických aspektů, na zjištění informace v sociálním kontextu. Vývoj sociologie směřuje stále více k vytváření "Results Service", služby poskytování výsledků v jednoduché formě, především pro sféru politiky a sociálního řízení. Lze pozorovat ústup od šetření zkoumající celé národní populace a přechod ke zkoumání speciálních souborů; především je to systematický, časově návazný a opakovaný výzkum měst.

F. Faulbaum předsedal informačnímu večeru o právě skončené konferenci SoftStat'89 (v Heidelbergu 2. 4.–6. 4. 1989). Se svými dojmy a konkrétními poznatky z konference vystoupilo sedm přímých účastníků (zaujal především M. Čákrť).

J. Loose podal přehlednou informaci o organizaci společenských věd v NDR a o organizaci Střediska pro společenskovědní informace AV NDR.

Seminář zajisté splnil své cíle a organizátoři mohou být spokojeni. Úroveň aplikačních příspěvků německých kolegů byla vysoká a potvrdila účelnost a plodnost systematické výuky a osvěty. Referáty zasvěcené informovaly o využití metod multidimenzionálního škálování, korespondenční analýzy a modelování kauzálních vztahů pomocí strukturních rovnic (LISREL a v NDR obzvláště populární PLS). Přínosem této akce je také mezinárodní konfrontace různých směrů, přístupů a myšlenek rozvíjených na pracovištích v socialistických zemích. Pro oživení našich československých aplikací a možnost širší zpětné

vazby pri prezentaci našich výsledků a zvýšení kulturnosti a úrovně metodologické práce u nás, by takové pravidelné semináře v ČSSR byly potřebné.

Irena Bártová

Seminár o zmenách v názoroch československej populácie

Jednotlivé pracoviská v oblasti výskumu verejnej mienky nazhromaždili v priebehu osemdesiatych rokov bohatý a rozsiahly empirický materiál o názoroch populácie ČSSR, respektíve jednotlivých jej skupín. Sekcia verejnej mienky pri Československej sociologickej spoločnosti sa preto rozhodla usporiadať seminár, na ktorom by sa prezentovali odbornej verejnosti minulé i dnešné stanoviská československých občanov. Stretnutie zástupcov 16 výskumných a vedeckých inštitúcií na tému Zmeny v názoroch československej populácie na konci, respektíve v priebehu osemdesiatych rokov, sa konalo 12.–14. 4. 1989 v Kosovej Hore.

V priebehu troch dní sa 27 účastníkov zoznámilo prostredníctvom 12 vystúpení o názoroch verejnosti na ekonomické, politické, sociálne otázky i na činnosť oznamovacích prostriedkov. Aktuálnosť celého podujatia bola podčiarknutá aj potrebou intenzívne rozpracovávať závery 10. zasadania ÚV KSC orientované na zvýšenie úlohy verejnej mienky a jej výskumu v našej spoločnosti.

Obsah seminára bol zameraný predovšetkým na meritórne zistenia. Diskusia sa však nevyhnula ani niektorým metodologickým a teoretickým otázkam.

Z jednotlivých tematických oblastí bola najucelenejšie zastúpená problematika názorov na oznamovacie prostriedky. J. Perglerová (Rudé právo, Praha) zahájila tento blok informácií o výsledkoch piatich výskumov názorov na Rudé právo. Mala možnosť prezentovať zistenia z rokov 1967, 1974, 1982, 1986 a 1988. Spolu s údajmi z reprezentatívnych výskumov uvádzala i výsledky ankiet Rudého práva. Poznatky z tohoto časového obdobia umožnili charakterizovať profil čitateľov Rudého práva, dôvody záujmu čitateľov, obľúbenosť jednotlivých rubriek. Najmä posledné dva výskumy zaznamenali vzostup počtu záujemcov z radov nečlenov KSC o tento denník v rokoch 1987–88. Vo vystúpení bola venovaná samostatná pozornosť funkciám, ktoré by malo plniť Rudé právo podľa predstáv čitateľov, i opatreniam realizovaným ako odozva redakcie na návrhy z ankety čitateľov.

J. Beránková (Výzkumné oddělení Československé televize, Praha) referovala o výskumoch z rokov 1986–1988 týkajúcich sa názorov televíznych divákov na vedeckotechnický rozvoj, ekonomickú propagandu a prestavbu. Návratnosť dotazníkov sa pohybovala v rozmedzí 56–58 %. V odpovediach sa jednoznačne prejavil záujem o informácie z denného života, napríklad o životnom prostredí, zdravotníctve, sociálnom zabezpečení, obchode a službách. Zvlášť zdôraznila kritickosť a otvorenosť divákov ČST, resp. účastníkov prieskumu, s akou títo reagovali v r. 1988 na aktuálne spoločenské otázky.

V. Švestka (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) doplnil predchádzajúce vystúpenia a poukázal na podobnosť mnohých výsledkov, ktoré má k dispozícii ÚVVM a ČST. Podľa jeho poznatkov vnútropolitická problematika spolu s ekonomikou zaujímajú prvé miesto z hľadiska pozornosti československej populácie od r. 1975. I v tomto vystúpení sa potvrdila potreba verejnosti dopĺňovať si informácie z rôznych oznamovacích prostriedkov. Poznatky z výskumov Rudého práva a Československej televízie ukázali, že z hľadiska občanov sú informácie „tovarom“, o ktorom má príjemca svoje presné predstavy.

Problemátike hospodárskej verejnej mienky boli venované vystúpenia V. Hanzla a J. Krejčího (Výzkumný ústav obchodu, Praha). Prvý príspevok sa podrobne venoval napríklad dlhodobej časovej rade testu tržnej situácie. Tento ukazovateľ sa sleduje vždy štvrťročne od r. 1976. Pri jeho analýze autor poukázal na dve obdobia so zhoršenou spotrebnou klímou v osemdesiatych rokoch. Prvé bolo v r. 1982 vsúvislosti so zdražením niektorých výrobkov a druhé v r. 1988 v dôsledku nespokojnosti so zásobovaním vnútorného trhu. Ďalšie uvádzané testy umožňujú v číselnej forme vyjadriť spokojnosť obyvateľstva s nákupnými možnosťami, veľkosť spotrebiteľského dopytu, ale i iné parametre, ktoré dovoľujú prognózovať vývoj nákupných zámerov, sporivosť a podobne. Autor načrtnol i možné regulačné opatrenia k zmene súčasného stavu na spotrebiteľskom trhu.

J. Krejčí podrobnejšie osvetlil vzťah sociálnych a ekonomických ukazovateľov pri výskume verejnej mienky. Na príkladoch zo šetrení spotrebiteľskej úrovne československých domácností v r. 1987 dokumentoval zjednodušené chápanie spotreby prostredníctvom výlučne štatistických ukazovateľov.

Vystúpenia s politickou problematikou zahájila L. Benkovičová (Ústav pre výzkum verejnej mienky pri SŠU, Bratislava) príspevkom na tému hodnota socializmu vo vedomí mládeže SSR. Po úvodnej metodologickej poznámke k chápaniu hodnôt a k vnútornej protirečivosti samotného pojmu socializmus sa orientovala na zobecnené zistenia. Mohla konštatovať, že časť mladých ľudí nezriedka posudzuje socializmus len na základe naplňovania svojich práv a často zabúda na povinnosti, ktoré má voči spoločnosti. Chýba im akýkoľvek historický pohľad pri ocenení zmien, ktoré sa udiali v našej spoločnosti a dosiahnutú úroveň považujú za samozrejmu.

O zmenách vo verejnej mienke v súvislosti s novým myslením v medzinárodných vzťahoch referoval J. Herzmann (ÚVVM, Praha). Podrobne, v konfrontácii s jednotlivými významnými zahranično-politickými udalosťami, analyzoval názorové tendencie týkajúce sa otázok vojny a mieru, prezentoval názory na sovietsku a americkú zahraničnú politiku. Poukázal na priaznivé prijatie myšlienky európskeho domu i na zdroje a okolnosti optimizmu československej populácie v oblasti medzinárodných vzťahov. V časti venovanej názorom na armádu konštatoval, že princíp budovania armády na neprofesionálnom základe má podporu verejnosti.

Sociálno-politickou problematikou sa zaoberalo vystúpenie L. Cermanovej (ÚVVM, Praha). Hovorila o názoroch na činnosť národných výborov v osemdesiatych rokoch, o informovanosti občanov o týchto otázkach. Upozornila aj na záujem občanov o prácu v komisiách a aktívach národných výborov a na snahu zapojiť sa do verejnoprospešnej činnosti prostredníctvom rôznych aktivít, z ktorých na prvom mieste sa objavuje úsilie pomôcť pri ochrane životného prostredia.

O okolnostiach spojených s pracovnou motiváciou žien zamestnaných v rôznych priemyselných odvetviach referoval B. Pospíšil (Technicko-ekonomický ústav ťažkého strojárstva, Praha). Konfrontoval minulé i dnešné predstavy spojené so zapojením do pracovného procesu. Na základe diferenciácie vekových skupín a životného cyklu žien ukázal na rozdielne príčiny vstupu do zamestnania. Súčasne naznačil aj momenty, ktoré by mohli prispieť k vyššej spokojnosti pracujúcich žien.

Na základe výskumov z rokov 1980 a 1985, ale i ďalších doplňujúcich informácií sa J. Mišovič (ÚVVM, Praha) zaoberal názormi na význam náboženstva medzi československou populáciou a zmenami v rôznych náboženských aktivitách v osemdesiatych rokoch. Na jednej strane poukázal na mierny vzrast marxisticky zmýšľajúcich, zároveň na stabilitu počtu nábožensky založených. Z údajov tiež vyplynulo, že prevažná väčšina našich občanov posudzuje svet materialisticky, ale časť z nich spolieha na mravné princípy, ktoré náboženstvo deklaruje.

Prevážne metodický charakter mali príspevky L. Vacka (ÚVVM, Praha) a I. Pujmana (Vysoká škola politická UV KSC, Praha). Prvý sa venoval možnostiam zobecňovania a syntetizácie vo výskumoch verejnej mienky. Na konkrétnych zisteniach ÚVVM-FSU autor ukázal na postup pri práci s rôznymi typmi údajov. Výsledkom boli konštatovania na vysokej úrovni všeobecnosti. Ďalšie vystúpenie sa zaoberalo potrebou precízneho formulovania pojmov používaných v kontakte s respondentami v empirickom sociologickom výskume. Na príklade pojmu politická aktivita ukázal na niekoľkokrát diferencované chápanie zo strany respondentov. Druhý problém, ktorého sa dotkol, bol spojený s nedostatočnou diferenciačnou schopnosťou štandardných sociodemografických ukazateľov a potrebou nahradiť ich inými, predovšetkým meritórnymi indikátormi.

S podnetmi k mnohým príspevkom vystúpil V. Ungr (ČST, Praha). Poukázal na vecné i metodické nedostatky pri konštrukcii výskumných nástrojov, ktoré sa hromadia v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov. Druhá okolnosť, o ktorej sa zmienil, sa týkala používania nepresných pojmov z hľadiska sociológie.

Bohatá diskusia ku každému z príspevkov rozšírila a doplnila prednesené poznatky a dotkla sa aj ďalších otázok, ako napríklad potreby konfrontácie názorov s inými zdrojmi informácií, alebo úlohy sociologických poznatkov pri sebezpoznaní spoločnosti.

Vydaný zborník by mal poskytnúť obraz o názoroch československej verejnosti v prelomovom období, pri zahájení prestavby spoločenského a hospodárskeho mechanizmu a poslúžiť k analýze prebiehajúcich zmien vo vedomí populácie v osemdesiatych rokoch.

Ján Mišovič

Sekce mládeže a sekce rodiny Československé sociologické společnosti již po řadu let pořádají společné akce. Poslední z nich se uskutečnila ve dnech 13. až 16. března 1989 v Domě vědeckých pracovníků ČSAV v Alšovicích. Semináře se zúčastnili nejen vědecktí pracovníci z oblasti sociologie, psychologie a pedagogiky, kteří se ve své práci zabývají problematikou mládeže či rodiny, ale také celá řada představitelů společenské praxe – zástupci decizní sféry, pracovníci manželských a předmanželských poraden, pedagogických poraden atd. Pořadatelé koncipovali celou akci tak, aby bylo možno věnovat co možná nejvíce času diskusi k jednotlivým tematickým okruhům. Většina účastníků této možnosti využila ke vzájemné konfrontaci svých názorů a poznatků. Seminář tak nabyl ryze pracovního a poněkud netradičního charakteru. Z tohoto důvodu nejsou také v této zprávě jmenovitě uváděny jednotlivé autorské příspěvky, ale pouze tematické okruhy v jejichž rámci jednání probíhalo.

První tematický okruh *Teoretické aspekty připravované koncepce rodinné politiky* byl věnován *Projektu koncepce rodinné politiky*, který zpracovává tým koordinovaný pražským pracovištěm Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce. V tomto projektu jsou navrhovány nové přístupy k rodině s minimalizací přímých zásahů do jejího života a především diferencované formy rodinné politiky založené na principu „decentralizace“. Hlavní problémy současné rodiny plynou z její značné přetíženosti prakticky ve všech okruzích každodenního života, neboť rodina je nucena řešit celou řadu otázek, které původně do její kompetence nepatřily. Tato přetíženost, spolu s chronickým nedostatkem času, s kultem dítěte a současně i s nedoceněním partnerských vztahů atd., se negativně projevuje i ve sféře socializace, výchovy a kultury. Jejím důsledkem je potom mimo jiné i privatizace rodinného života – i když tato privatizace je do značné míry také záměrná. Je vlastně vyjádřením reakce na obtížné situace například v materiálních podmínkách života. Závěr, k němuž dospěla diskuse k tomuto tematickému okruhu, je zcela jednoznačný: řešení problémů spočívá jediné ve změně podmínek pro život rodiny.

V druhém tematickém okruhu, nazvaném *Praktická aplikace dosavadní rodinné politiky* vystoupili představitelé praxe, zástupci manželských a předmanželských poraden, pracovníci z oblasti pedagogicko-psychologického poradenství i pracovníci ze sféry sociální práce. Pro ty účastníky semináře, kteří se problematikou mládeže nebo rodiny zabývají především z teoretického hlediska, byla tato část velmi přínosná a zajímavá, i když se bohužel – zejména v některých ohledech – opět potvrdil nesoulad mezi teorií a praxí, například problémy spojené s povinnou desetiletou školní docházkou všech dětí.

Téma třetího okruhu bylo zaměřeno na *životní podmínky současné rodiny a mládeže*. Byly zde analyzovány především vztahy mezi rodiči a dětmi. Ve vzájemném porovnání mezigeneračních rodinných vztahů s mezigeneračními vztahy, které existují v rámci společenské makrostruktury, se jeví vztahy v rodině jako mnohem demokratičtější. V rámci tohoto okruhu byla také poskytnuta informace o výzkumu životních podmínek rodin s alespoň jedním dítětem ve věku do čtrnácti let. I k tomuto tematickému okruhu proběhla živá diskuse a zdá se, že právě téma intergeneračních vztahů by mohlo být nosným tématem pro kooperaci psychologů a sociologů v rámci výzkumu rodiny.

Teoretické a metodologické otázky problematiky rodiny a mládeže byly zařazeny do následujícího tematického bloku. Referující i diskutující se zaměřili zejména na problémy spojené s teoretickou reflexí rodiny, na dosavadní nedostatečnou propracovanost jednotlivých teoretických otázek, kdy jeden přístup k rodině se koncentroval především na analýzu individuálních změn v rámci rodinného života a druhý zdůrazňoval zejména institucionální funkce rodiny v celé společnosti. Je však zřejmé, že budoucí vývoj bude výsledkem jak přeměn individuálních, tak společenských. To je základ pro rozvíjení „nové“ teorie rodiny. Podobně kriticky byly hodnoceny také některé teoretické přístupy ke zkoumání mládeže, například otázky postavení mladých lidí v rámci procesu kontinuity a diskontinuity společenského vývoje.

Poslední den jednání byl věnován bloku *psychologických otázek socializace*. Socializační úloha rodiny nabývá s rozvojem technické civilizace stále na významu a rodina je v ní prakticky nezastupitelná. V procesu socializace se prostřednictvím interakce mezi rodiči a dětmi vytvářejí i psychosexuální role; femininní prvek v současné době dominuje jako nositel autority i výchovné péče.

Aktivní účast všech přítomných, ať již se jednalo o zástupce společenské praxe či o pracovníky z oblasti teorie, možnost vyjasnění názorů a stanovisek a široká diskuse ke všem tematickým celkům svědčí nejen o zajímavosti a aktuálnosti problematiky, k níž byl seminář zaměřen, ale také o nutnosti pořádat podobná setkání i v budoucnosti. Na této bázi lze totiž nejnázne realizovat skutečnou interdisciplinaritu v poznání problematiky rodiny a mládeže, a nikoliv ji pouze proklamovat. Podobně lze také tímto způsobem

relativně nejsnadněji konfrontovat oblast teorie a praxe. Mimo jiné i pro tyto důvody by bylo vhodné na vytvořenou tradici společného pořádání takových akcí navázat i v budoucnosti. Je však nutné brát v úvahu velký zájem o semináře tohoto typu a umožnit účast co největšímu počtu zájemců jak z příbuzných vědních disciplín, tak i zástupců praxe.

Hana Navarová

Mezinárodní seminář o inteligenci

V rámci dvoustranné spolupráce katedry marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ a Institutu sociologie Akademie společenských věd ÚV SED, Berlín proběhl v Brně ve dnech 22. 5.–25. 5. 1989 seminář k problematice sociální reprodukce a rozvoje sociálních funkcí inteligence v socialistické společnosti. Tento, v pořadí třetí seminář, k jehož jednání byli přizváni i pracovníci dalších společensko-vědních ústavů, si kladl za cíl na základě teoreticko-empirického poznání přispět k objasnění sociální reprodukce inteligence v současném období rozvoje socialistické společnosti.

Jednání otevřel I. Hálek (VŠP ÚV KSČ, Praha) příspěvkem na téma *Postavení a funkce socialistické inteligence v období sociálních změn*. V návaznosti na jednání předchozích seminářů zdůraznil, že dělnická třída nemůže plnit roli univerzální vedoucí síly společnosti ve všech oblastech jejího života a že subjektem kontinuálních technologických přeměn je vědeckotechnická inteligence, která zastává vedoucí úlohu v rozvoji výrobních sil společnosti. V této souvislosti upozornil na nutnost diferencovanější analýzy vnitřní struktury inteligence s přihlédnutím k pluralitě zájmů jednotlivých vrstev inteligence.

Pojem „sociální reprodukce“ inteligence analyzovala R. Winzerová (ASV ÚV SED), která poukázala na to, že sociální reprodukce nemůže být redukována pouze na sociálně třídní aspekt. Otázkou sociální reprodukce vysokoškolského studentstva se zabýval G. Bahtke (ASV ÚV SED). Prezentoval výsledky empirického výzkumu se snahou propojit zkoumání sociální struktury s otázkami osobnosti. Při této příležitosti upozornil na některé problémy určování sociálního původu. H. Höschel (ASV ÚV SED) ve svém vystoupení zdůraznil, že reprodukce inteligence je rozhodujícím faktorem sociálních vztahů, přičemž důraz kladl na rozvoj vědeckotechnické inteligence. Uvedl, že i v NDR jsou vyčerpány zdroje extenzivního rozvoje sociálně třídní struktury a že další růst inteligence je možný jen jako růst kvalitativní.

Ekonomický přístup v současné marxistické sociologii inteligence kritizoval M. Thomas (ASV ÚV SED). Hovořil o nutné vícedimenzionalitě při zkoumání inteligence a upozornil na skutečnost, že některé oblasti této problematiky byly lépe rozpracovány na půdě nemarxistické teorie. Ve svém vystoupení položil otázku: nakolik inteligence plní své specifické funkce. Na tento problém navázal D. Lužný (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který se zabýval některými souvislostmi intelektuálního mesianismu a mocenských aspirací inteligence.

Příspěvkem o *administrativní práci inteligence* poukázal J. Košta (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) na některé důsledky realizace modelu byrokratické společnosti v ČSSR. Na empirickém materiálu analyzoval souvislost identifikace s prací, prestiže práce s mírou vykonávání administrativní práce inteligencí. Jasně se prokázala jak neúspěšnost boje proti byrokracii prostřednictvím byrokratických metod, tak skutečnost, že i inteligence je do značné míry zasažena administrativní prací.

Nutnost generační analýzy ve výzkumu inteligence nastínil A. Kabátek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který se zabýval otázkou mládeže a vědeckotechnických inovací. Zamýšlel se nad inovační pasivitou mládeže, která souvisí s pocitem odcizení a nedostatečné seberealizace v procesu práce, v důsledku čehož se inovační potenciál mladé inteligence uplatňuje mimo sféru práce, a to převážně ve volnočasových aktivitách.

U. Markus (ASV ÚV SED) referoval o nezbytnosti větší *diferenciace v odměňování*. Na výsledcích výzkumů provedených v podnicích s flexibilní automatizací prokázal některé důsledky nivelizace, například větší atraktivnost životní dráhy dělníka před dráhou inženýra. J. Herzmann (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) ve svém příspěvku ukázal, do jaké míry se *nesprávné odměňování* odráží v názorech inteligence. Při této příležitosti upozornil na skutečnost, že pojem inteligence doposud nebyl uspokojivě operacionalizován. Některé poznatky o *materiálních podmínkách života inteligence* uvedl ve svém vystoupení M. Tuček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Na výsledcích

empirického šetření demonstroval složitost problematiky sociální nivelizace a nutnost další analýzy zdrojů sociálních nerovností. Na tuto problematiku navázala T. Bogomolová (Institut ekonomiky Novosibiřské pobočky Akademie věd SSSR), která zúčastněně informovala o některých výsledcích výzkumů *materiálních podmínek života na západní Sibiři*.

M. Reissová (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) na problematice volného času inteligence poukázala na některé souvislosti sociální nerovnosti ve sféře volného času. Ve vztahu k problému postavení žen ve vědeckotechnickém výzkumu a jeho biologických a sociálních determinant otevřela I. Müller-Hartmannová (ASV ÚV SED) otázku *sociální nerovnosti v oblasti vědy samotné*.

Z jednotlivých příspěvků i z diskuse vyplynulo, že v průběhu vývoje socialistické společnosti došlo ke kumulaci některých neřešených problémů, které se přímo dotýkají sociální kategorie inteligence. Nejen že byl přijat hrubý a dnes málo vyhovující model dvou tříd a jedné vrstvy, ale byla také snížena sociální prestiž intelektuálních povolání. To se samozřejmě odrazilo jak v životních podmínkách inteligence a ve zpochybnění některých jejích sociálních funkcí, tak například v sociologické teorii, v níž doposud chybí uspokojivé pojetí inteligence vybudované na marxistických základech. O zanedbání některých důležitých otázek sociální struktury hovořil v diskusi F. Zich (VSP ÚV KSC, Praha), který upozornil na fakt, že se z centra pozornosti našich sociologů vytratil *problém vertikální diferenciaci a problémy sociálních rozdílů*. Dále uvedl, že před socialismem stojí velký úkol znovu řešit vztah racionality a humanity.

Z průběhu jednání zřetelně vyplynula nutnost otevření problémů sociální rovnosti a nerovnosti, sociálních rozdílů (a to i přes různé teoretické přístupy k tomuto problému), nezbytnost zachycení komplexnosti sociálních podmínek života inteligence, nutnost precizace pojetí sociální struktury i požadavek nového vymezení inteligence. Vedle empirických výzkumů inteligence je nezbytné znovu řešit teoretické otázky, například problematiku sociálních funkcí a role inteligence a s tím související problém společenské zodpovědnosti inteligence.

Při řešení těchto problémů se vědci neobejdou bez vzájemné komparace výsledků své práce, a proto jsou taková setkání nejen prospěšná, ale i nutná.

Dušan Lužný

Zahájení prvního běhu postgraduálního studia na katedře sociologie filozofické fakulty UK

Ve školním roce 1990/91 zahajuje katedra sociologie na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze první běh kursu postgraduálního studia. Tento kurs bude mít inovační charakter a bude zaměřen na doplnění a inovaci poznatků u těch absolventů, kteří absolvovali před pěti a více lety.

Kurs bude dvouletý a bude probíhat formou jednotýdenních soustředění za semestr. Po každém soustředění (semestru) se budou konat dílčí zkoušky. Postgraduální kurs bude ukončen závěrečnou zkouškou.

Přijetí do kursu je podmíněno souhlasem zaměstnavatele, který se zaváže, že uchazečům uhradí náklady spojené s jeho absolvováním. Poplatek se bude platit složenkou jednorázově, bezprostředně po přijetí uchazeče do kursu, a to ve výši cca 5.000,- Kčs (přesná výše poplatku závisí na počtu přijatých absolventů).

Zájemci o toto studium se mohou písemně přihlásit na adresu :

katedra sociologie
FF UK Praha
Celetná 20
Praha 1 (116 36)

Úprava maloobchodní ceny Sociologického časopisu.

Současné maloobchodní ceny periodického tisku ČSAV byly stanoveny v polovině padesátých let a až na ojedinělé výjimky zůstávaly od této doby nezměněné. Naproti tomu náklady na vydávání periodického tisku ČSAV zejména v posledních letech vlivem zvyšování cen papíru, polygrafických prací, tiskových barev, ale i vynuceným přechodem na nové výrobní techniky v důsledku modernizace některých tiskárenských provozů stále vzrůstaly. U naprosté většiny časopisů ČSAV se mimoto stále zvyšoval rozdíl mezi platnými maloobchodními cenami a prodejními cenami v zahraničí, takže běžná tuzemská cena v Kčs byla podstatně nižší než zahraniční cena v DM či US \$.

Pravidelně prováděné analýzy ekonomiky periodického tisku ČSAV prokázaly, že schodek ČSAV spojený s jeho vydáváním neúměrně vzrůstá a k dalšímu citelnému nárůstu dotací by v souvislosti s novým sazebníkem velkoobchodních cen a změnou systému tvorby cen periodického tisku došlo od 1. 1. 1990. Proto po dohodě ČSAV s FÚTI, MFCM CSR a MK CSR dochází v zájmu snížení nepříznivého dopadu výše uvedených důvodů na ekonomiku periodického tisku ČSAV od 1. 1. 1990 k úpravě cen časopisů ČSAV.

Nová maloobchodní cena našeho časopisu byla stanovena ve výši 16,- Kčs za 1 číslo. Je srovnatelná s cenou obsahově, rozsahově i sazebně obdobně náročných jiných československých časopisů a měla by alespoň krýt nárůst výrobních nákladů v posledních letech.

Věříme, vážení čtenáři, že nutnost provedení úpravy maloobchodní ceny našeho časopisu pochopíte a zůstanete i nadále jeho odběrateli.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,-, roční předplatné Kčs 60,-. – Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tisknou Tiskařské závody, n.p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 129,-.

СТАТЬИ

Ружичка Р.: Социалистическая собственность: экономическая, технологическая и социологическая точки зрения	561
Гольда Д.: К социальному развитию молодежи	578
Кабатек А.: К социологическому определению групп поколений	588

ДИСКУССИЯ

Дворжак Й.: Общественные отношения в процессе перестройки	608
Герцманн Й.: Создать отраслевую социологию общественного мнения	611

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Ржегак Я.: Обучение математическим и статистическим предметам в области социологии	614
Мишович Я. – Паукович В.: К вопросам социологического подхода к изучению национальных явлений	632

РЕЦЕНЗИИ

Урбанек Э.: R. Wiggershaus, Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung. (Франкфуртская школа. История. Теоретическое развитие. Политическое значение)	646
Мансфельдова З. – Вайдова З.: 20ый год журнала «Социология»	651
Наконецны М.: M. Argyle – M. Henderson, Die Anatomie menschlicher Beziehungen (Анатомия человеческих отношений).	656

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Ильнер М.: Межуниверситетский центр в Дубровнике и его социологическая программа	659
Брозова Д.: Международный семинар «Социальная интерпретация техники» в Международном центре повышения квалификации специалистов с высшим образованием в Дубровнике	659
Бартова И.: Научно-исследовательский семинар – статистический анализ данных о социальных науках	662
Мишович Я.: Семинар об изменениях мнений чехословацкой популяции	665
Наварова Г.: Информация о семинаре «Семья – стабилизирующий или динамизирующий фактор развития личности молодого человека»	667
Пужны Д.: Международный семинар об интеллигенции	668
Открытие курса повышения квалификации социологии	669

Table des Matières No. 6/1989

ARTICLES

<i>Růžička R.</i> : Propriété socialiste : l' aspect économique, technologique et sociologique	561
<i>Holda D.</i> : Sur le développement social de la jeunesse	578
<i>Kabátek A.</i> : Au sujet de la définition sociologique des groupes de génération	588

DISCUSSION

<i>Dvořák J.</i> : Relations sociales dans le processus de reconstruction	608
<i>Herzmann J.</i> : Créer une sociologie spéciale de l'opinion publique	611

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Řehák J.</i> : Enseignement des mathématiques et de la statistique dans la sociologie	614
<i>Mišovič J. – Paukovič V.</i> : Sur les questions de l'approche sociologique de la recherche des phénomènes ethniques	632

COMPTES RENDUS

<i>Urbánek E.</i> : R. Wiggershaus, Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung (École de Frankfurt. L'histoire. Le développement théorique. La portée politique)	646
<i>Mansfeldová Z. – Vajdová Z.</i> : 20 ^{ème} année du journal „Sociológia“	651
<i>Nakonečný M.</i> : M. Argyle – M. Henderson, Die Anatomie menschlicher Beziehungen (L'anatomie des relations humaines)	656

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Illner M.</i> : Le centre interuniversitaire à Dubrovnik et son programme sociologique	659
<i>Brožová D.</i> : Le séminaire international „L'interprétation sociale de la technique“ dans le centre international des études postgraduales à Dubrovnik	659
<i>Bártová I.</i> : Le séminaire de recherches – l'analyse statistique des données dans les sciences sociales	662
<i>Mišovič J.</i> : Séminaire sur les changements d'opinion de la population Tchécoslovaque	665
<i>Navarová H.</i> : Information sur le séminaire „Famille – facteur de stabilité ou de dynamique dans le développement d'une personnalité jeune“	667
<i>Lužný D.</i> : Le séminaire international sur l'intelligentsia	668
L'ouverture des études postgraduées de la sociologie	669

Contents No. 6/1989

ARTICLES

<i>Růžicka R.</i> : Socialist Ownership : The Economic, Technological and Sociological Aspect	561
<i>Holda D.</i> : On the Social Development of Youth	578
<i>Kabátek A.</i> : Contribution to the Sociological Definition of Generation Groups.	588

DISCUSSION

<i>Dvořák J.</i> : Social Relations in the Process of Reconstruction	608
<i>Herzmann J.</i> : Attempts to Develop a Branch Sociology of Public Opinion	611

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Řehák J.</i> : Courses in Mathematics and Statistics in Sociology	614
<i>Mišovič J.</i> – <i>Paukovič V.</i> : On Issues of the Sociological Approach to the Research into Nationality Phenomena	632

REVIEWS

<i>Urbánek E.</i> : R. Wiggershaus, Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung (The Frankfurt School. History. Theoretical Development. Political Significance)	646
<i>Mansfeldová Z.</i> – <i>Vajdová Z.</i> : 20 th Volume of the Journal "Sociológia"	651
<i>Nakonečný M.</i> : M. Argyle – M. Henderson, Die Anatomie menschlicher Beziehungen (The Anatomy of Human Relations)	656

NEWS AND INFORMATION

<i>Illner M.</i> : Interuniversity Centre at Dubrovnik and Its Sociological Programme.	659
<i>Brožová D.</i> : International Seminar "Social Interpretation of Technology" at the International Centre of Postgraduate Studies at Dubrovnik	659
<i>Bártová I.</i> : Research Seminar – Statistical Data Analysis in Social Sciences	662
<i>Mišovič J.</i> : Seminar on Opinion Changes of the Czechoslovak Population.	665
<i>Navarová H.</i> : Information on the Seminar "Family – stabilizing or dynamizing Factor in the Development of Young Personality"	667
<i>Lužný D.</i> : International Seminar on Intelligentsia	668
Opening of Postgraduate Studies of Sociology	669

Inhalt Nr. 6/1989

ABHANDLUNGEN

<i>Růžicka R.</i> : Das sozialistische Eigentum : der ökonomische, technologische und soziologische Gesichtspunkt	561
<i>Holda D.</i> : Zur sozialen Entwicklung der Jugend	578
<i>Kabátek A.</i> : Zur soziologischen Definition der Generationsgruppen	588

DISKUSSION

- Dvořák J.: Gesellschaftliche Beziehungen im Verlaufe des Umbauprozesses 608
 Herzmann J.: Bildung der Fachsoziologie der öffentlichen Meinung 611

METHODOLOGISCHE RUBRIK

- Rehák J.: Unterricht in mathematischen und statistischen Gegenständen an Lehrstühlen für Soziologie. 614
 Mišovič J. – Paukovič V.: Über Fragen des soziologischen Herantretens zur Erforschung der Nationalitätenphänomene 632

REZENSIONEN

- Urbánek E.: R. Wiggershaus, Die Frankfurter Schule. Geschichte. Theoretische Entwicklung. Politische Bedeutung 646
 Mansfeldová Z. – Vajdová Z.: 20. Jahrgang der Zeitschrift „Sociológia“ 651
 Nakonečný M.: M. Argyle – M. Henderson, Die Anatomie menschlicher Beziehungen 656

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

- Illner M.: Interuniversitätszentrum in Dubrovnik und sein soziologisches Programm 659
 Brožová D.: Internationales Seminar „Soziale Interpretation der Technik“ im internationalen Zentrum für Postgradualstudium in Dubrovnik 659
 Bártová I.: Das Forschungsseminar – statistische Datenanalyse in den Gesellschaftswissenschaften 662
 Mišovič J.: Seminar über die Meinungsänderungen der tschechoslowakischen Population 665
 Navarová H.: Information über das Seminar „Familie – Stabilisierungs – oder Dynamisierungsfaktor der Persönlichkeitsentwicklung des jungen Menschen“. 667
 Lužný D.: Internationales Seminar über die Intelligenz. 668
 Eröffnung des postgradualstudiums der Soziologie 669